

İBRAHİM BAYRAMOV

**QƏRBİ AZƏRBAYCAN:
TARİXİ HƏQİQİƏTLƏR
VƏ YA
ERMƏNİSTANIN
ETNİK TƏMİZLƏMƏ SİYASƏTİ**

BAKİ – 2012

Bas məsləhətçi: Əli Həsənov,
*Azərbaycan Respublikası Baş nazirin müavini,
Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə
Dövlət Komitəsinin sədri*

Elmi redaktorlar: Süleyman Məmmədov,
Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor

Həsən Mirzəyev,
Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor

İsrafil Məmmədov,
tarix elmləri namizədi

Rəyçilər: *Vilayət Əliyev*
filologiya elmləri doktoru, professor

Əli Məmmədov,
tarix elmləri doktoru, professor

Mayıs Əmrahov,
tarix elmləri doktoru, professor

Redaktor: **Nazim Mustafa,**
AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi

İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycan: Tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti, Bakı: 2011, 288səh.

Kitabda indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasından, etnik tərkibindən, rusların və ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi tarixindən, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımından və onların deportasiyasından bəhs olunur. Eyni zamanda kitabda Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin soyqırıma məruz qalması, tarixi abidələri, yaşayış məntəqələri üzrə azərbaycanlıların miqdarı haqqında da məlumat verilir. Tarixi faktlar və mənbələr əsasında yazılmış bu kitab tədqiqatçılar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılıb viran edilmişdir.

**HEYDƏR ƏLİYEV,
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ**

İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918-ci ildə verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistana verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Bütün indiki Ermənistan ərazisinin əksər toponimləri Azərbaycan mənşəli toponimlərdir

**İLHAM ƏLİYEV,
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ**

D Ü Z Ə L İ Ş

S.№ si	Səhifə	Getmişdir	Oxunmalıdır
1	Titul səhifə	Tarixi həqiqətlər	Tarixi həqiqətlər
2	2	Bakı : 2011	Bakı : Çıraq, 2012
3	35	825000	82500
4	39	H.Verdiyev	H.Verdiyeva
5	41	2.690	20.073

Son iki əcrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız a məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar in Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalaraq xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılıb viran edilmişdir.

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918 ildə verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistanla verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistanla verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Bütün indiki Ermənistan ərazisinin əksər toponimləri Azərbaycan mənşəli toponimlərdir.

İLHAM ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ

D Ü Z Ə L İ Ş

S.Nö si	Səhifə	Getmişdir	Oxunmalıdır
1	Titul səhifə	Tarixi həqiqətlər	Tarixi həqiqətlər
2	2	Bakı : 2011	Bakı : Çıraq, 2012
3	35	825000	82500
4	39	H.Verdiyev	H.Verdiyeva
5	41	2.690	20.073

Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılıb viran edilmişdir.

**HEYDƏR ƏLİYEV,
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ**

İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918-ci ildə verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistana verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Bütün indiki Ermənistan ərazisinin əksər toponimləri Azərbaycan mənşəli toponimlərdir

**İLHAM ƏLİYEV,
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ**

D Ü Z Ə L İ Ş

S.№ si	Səhifə	Getmişdir	Oxunmalıdır
1	Titul səhifə	Tarixi həqiqətlər	Tarixi həqiqətlər
2	2	Bakı : 2011	Bakı : Çıraq, 2012
3	35	825000	82500
4	39	H.Verdiyev	H.Verdiyeva
5	41	2.690	20.073

ÖN SÖZ

Azərbaycan deyəndə Şimali Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan yada düşür. Bu gün də Qərbi Azərbaycan termini coğrafi məhfum kimi yaranmışdır. Qərbi Azərbaycan indi Ermənistan adlanan ərazi məhfumu mənasında işlənir. Azərbaycanşünaslıqda onu ilk dəfə bir termin kimi tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əliyarov işlətməmişdir: «Şırak» adından yaranan anlayış sonralar Şiraküvez, Şırakavan, Şurakel (Şurakil) şəklində işlənmişdir. «Şiröküvəz» («Şirəkəyəz»?) yazılışı fonetika baxımından **qərbi azərbaycanlıların** (kursiv mənimdir – *İ.B.*) işlətdikləri «Dərələyəz», «Əngələyüd» (Əngələyüz) yer adlarının sonluğu ilə uzlaşıb səsləşir» [22, s.15].

1988-ci ildə azərbaycanlılar indiki Ermənistandan-tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edildikdən sonra Qərbi Azərbaycan coğrafi məhfumu sıx-sıx işlədilməyə başladı və beləliklə, bu gün Ermənistan respublikası coğrafi məhfumunu tam əvəz edə bilər. Qərbi Azərbaycan adını özündə ehtiva edən bu sətirlərin müəllifinin «Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti» [Bakı, «Elm», 2000], «Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri» [Bakı, «Elm», 2002], «Qərbi Azərbaycan toponimləri sistemi» [Bakı, «Elm», 2005], «Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası» [Bakı, «Elm və təhsil», 2011], H.Mirzəyevin «Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı [Bakı, «Elm», 2004]], Ə.Ələkbərlinin «Qərbi Azərbaycan» I c., Vedibasar mahalı [Vedi və Qarabağlar rayonları], [Bakı, «Ağrıdağ» 2000], «Qərbi Azərbaycan», II c., [Zəngibasar, Qəmərli və Ellər rayonları], [Bakı, «Ağrıdağ», 2002], «Qərbi Azərbaycan abidələri» I [Bakı, «Nurlan», 2006], «Qərbi Azərbaycanın dialektoloji lüğəti» [Bakı, «Ağrıdağ», 2009] kitabları nəşr olunmuşdur. Qərbi Azərbaycan deyəndə İrəvan və Gümrü şəhərləri, Vedibasar, Zəngibasar, Göyçə, Dərələyəz, Dərəçiçək, Zəngəzurun Meğri, Gorus, Sisyan, Qafan bölgələri, Ağbaba gözlərimizin önündə canlanır.

Qərbi Azərbaycan tariximizin bir parçasıdır: Ürək ağrıdan, qəlb göynədən parçası. Bu torpaqlarda Dədə Qorqud qopuz çalıb, söz qoşub, igidlərə ad verib, Koroğlu qarı düşməyə daş atıb, Aşıq Ələsgər dağlarımızı, buz bulaqlarımızı, güllü-çiçəkli torpağımızı vəsf edib, oxşayıb, tərənnüm edib.

Qərbi Azərbaycan torpağı Azərbaycan elminə görkəmli şəxslər – ictimai xadimlər, elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət aləmində öz sözü olan şəxslər bəxş etmişdir [59].

VII əsr ədəbi abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının coğrafi mühiti həm də Qərbi Azərbaycanla bağlıdır. Dastanda adı çəkilən Şiröküvən, Altuntaxt, Göyçə gölü oğuz qəhrəmanlarının doğma yurdları olmuşdur və bu ərazilər indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın ərazisi daxilində yerləşir .

Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri Azərbaycan türkləri olmuş, ermənilər isə xaricdən bu ərazilərə köçürülmüşdür. Məhz bunun nəticəsidir ki, tarixən,

yəni 1991-ci ilə kimi ərazinin toponimlərindən 90 %-dən çoxunu türk mənşəli toponimlər təşkil edirdi (*Ətraflı məlumat üçün bax: İ.Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, 2002*). XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 1994-cü ilə kimi Qərbi Azərbaycan ərazisində olan türk mənşəli oykonimlərin, oronimlərin və hidronimlərin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmiş və ya ruslaşdırılmışdır.

1828-ci ildə bağlanan Türkmənçay müqaviləsinin nəticəsi olaraq ermənilər İrandan, Türkiyədən bu ərazilərə köçürülmüşdür. Bu tarixi faktlar erməni [85] və rus [83] mənbələrində öz əksini aydın şəkildə tapmışdır.

Burada yaşayan azərbaycanlılar isə zaman-zaman – 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1991-ci illərdə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar.

Sovet hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan dövlət səviyyəsində, özü də SSRİ adlanan nəhəng imperiya tərəfindən deportasiyası köçürmə adı ilə həyata keçirilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 sayılı, 1948-ci il martın 10-da isə həmin qərara əlavə olaraq qəbul edilən «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» 754 sayılı qərarlarına əsasən 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından – Ermənistandan deportasiya edilmişdir.

1988-1991-ci illərdə isə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən artıq azərbaycanlıni ata-baba torpaqlarından deportasiya etmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 2 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırımına məruz qalmışdır.

Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev bu tarixi ədalətsizliyə, faciələrə hüquqi-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında», 1998-ci il martın 26-da «Azərbaycanlıların soyqırımı» və 2001-ci il avqustun 22-də «Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında» fərmanlar imzalamışdır.

27 may 1997-ci ildə Azərbaycanın Milli Bayramı-Respublika Günü münasibətilə təntənəli yığıncaqda nitq söyləyən Ümummilli Lider Heydər Əliyev azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmalarından danışarkən demişdir: «O vaxt yaşayan insanlar və doğma yerlərindən deportasiya olunanlar yaxşı xatırlayırlar: Ermənistanın çox gözəl iqlimə-yəni bu torpaqlar vaxtilə Azərbaycan torpaqları olub-malik olan yaşayış yerlərindən insanları gətirib evsiz-eşiksiz Mil-Muğan çöllərinə salanda, əlbəttə ki, onlar o şəraitdə yaşaya bilməyəcəkdilər. Məlumdur ki, o vaxt bir çox insanlar qırıldı, tələf oldu, əzab-əziyyət çəkildilər. Hətta məlumdur ki, bəziləri burada yaşaya bilmədilər, gizli olaraq qayıdıb öz yerlərinə, evlərinə getdilər. Hesab edirəm ki, bu da bizim xalqımıza qarşı edilən ən böyük ədalətsizlikdir.

Beləliklə, o vaxt Ermənistandan azərbaycanlıların çıxarılması, etnik təmizləmə baş veribdir. Onları öz yerlərindən, yurdlarından, doğma torpaqlarından o vaxt didərgin salıblar. Təəssüflər olsun ki, biz tarixin cürbəcür mərhələlərində belə hadisələri lazımi qədər təhlil edə bilməmişik və xalqımıza edilən bu ədalətsizliklərə qarşı öz səsimizi lazımi qədər qaldırmamışıq. Məhz bunların nəticəsində də 1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycana artıq açıq təcavüz edibdir. O dövrdə Ermənistan ərazisində qalmış azərbaycanlılar qısa müddətdə Ermənistandan zorla çıxarıldılar.

Ermənistan deyəndə, o ərazinin keçmişdə kimə mənsub olduğu məlumdur. O ərazinin çox hissəsi azərbaycanlıların əsrlərdən-əsrlərə yaşadıkları doğma diyar olubdur. Onları öz dədə-baba yurdlarından təcridcən çıxarıblar və bunlar hamısı da 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana artıq hərbi təcavüzünün başlanmasına gətirib çıxarıbdır» [Heydər Əliyev. **Müstəqilliyimiz əbədidir, onuncu kitab, may, 1997-iyul, 1997, Bakı: Azər nəşr, 2002, s.9-11**].

İndiki Ermənistan ərazisində son iki əsrdə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı və deportasiyalara Ulu Öndər Heydər Əliyevin verdiyi siyasi qiymət 18 dekabr 1997-ci ildə imzaladığı «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» Fərmanda aydın şəkildə əksini tapmışdır. Fərmanda oxuyuruq: «Son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən- min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskənləri dağıdılıb viran edilmişdir».

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 21 aprel 2011-ci il tarixdə müxtəlif sahələrdə uğurlar qazanmış bir qrup gənci və tələbə gənclər təşkilatının nümayəndələrini qəbul edərkən indiki Ermənistan dövlətinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yarandığı, İrəvan xanlığının Azərbaycan torpağı olması barədə demişdir: «Bugünkü Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranıbdır. Bu tarixi həqiqətdir. Biz bu tarixi yaxşı bilirik. İrəvan xanlığında yaşayanların əksəriyyəti azərbaycanlılar idi, Zəngəzur mahalı Azərbaycandan zorla qoparıldı ki, türk dünyasını parçalasınlar və elə də oldu. Ancaq vaxt gələcək, bu ədalətsizlik aradan qaldırılacaqdır» [«Xalq qəzeti», 23.04.2011].

Ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyev 2011-ci ilin aprelin 26-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında demişdir: «Biz təşəbbüslərimiz, tarixə müraciətimiz və konkret dəlillərlə, faktlarla mövqeyimizi əsaslandırmışıq ki, İrəvan Ermənistanın paytaxtı kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən 1918-ci ildə verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur mahalı qədim Azərbaycan torpağıdır və süni şəkildə Ermənistana verilmişdir. Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi böyük ədalətsizlik idi. Bütün indiki Ermənistan ərazisinin əksər toponimləri Azərbaycan mənşəli toponimlərdir» [«Xalq qəzeti», 27.04.2011].

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin etnik tərkibi müxtəlif tədqiqatlarda pərakəndə halda göstərilə də, bununla bağlı indiyə kimi konkret

bir əsər yazılmamışdır. Məlum olduğu kimi, indiki Ermənistan ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra, 1831-ci ildən ərazinin əhalisinin kameral siyahıya alınması aparılmışdır. Həmin siyahıyaalmalarda hər bir kənddə yaşayan əhalinin etnik tərkibi göstərilməklə konkret sayı da verilmişdir. Çar Rusiyası dövründə aparılan bu siyahıyaalmalar Sovet imperiyası dövründə də davam etdirilmişdir. XIX əsrdə – 1831, 1873, 1886-cı illərdə, XX əsrdə – 1908, 1914, 1916, 1919, 1922, 1926, 1931, 1939, 1959, 1969, 1979, 1989-cu illərdə indiki Ermənistan ərazisində əhali siyahıya alınmış, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrindəki əhalinin etnik tərkibi konkret olaraq göstərilmişdir.

İndiyə kimi Qərbi Azərbaycanın əhalisinin dinamikasına, etnik tərkibinə aid ayrıca kitab həsr edilməmişdir. Eyni zamanda bu məqsədlə yazılan bu əsər ilk kitabdır və əsər yazılarkən XIX əsrin əvvəllərindən 1931-ci ilə qədərki fakt və rəqəmlər İ.Şopenin [83] və Z.Qorqodyanın [85] əsərlərindən, 1931-ci ildən sonrakı məlumatlar «Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti»ndən [90], Qərbi Azərbaycanla bağlı yazılmış kitablardan götürülmüş, 1988-ci ilə dair bəzi məlumatlar isə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş ayrı-ayrı şəxslərdən toplanmışdır.

GİRİŞ

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ COĞRAFIYASI VƏ ETNİK TƏRKİBİ

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinləri-aborigenləri olan Azərbaycan türklərinin tarixini araşdırmaq elmi və siyasi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, həm Azərbaycan tarixi, həm də Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi coğrafiyasının hərtərəfli və elmi şəkildə araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır.

«Tariximizə, elmimizə, maddi və mənəvi irsimizə partiyalılıq, sinfilik mövqeyindən yanaşmaq vərdisi, «başqasının daxili işlərinə qarışmaq» vahiməsi üzündən xalqımızın... Azərbaycan Respublikası hüduqlarından kənarada olan qüdrətli qolları, Cənubi Azərbaycanda, Gürcüstanda, Ermənistanda yaşayıb-yaradan soydaşlarımızın adlarını çəkməyə belə uzun illər cəsəratimiz çatmayıb. Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların aqibəti bu mənada daha dözülməz olmuşdur [39,s.3]. Bununla əlaqədar İ.Məmmədov xüsusi vurğulayır: «Təəccüblü burasıdır ki, aborigen əhali olan Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi haqqında qısa məlumat verməyi belə nə erməni tarixçiləri, nə də Azərbaycan tarixçiləri rəva bilmişlər. Erməni olmadıqlarına görə onlar «Erməni xalqının tarixi»ndən, Azərbaycanda yaşamadıqlarına görə «Azərbaycan tarixi»ndən kənarada qalmışlar [19,s.8].

Azərbaycan türkləri indiki Ermənistan ərazisində e.ə. II əsrdən yaşamağa başlamışlar. Bu faktı əsaslı şəkildə təsdiqləyən amillərdən biri həmin xalqın, tayfanın adını özündə yaşadan toponimlərdir. Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş türk mənşəli toponimlərə, IV-VII əsrdən başlayaraq Qafqaz xalqlarının tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlərə istinad edib bu qənaətə gəlmək olur ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türkləri yerli sakinlər olmuşlar və ermənilər buraya ilk yaşayış yerləri olan İraqdan – Fərat və Dəclə çayının sahillərindən gəlmişlər. «IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qeyd edən Favstos Buzand da Cənubi Qafqaz zonasında (təbii ki, indiki Ermənistan ərazisində -İ.B.) hunların və digər türklərin mövcud olduğunu bildirir: «O zaman Maskut padşahı Sanesen bərk qəzəblənərək, öz qohumu erməni padşahı Xosrova (əslində Xosrov farsdır – İ.B.) ədavət bəslədi və qoşunların hamısını – hunları, paxları, tavasparları, xəçmatakları, ijmaxları, qotları, qluarları, quqarları, şiçbləri, gilbləri, balasiçləri, yegersvanları və saysız-hesabsız digər müxtəlif köçəri tayfaları, itaətində olan külli miqdarda qoşunları topladı, öz sərhədi olan böyük Kür çayını keçərək erməni ölkəsinə sel kimi basqın etdi [17, s. 172]. Deməli, indiki Ermənistan ərazisində tarixən yaşayan qədim türk tayfalarından biri elə məhz hunlar olmuşdur. Ermənidilli mənbələrdə hunlar – xaylantürklər adlandırılır [17 s.172]. Bu tayfa Qərbi Azərbaycanın ərazisində IV-V əsrlərdə məskən salmışdır. Son dövrlərə qədər (1988-ci ilə qədər – İ.B.) ermənilərin Şərqi Ermənistan adlandırdığı indiki ərazidə qorunub saxlanılan qədim oğuz qəbirləri, qoç, qoyun qəbir daşları,

yəhərli-yüyenli at heykəlləri xalqımızın tarixi keçmişi ilə səsləşir. «Ermənistan azərbaycanlıları yaşayan (1988-ci ilə qədər olan dövr nəzərdə tutulur – *İ.B.*) bir çox yerlərində, xüsusilə Basarkeçər, Artaşat (keçmiş Qəmərli), Amasiya (keçmiş Ağbaba), Eçmiədzin, Krasnı (keçmiş Qaraqoyunlu mahalı) və s. rayonlarda sıx-sıx qoyun heykəllərinə, qəbir daşları üzərində qoyun, qoyun başı qabartmalarına tuş gəlmək olur» [51, s.142].

Bu ərazidə yaşayan ilk qədim türk tayfalarından biri **kimmerlər** olmuşlar. Bu adı daşıyan tayfalar eradan əvvəlki minillikdə Krim, Cənubi Qafqaz və Kiçik Asiya regionunda yaşamış və tarixi mənbələrdə kimmer (yunan mənbələrində), qimirri (assur mənbələrində), qomer (Bibliya), qamir (erməni mənbələrində) şəklində verilmişdir. Yunan yazılarında proazərbaycan onomastikasındakı «a» səsinin «i» ilə verilməsi (Maday>Midiya) nəzər alınanda kam ər >kimmer dəyişməsinə qanunauyğun hal hesab etmək lazım gəlir. Göründüyü kimi, qamər tayfaları ilə birbaşa kontaktda olan qədim ermənilərin dilində (qədim erməni yazılarında) həmin tayfaların adı əslinə uyğun şəkildə verilmişdir [18, s.81].

E.ə. VIII əsrdə Qara dənizin şimal sahilləri kimmerlərin vətəni olmuşdur. Onları iskitlər qovmuşlar. Kimmerlər buradan Cənubi Qafqaza və Kiçik Asiyaya gəlmişlər. E.ə. 722-705-ci illərdə kimmerlər indiki Ermənistan ərazisində yaşamağa başlamışlar ki, bu da Urartu çarı I Rusanın çarlığı dövrünə təsadüf edir (ətraflı məlumat üçün bax: 70; 82). «Kimmerlərin eradan əvvəl VIII əsrdə indiki Ermənistana gəlməsinə qədər burada yaşamış türkdilli əhalinin necə adlandığı məlum deyil. Ona görə də kimmerlər Ermənistan ərazisində tarixi mənbələrdən adı məlum olan ilk etnosdur» [33, s.76].

Kimmerlərin etnik mənsubiyyəti tarixşünaslıqda mübahisəlidir. Bir qrup tarixçilər kimmerləri irandilli etnos [70, s. 97], başqa bir qrup isə kimmerləri qədim türk tayfalarından biri hesab edirlər [8, s. 102-103; 33, s. 76-82].

F.Cəlilov kimmerlər etnoniminin etimoloji təhlilini və morfoloji rekonstruksiyasını nəzərdən keçirərək qamər//qəmər//kimmer etnoniminin kökü / qam//qəm/ hissəsini Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dövrlərində müxtəlif anlamalarda işlənməsini tarixi-xronoloji ardıcılıqla izləyir və M.Kaşğariyə (M.Kaşğari «qam» sözünün şaman anlamında işləndiyini göstərir), «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanına (Bayındır xanın ulu şamanın oğlu olduğunu göstərir və onun Qamqanın (Qamxan) oğlu olduğuna istinad edir), qədim Azərbaycan antroponimlərinə (Qam-qan «baş, ulu şaman» anlamında Qam buredə isə müqəddəs qurd anlamında işləndiyini xatırladır) istinad edərək [18, s. 82-83] belə qənaətə gəlir ki, «Türk dillərində teonimin (tanrı adının sonralar etnonimə (qədilə adına), qəbilənin kahin tirəsinin adına (şamana), etnotoponimə (qəbilənin yaşadığı ərazi adına) çevrilməsi sistem şəklindədir. Ona görə də qam sözünün etnonim yaradan -ər (xəz-ər, az-ər, tat-ər), -an (tur-an, alp-an), -uq (tur-uq> türk) şəkilçiləri ilə işlənilib, qəbilə-tayfa adına çevrilməsi (qamə-ər, qam-an, qam-uq) qanunauyğun haldır» [18, s.83].

Bununla yanaşı, Q.Qeybullayev kimmer çarlarının (Teuşpa, Tuqdame, Sandakşartu, Sandakur) adları əsasında izah edərək aydınlaşdırır ki, bu etnos qədim türk tayfasıdır [33, s.82-89].

Kimmer tayfasının adı indiki Ermənistan ərazisində yer adlarında öz əksini tapmışdır. İrəvanın yaxınlığında Qəmərli rayonunun (04. 09.1945-Artaşat), eləcə də

Eçmiədzin rayonunun ərazisindəki Qəmərli kəndinin adı (15.07.1946-Medzamor) kimmer qədim türk tayfasının adını əks etdirir.

Onu da əlavə edək ki, indiki Ermənistanın Gümrü şəhərinin adı da (Şörəyel sultanlığının ərazisinə daxil olan Gümrü şəhərinin 1804-ci ildə Rusiya tərəfindən işğalından sonra 1837-ci ildə Nikolay Gümrüyə gəlir. Elə 1873-ci ildə şəhərin adı dəyişdirilib çarın arvadının şərəfinə Aleksandropol qoyulmuşdur [45, s.36-37]. V.İ.Leninin ölümündən sonra onun adını əbədiləşdirmək məqsədi ilə şəhərin adı Ermənistan SSR Ali Sovetinin 27.01.1924-cü il tarixli fərmanı ilə yenidən dəyişdirilib Leninakan adlandırılmışdır. SSRİ dağılandıqdan sonra şəhərə Qumayri, sonra isə təkrar olaraq Qyumari, yəni Gümrü adı verilmişdir) kimmer etnonimi əsasında formalaşmışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamış türk tayfalarından biri də **saklar** idi. Assur mənbələrinə görə saklar e.ə.VII əsrdə Qara dənizin şimalından Qafqaza gəlməyə başlamışlar. Herodot bu tayfanın adını skif kimi verir.Q.Qeybullayev yazır: «Həm kəmərlər (kimmerlər-*İ.B.*), həm saklar atlı etnoslar idilər,atdan qoşqu və mənlik heyvanı kimi istifadə edir, atın südünü içir, ətinə yeyirdilər. Ona görə də antik müəlliflər hər iki xalqı «at südü içənlər» adlandırırdılar. Bu, bütün qədim türk xalqları üçün səciyyəvi olmuşdur. İrandilli xalqların tarixində belə şey yoxdur. Saklar Gürcüstanın şərqini, bütünlüklə Şimali Azərbaycan ərazisini və indiki Ermənistanı tutdular və e.ə 680-cı ildə Araz sahillərinə çatdılar» [34, s.48].

Sakların Qərbi Azərbaycan ərazisinə gəlmələri e.ə. VII əsrdən başlamışdır və beləliklə, ərazidə Sak dövləti yaranmışdır. Bu tayfanın adı indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Sisyan rayonunun adında [61, s.91-94] öz izini qoruyub saxlamışdır.

Ə.Ələkbərli yazır: «Makedoniyalı İsgəndərin şərqə yürüşü ilə bağlı e.ə. IV yüzilin 2-ci yarısında Sak padşahlığı süqut edir və bu nəhəng Türk dövlətinin şimalı və cənubu arasında kəskin ayrılma baş verir. Şimalda və Cənubda bir sıra türk dövlətləri (Atropatena, Albaniya, Sisakan, Sakasena və s.) yaranır. Bu vaxtlar Armaniya (indiki Ermənistan ərazisi – *İ.B.*) yunanların işğalı altına keçir, e.ə. 321-ci ildə Selevkilər dövlətinin tərkibinə qatılır. Həmin tarixdən e.ə. 202-ci ilə qədər Armaniyada türksoylu Oruzlar // Oğuzlar (Sak boyundan) sülaləsi, e.ə. 202-ci ildən etibarən isə əslən mıdyalı Artaşlar (Qamər boyundan) sülaləsi hakimiyyətdə olur». [23, s.10].

Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim türk tayfalarından biri də **quqarlar** olmuşdur. Quqarlar təqribən e.ə. VII-VI əsrlərdə bu ərazidə yaşamışlar.

Tarixən Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Qoqarena əyaləti olmuşdur ki, bu da, şübhəsiz, quqarların adı ilə bağlıdır. Onlar Göyçə gölü ətrafında yaşamışlar. Türk mənşəli quqar tayfasının adı daha qabarıq şəkildə indiki Ermənistanın Quqark rayonunun adında özünü göstərir. Görkəmli Türkiyə tədqiqatçısı M.Fahrettin Kırzioğlu yazır: «Arsaklılar çağında Gölədən Tiflis altındakı Borçalıya kimi uzanan və XIII əyaləti təşkil edən bölgənin «Quqark» (Quqarlar) adı da əski «Qoqar-en»dən qalmadır «[61, s. 82].

«Sonrakı tarixi mənbələrdən aydın olur ki, 387-ci ildən sonra Gögər ölkəsi uzun müddət İberiya ərazisinə daxil edilmişdir. M.Xorenasi (V əsr) Gögər vilayətinin adını erməni dilinin qaydalarına uyğun olaraq Quqark şəklində

yazmışdır. Sözün kökünü qədim azər dilindəki gögər//qöqər formasına uyğun quqar vermişdir, «k» isə erməni dilindəki cəmlilik bildirən şəkilçidir» [1, s. 66].

İndiki Ermənistanın ərazisində tarixən yaşayan türk tayfalarından biri isə **şiraklar** adlanırdı. Bunlar haqqında ilk məlumatı I əsrdə Strabon vermişdir. Tarixi mənbələrdə bu etnonim şirak, şıraç, çirak fonetik formalarında qeydə alınmışdır. Bu tayfanın türk mənşəli olması haqqında M.Seyidovun [51, s.47-59], Q.Qeybullayevin [33, s.105-108] və Q.Məşədiyevin [42, s.228] əsərlərində də məlumatlar vardır.

Şirak tayfası Göyçə gölü ətrafında, Arpaçayın sahilində yaşamışdır. Bu tayfanın adı indiki Ermənistanın ərazisində tarixən mövcud olmuş Şirak əyalətinin adında, Şörəyel toponimində özünü qoruyub saxlamışdır. Şirak türk tayfasının adını özündə əks etdirən ərazilərdə tarixən yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar. Bu da Şirakların qədim türk tayfalarından olduğunu sübut edən tarixi dəlillərdən biri və başlıcasıdır. Onu da qeyd etmək ki, şirak tayfası azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamışdır.

Qərbi Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfalarından **qarqarlar** və **peçeneqlər** də yaşamışlar. Bu tayfaların adlarını özündə yaşadan toponimlər indiki Ermənistan adlanan ərazidə mövcuddur [12, s. 162-163, 207-208].

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən yaşamış türk tayfalarından biri də **şadılı** tayfası olmuşdur. Şadılı tayfası «qədim şadlı boyu ilə bağlıdır, şadlı sözü isə qədim türk dilində titul bildirən şad sözündən yaranmışdır» [2, s.70].

«Şad» sözü qədim türklərdə hərbi titul mənasında işlənirdi [69, s.519]. F.Ağasıoğlu yazır: «.. şad titulu müxtəlif türk bölgələrində işlənmişdir. İrəvan mahalında bu titulun ən qədim yazılı tarixi m.ö. VII əsrin ortalarına aiddir. Asur yazısında keçən bu məlumat həmin çağda Kur-Araz çayları arasındakı əraziləri əhatə edən və Vedi də daxil olmaqla, mərkəzi Göyçə gölü hövzəsi olan saqa-qamər boyalarının qurduğu Saqa dövləti ilə bağlıdır. Burada söhbət dövlət başçısı Tuğdamın oğlu Sandak –Şatər haqqında gedir» [3]

Şadılı türk tayfasının adı Qərbi Azərbaycanın Vedibasər mahalında 1988-ci ilə kimi azərbaycanlıların yaşadığı Şidli toponimində öz izini qoruyub saxlamışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində tarixən məskunlaşan qədim türk tayfalarından biri **kəngərlərdir**. Kəngərlər bu əraziyə eramızın IV əsrindən sonra gəlmişlər. Qədim türk tayfalarından olan kəngərlər əsasən Ağrı vadisində, indiki Ermənistanın Gürcüstanla sərhədlərində yaşamışlar.

Kəngərli tayfasının adı Ağbaba mahalındakı Kəngər dağının adında özünü qoruyub saxlamışdır. Eləcə də kəngərli tayfasının qollarından olan **pol**, **çor** etnonimləri ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli yaşayış məntəqəsi mövcud olmuşdur [33, s.112-114]. Əlavə etmək ki, indiki Ermənistan ərazisində tarixən **cinli**, **oğuz**, **sabunçu**, **baharlı**, **bayandur**, **əfqanlar**, **qacar**, **peçeneq**, **qazax**, **əfşar**, **xalac**, **şamlı**, **ustaclı**, **türkmən**, **ayırım**, **qarapapaq**, **muğanlı** və b. türk tayfaları yaşamışdır [83, s.530-631]. Onların adlarına Əfşar (Vedi), Xalac (Qafan), Qacaran (Qafan), Qaraqoyunlu (Cəmbərək), Qaraiman (Basarkeçər) və s. toponimlərdə rast gəlinir. Ümumiyyətlə, tarixən yaşamış 24 oğuz tayfasının hamısının adı ilə bağlı indiki Ermənistan ərazisində xeyli toponimlər olmuşdur ki, bu da ərazinin qədim Oğuz yurdu olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak **etmiş varsaq, barsil, şıraç // siraç, qaşqay, saq, arsaq, bulqar** kimi türk tayfaları çox-çox qədim zamanlardan yaşamışlar [51, s.336]. Bu baxımdan erməni tarixçisi M.Xorena-sinin türk tayfalarından biri olan bulqarların eramızdan əvvəl indiki Ermənistan əra-zisində yaşadığını göstərən aşağıdakı fikri çox qiymətlidir: «O zaman (yeni eradan qabaq 110-cu il – *İ.B.*) Qafqazın böyük dağlarının ətəklərindəki Bulğarların ölkəsində düşmənçilik başladı və onların çoxu bizim ölkəyə (indiki Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur – *İ.B.*) gəldilər və Qoğdan (İrəvanın yaxınlığında yaşayış məskəni olmuşdur – *İ.B.*) aşağıdakı bərəkətli yerlərdə uzun müddət yurd saldılar» [51, s.325].

Qərbi Azərbaycan ərazisində tarixən yaşamış türk tayfalarından biri **zəngi** idi. Bu tayfanın adı qədim çağlarda sanqi şəklində yazılmışdır [1, s. 114].

Apardığımız araşdırmalardan bu qənaətə gəlirik ki, **zəngi** tayfası türk mənşəlidir. Faruq Şümer yazır: «Əlcəzair və Suriya hakimləri olan zəngilər də türk məmlük ailəsindən idilər» [52, s.123].

Ərəb ölkələrindəki məmlük türkləri qıpçaq tayfalarıdır [58, s.26]. Deməli, zəngilər qıpçaq tayfalarından biridir: «Zəngilər təkəcə Ağrı vadisində deyil, həm də Zəngi (Zəngəzur) bölgəsində yaşamışlar. Ümumiyyətlə, İrəvan mahalının digər qədim tayfaları kimi zəngi boyları da sonralar geniş ərazilərə yayılmışdır. Belə ki, Quzey Azərbaycanda Zəngilan və Sanqaçal toponimlərində də izini qoymuş zəngilər bir zamanlar Türkünstan çöllərinə qədər köç etmişlər» [2, s.72].

Qərbi Azərbaycan ərazisinin zəngin tarixi vardır. Ermənisan haqqında ilk məlumatlar Bisitun yazılarında, Strabonun, Herodotun əsərlərində verilmişdir. Lakin bu qaynaqlarda adı çəkilən Ermənistanın indiki Ermənistan ərazisi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bəzi mənbələrdə e.ə. IV əsrin sonlarında yaranmış Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Artabazın olduğu qeyd edilir. Artabazın hakimyyəti illərində çox güman ki, sonrakı Şərqi Ermənistan ərazisi də Azərbaycanın tərkibində daxil imiş [7, s.139].

E.ə.189-cu ildə Azərbaycanın qonşuluğunda Armeniya dövləti yaratmaq istəyirlər. Hətta Armeniya hökmdarları Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistanın Ağrı vadisinə və onun dağlıq hissəsinə hücum edir və oranı ələ keçirirlər. Lakin azərbaycanlılar sonralar bu torpaqları geri alırlar [8, s.140].

III-VII əsrlərdə indiki Ermənistanın müəyyən əraziləri Sasanilər hakimiyyətinə tabe idi. 387-ci ildə indiki Ermənistanın Ağrı vadisi İranın, Quqark vilayəti isə Gürcüstanın tərkibində olmuşdur.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Syunik vilayət olmuşdur. Bu, 12 vilayətdən ibarət idi [41, s. 95]. 591-ci ildə İranla Bizans arasında bağlanan müqaviləyə əsasən Ağrı vadisinin bir hissəsi və Syunik vilayəti İranın tabeliyində qaldı [39, s.90].

«630-cu ildə Cəbi xaqan sərkərdə Çopran tarxanın başçılığında Armeniyaya üçminlik ordu göndərdi. Sasani mərzbanı orduda xidmət edən türk suvarilərinin rəisi, türk etnosuna mənsub olan Honahı, Çoprana qarşı göndərdi. İki türk dəstəsi Göyçə gölünün sahilində döyüşə girdilər. Burada Sasani ağalığının müdafiəsinə qalxmış Honah məğlub oldu. Döyüş gedən yer Azərbaycan türkləri yaşayan ərazi idi və onlar etnik və dil cəhətdən həm türk mənşəli albanlara, həm də türk xaqanlığının türkdilli əhalisinə qohum olduğundan çox güman ki, türk xaqanı azəri türkləri yaşayan ərazini

öz hakimyyəti altına almaq istəyirdi. Qələbə nəticəsində Göyçə gölü sahil boyu türk xaqanlığına tabe edilir» [8, s.195].

Bu dövrdə indiki Ermənistan ərazisində aşağıdakı əsas yaşayış məntəqələri olmuşdur.

İrəvan. Bu yaşayış məntəqəsi İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur və indi də indiki Ermənistanın paytaxtıdır. Ararat vadisinin şimal-şərqində, Zəngi çayının sahilində yerləşir. İlk dəfə VII əsrdə (670) xatırlanır [87, s.550].

Ararat. Araz çayının sahilində yerləşirdi. Münbit torpaqları olduğu üçün əhali daha çox yaşayırdı. Ərazi XIII əsrə qədər səlcuqların, XIII əsrdən sonra monqol-tatarların tabeliyində olmuşdur.

Şirak. Axuryan çayının yuxarı və aşağı axarları arasında yerləşmişdir. Movses Xorenli «Ermənistan tarixi» əsərində Şiraki acgöz mənasını verən şirakin adı ilə bağlayır [65, s.138]. Lakin əslində Şirak toponimi sirak adlı qədim türk tayfasının adı əsasında yaranmışdır.

Gümrü. İndiki Ermənistanın Şörəyel ölkəsində yerləşir. E.ə. IV əsrdə bura yaşayış məskəni olmuşdur. Erkən və orta əsrlərdə Kumayri adlanırdı.

Kotayk. İndiki Ermənistan ərazisindəki Kotayk (Abovyan) və Axta (Razdan) rayonlarının, Qəmərli (Artaşat) və Üçkilse (Eçmiədzin) rayonlarının bir hissəsini əhatə edib, Zəngi çayının vadisində yerləşirdi.

Qafan. Syunik vilayətində yeganə şəhər olmuşdur. Qafan-Qaçaran yolunun ortasında, Oxçu çayının sağ sahilində yerləşir. Qafan haqqında ilk məlumatlar V əsrin əvvəllərində verilmişdir. X əsrdən başlayaraq şəhər kimi tarixçilər tərəfindən qeydə alınmışdır.

Şəki. X əsr anonim müəllifin verdiyi məlumata görə Şəki Ermənistanda uzunluğu təqribən 70 fərsəx olan bir vilayətdir [17, s.180].

Eyni zamanda indiki Ermənistan ərazisində tarixən Dvin, Ağın (Ani), Qarni (Gərn-i-İ.B.) kimi böyük şəhər və yaşayış məntəqələri olmuşdur [17, s.143].

Xəzər türk tayfası VIII əsrdə indiki Ermənistan ərazisində tam məskunlaşmağa başlamışdır. «II Yəzidin (720-724) hökumranlığı zamanı 722-23-cü ildə xəzərlər qırpaq və digər türk tayfalarının köməyi ilə təqribən 30 min nəfərlik ordu ilə yenidən Arana soxuldular və onun ərazisindən keçərək Ermənistana girdilər» [17, s.106].

XI əsrin I yarısında indiki Ermənistan ərazisi səlcuqların tabeliyinə keçmişdir.

Qədimdən oğuz tayfaları indiki Ermənistan ərazisində yaşamışlar. Oğuzların bu ərazidə yaşadığını VII əsrin tarixi abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, əsərdə adı çəkilən Göyçə dənizi (Göyçə gölü-İ.B), Göyçə dağı, Altuntaxt, Şəruk (Şirak – İ.B.) toponimləri tarixi həqiqətlərdən xəbər verir [10, s.45-60; 11, s.61-68; 13 s.197-204; 12, s.432-433].

«Artyom adlı daha bir tanınmış erməni müəllifi oğuz tayfalarının bu məmləkətdə (indiki Ermənistanda – İ.B.) qədimdən məskunlaşdıklarını şəkki-şübhə yeri qoymadan daha inandırıcı, daha gercək faktla etiraf, təsdiq və sübut edərək yazmışdır: «За несколько верст не доходя до сей деревни, увидел я в стороне множество надгробных памятников ... пришли на означенное место. Она есть древнее кладбище, называемое **Огус...**» (kursiv mənimdir – İ.B.) [39, s.36-37]. 1124-ci ildə Ani və Şirak Gürcüstana birləşdirilir. İndiki Ermənistanın səlcuqlardan azad olunması çarışa Tamaranın dövrünə (1184-1213) təsadüf edir. Bcni, Şirak, Ani 10-12 il ərzində (1190-cı ilin

ortalarından XIII əsrin I onilliyinin axırına qədər) səlcuqlardan azad olunub, Gürcüstanın tabeliyinə keçdi.

XIII əsrdə indi Ermənistan adlanan ərazi monqollar tərəfindən işğal edilmişdir. Monqolların ilk hərbi hissələri Cənubi Qafqaza 1220-21-ci illərdə hücum etmişlər. 15-16 il sonra, 1235-36-cı illərdə isə indiki Ermənistan ərazisini işğal etdilər.

Teymurləngin 1386-87, 1394, 1400-cü illərdəki yürüşləri nəticəsində Ağrı vadisi ələ keçirilmişdir.

Qərbi Azərbaycan ərazisi XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində Qaraqoyunlu, sonra Ağqoyunlu dövlətinin tabeliyində olmuşdur.

XVI əsrdə Ağqoyunlu dövləti dağıldıqdan sonra Səfəvilər dövləti yarandı. Onun tabeliyinə-ərazisinə İrandan əlavə, Azərbaycan, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan da daxil idi.

1508-ci ildə Şah İsmayıl Qərbi Azərbaycana gəlir. Şah İsmayıl 1500-cü ildə Göyçə gölünün cənub sahillərində, sonra isə Çuxursəddə olur [8, s.399].

XV əsrin əvvəllərində indiki Ermənistan adlanan ərazi Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil idi. Başqa dövrlərdə olduğu kimi, XV əsrdə də burada bütün mülklər azərbaycanlılara məxsus idi. XV əsrin ikinci yarısından başlayaraq ermənilərin indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmasına kömək edən Eçmiədzin kilsəsi bu mülkləri azərbaycanlılardan almağa başlayır. Bu haqda 1763-1780-ci illərdə erməni kilsəsinin başçısı olmuş Simeon İrəvanlının (Simeon Yerevansı) «Cambr» əsərində geniş məlumat verilmişdir [72, s.179-222].

Akademik Ramiz Mehdiyev həmin dövrdə baş verən hadisələri elmi şəkildə təhlil edərək yazır: «Ermənilər (haylar) XV əsrin ortalarından Cənubi Qafqazda, demək olar ki, yaşamırdılar. 1441-ci ildə Qaraqoyunlu türk-Azərbaycan dövlətinin hökmdarı Cahən şah erməni katolikosluğunun mərkəzini əhalisi tamamilə türklər olan İrəvan yaxınlığındakı Kilikiyanın Sis şəhərindən qədimdə alban monastrı olmuş Üçkilsə monastrına (yaxud Üç Müədzin) köçmüşdür. Sonralar ermənilər Üç Müədzin adını dəyişərək «Eçmiədzin» kimi ifadə etmişlər. Erməni dilində bu sözün heç bir mənası yoxdur (təbii ki, hər hansı erməni sözünü ona uyğun dəyişməyə). Halbuki Azərbaycan türkcəsində bu sözün mənası «üç müəzzin»dir («müəzzin» ərəbcə azan oxuyan deməkdir). Matenadaranda saxlanılan orta əsr sənədlərində məbədin adı məhz «Üçkilsə» kimi xatırlanır. Erməni katolikosluğunun Üçkilsəyə köçürülməsi ilə erməni missionerləri buraya üz tutdular. Onların Cənubi Qafqazda nüfuzlarını artırmaq imkanı yaranmışdı. Tezliklə monastrın özü ermənilərin dini mərkəzinə çevrilmişdir. Bu torpaqların XIX əsrin birinci yarısında Rusiyaya birləşdirilməsindən Cənubi Qafqazda Üçkilsənin hüdudlarından kənarda çox cüzi erməni var idi» [37, s.54-55].

İrəvan bölgəsindəki Azərbaycan torpaqlarını ermənilərin hansı yollarla ələ keçirmələri ilə bağlı Matenadaranda saxlanılan 1687-ci il tarixli bir sənəd olduqca əhəmiyyətlidir. Həmin sənəddə qeyd olunur ki, biz (ermənilər – *İ.B.*) Azərbaycan türklərinə məxsus olan torpaqları «... ya satın alır, ya zəbt edir, ya sahibinin əlindən çıxarır, ya rüşvət verib alır, ya bəxşiş kimi əldə edir və yaxud da zorla ələ keçiririk» [28, s.71].

XV-XVII əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus mülklərin Eçmiədzin kilsəsi və ərazidə məskunlaşan ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsini cədvəl 1-də aydın görmək olar.

İllər	Satan	Alan	Kənd	Satılmış dənklər	Qiyməti		
					Tümen	Min dian (dinar)	Şahn
1	2	3	4	5	6	7	8
1431	Ağqoyunlu Yaqub padşahın nümayəndəsi Əmir Rüstəm	Qriqor Makvesi	Vağarşabad, Əştərək, Batrinç, Noraqovit, Ağunatun, Kırəçli, Muğni			525	
1443	Səid bəy	—	Vağarşabad (tam)	6		8040	
1489	Kəmaləddin Əbdin bəy	Xoca Sədi Vakkas	Oşakan			8	
1574	Şahmənsur ağa, Şəhriyyar ağa, Şahqubad ağa	Mirzəcan	Ovanavəng	6	8		
1575	Nubarşah	Hovannes	Berdak			41	
1640	Sultan bəy	Katalikos Hakop	Oşakan	0,5	5		
1641	Sultan bəy	—	—	0,5	5		
1641	Baba, Bəndəli, Bəyim	—	—	1	7		
1641	Həsən və Hüseyin	—	—	0,5	6		
1642	İsmayıl bəy, Məclumqulu bəy	—	—	0,5	5		
1643	Səfiqulubəy, Məclumqulu bəy	—	—	0,5	6		
1644	Şeyx Zeynəb	—	—	0,5	4		
1645	Məclum bəy	—	—	0,5	6	4	
1645	Hüseyin bəy	—	—	0,5	5		
1655	Hündəliqulu və Kəlbəli	Katalikos Hakop	Oşakan	0,5	5		
1655	Bayraməli bəy	Katalikos Hakop	Batrinç	1	—	16	
1655	Əliağanın vərəsəsi		Franknov	6	9	9	10
1655	Məhəmmədəli	Tarxan	Mastara	2,5	—	12	
1656	Rzaqulu	Katalikos Hakop	Kyatur	6	2		
1664	Rzaqulu	—	Məlikkənd	6	2		
1666	Bəzzaz Dərgah	—	Oşakan	0,5	7		
1667	Həbib bəy	—	Mankano ərazisi	6		11	
1671	Qul İsmayıl	—	Keşişkənd	6	2		
1672	Səfiqulu	—	Oşakan	0,5	7		
1680	Mürşüd	—	—	0,5	6		
1680	Səfiqulu	—	—	0,5	6		

* Cədvəl S.Məmmədovun «Azərbaycanın po istoçnikam XV – pervoj poloviny XVIII vv.» əsərindən götürülmüşdür, Bakı, 1993, s. 48-49.

Simeon İrəvanlının «Cambr» əsərində XVII əsrdə indiki Ermənistanda yaşamış **muğanlı, bayat, ayrımlı, ilxıçı, kolanı, qacar, kürəkənli** (körakanlı) və s. türk tayfaları haqqında da ətraflı məlumat verilir [72, s.105-106, 188-197].

Azərbaycanı işğal etmək cəhdinin boşa çıxdığını gören Sultan I Süleyman Səfəvilərlə danışığa başlamağı lazım bilir. Naxçıvandan qayıdan kimi, baş vəziri Məhəmməd paşaya göstəriş verir. Məhəmməd paşa qızılbaş əmirlərinə məktub göndərərək Sinan bəyin əsirlikdən azad edilməsini və danışıq üçün öz nümayəndələrini göndərməyi xahiş edir. Sinan bəy azad edilir və qaçaq tayfasından olan Şahqulu bəylə Sultanın yanına göndərilir. Şahqulu bəy geri döndükdən sonra Səfəvi səfiri – eşikağası Fərruxzad Amasiyaya göndərilir. 1555-ci il mayın 29-da Amasiyada Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin birinci mərhələsini başa çatdıran sülh müqaviləsi imzalanır. Bu sülhə görə, Qərbi Gürcüstan-İmeretiya, Mənkəreliya və Quriya Türkiyənin, Gürcüstanın şərq vilayətləri – Meshi, Kartli-Kaxetiya və Qərbi Azərbaycan səfəvilərin ixtiyarına keçir [8, s.418; 21, s.83]

Səfəvilərin hökmdarlığı dövründə Şimali Azərbaycanda və Qərbi Azərbaycanda bəylərbəyliklər təşkil olunur. Bəylərbəyliklər mahallara bölünür. Onlardan biri də İrəvan mahalı idi. XIV əsrin sonundan İrəvan inzibati mərkəz kimi tanınıb. Qaraqoyunluların (1410-1467) və Ağqoyunluların (1467-1503) hökmdarlığı dövründə coğrafi mövqeyinə və yerli şəraitinə görə bu ad geniş yayılıb və Çuxursəd bəylərbəyliyi inzibati mərkəzi olub [38, s.8].

Qaraqoyunlular dövründə olduğu kimi, Ağqoyunlulara dövründə də İrəvan əsas şəhərlərdən biri kimi inkişaf edərək həm də mədəniyyət mərkəzinə çevrilir.

«Səfəvilər sülaləsinin süqutundan sonra İranda hakimiyyət başına gələn Nadir şah Əfşar (1736) dövlətin inzibati bölgüsünü dəyişdirərək, bütün bəylərbəylikləri ləğv etdi. Çuxursəd bəylərbəyliyi digər Azərbaycan bəylərbəylikləri ilə birlikdə mərkəzi Təbriz şəhəri olan vahid Azərbaycan vilayəti ətrafında birləşdirildi» [24].

XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı müharibələri nəticəsində İrəvan bir neçə dəfə dağıntıya məruz qalmış və əldən-ələ keçmişdir. İndiki Ermənistan Rusiyanın tərkibinə qatılanadək İrəvan xanlığı Azərbaycanın tərkibində olmuşdur.

1639-cu ildə Səfəvi-Osmanlı arasında «Qəsri-şirin» müqaviləsi bağlanmışdır. Həmin müqavilədə İrəvan Səfəvi dövlətinin ayrılmaz hissəsi kimi qeyd edilir.

XVII əsrdə Çuxursəd bəylərbəyliyi daha geniş əraziyə malik idi. İrəvan xanlığının ərazisinə Axuryan çayından Şah dağına, Alagöz dağı silsiləsinə, Axuryan çayının mənbəyindən aşağı axarına qədər olan sahəsinə (Arazın sol sahilindən 15-17 km-lik uzunluğunda dar bir sahəni əhatə edib Arazı kəsir), Gözəldərə dağı silsiləsindən, Şah dağından Pəmbək dağlarına qədər olan torpaqlar daxil idi.

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycan ərazisində xanlıqlar yaradıldı. Həmin xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığı idi.

«1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində də Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yarandı» [39, s.92].

İrəvan xanlığı 15 mahala bölünmüşdür : Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd-Parçeniş, Saatlı, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdərabad, Karpibasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə.

1. Qırxbulaq mahalı. Onun ərazisinə Dərələyəzdən Zəngibasara qədər olan sahələr, şərqdən Ağmanqan, Gizçə dağları, qərbdən Zəngi çayı, cənubdan İrəvan şəhərinə çatan sahə daxil idi.

2. Zəngibasar mahalı. Bu mahal Qırxbulaq mahalı ilə Gərnibasar mahalları arasında yerləşirdi. Zəngi çayının aşağı axarındakı suvarılan bütün torpaqlar ona aid idi.

3. Gərnibasar mahalı. Arazın sol tərəfində yerləşirdi. Gərn çayı ilə suvarılan bütün kəndlərin torpaqları onun ərazisinə daxil idi.

4. Vedibasar mahalı. Arazın sol tərəfində, Gərnibasar və Şərur mahalları arasında yerləşirdi. Vedibasar mahalı, əsasən indiki Ermənistanın Vedi rayonunun ərazisini, Vedi çayının bütün hövzəsini əhatə edirdi.

5. Şərur mahalı. İrəvan xanlığının cənub-şərqində yerləşirdi. Arpa çayının axarında yerləşən sahəni əhatə edirdi. Naxçıvan ərazisinə daxildir.

6. Sürməli mahalı. Sərdarabadın yanında, Araz çayının sağ tərəfində, Arazla Ağrıdağ silsiləsi arasında yerləşirdi. Türkiyənin ərazisinə daxildir.

7. Dərəkənd – Parçenis mahalı. Bu mahal Arazın sağında, Sürməli mahalının qərbində yerləşirdi. Onun ərazisindən Dərəkənd, Parçen çayları axırdı. Dərəkənd çayı öz mənbəyini Təkəltu dağlarından alır.

8. Saatlı mahalı. Bu mahal ərazi cəhətdən o biri mahallara nisbətən o qədər də böyük deyildir. Axuryan çayı ilə Araz çayının birləşdiyi sahəni əhatə edirdi. Talın və Sərdarabad mahalları ilə həmsərhəd idi.

9. Talın mahalı. Talın mahalı Araz və Axuryan çayları arasında yerləşirdi. Axuryan çayı Talın mahalını Qars padşahlığından ayırırdı. Şimaldan Şörəyel nahiyəsi ilə, cənubdan isə Sərdarabad və Saatlı mahalları ilə həmsərhəd idi.

10. Seyidli-Axsaxlı mahalı. Bu mahal Talın mahalının şərqində, Alagöz dağının şimal-şərq yamacında yerləşirdi. Şərqdən onun sərhədi Abaran mahalına çatırdı.

11. Sərdarabad mahalı. Sərdarabad mahalı Araz çayının sol tərəfində, Saatlı və Karpibasar mahalları arasında yerləşirdi. Xanlığın ən böyük mahallarından biri idi. Bu mahal indiki Ermənistanın Oktembryan rayonunun ərazisi daxilində mövcud olmuşdur. Burada İrəvan xanı Sərdarabad qalasını tikdirmişdir.

12. Karpibasar mahalı. Bu mahal Seyidli-Axsaxlı mahalı ilə sərhəd idi. Karpi çayının orta və Qarasu çayının yuxarı hissələri mahalın ərazisinə daxil idi. Karpibasar mahalı Zəngibasar və Sərdarabad mahalları arasında yerləşirdi.

13. Abaran mahalı. Alagöz dağının şimal-şərqində, Pəmbək dağının şərqində yerləşirdi.

14. Dərəçiçək mahalı. Dərəçiçək mahalı Pəmbək nahiyəsi və Qırxbulaq mahalı arasında İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi. Axta çayının yuxarı hissəsi və Dərəçiçək onun ərazisinə daxil idi.

15. Göyçə mahalı. İrəvan xanlığının mahallarından biri Göyçə mahalı adlanırdı. Göyçə gölünün sahilində yerləşən rayonlar bu mahala daxil idi. Başqa sözlə, onun sərhədləri Ağmanqan, Gözəldərə və Şahdağ silsilələrini əhatə edirdi [91, s.386]. Mahalın adı erməni [91, s.386], rus mənbələrində [83, s.515] Göyçay mahalı formasında da qeyd edilir. Göyçə mahalı həm ərazicə, həm də əhalinin sayına görə İrəvan xanlığının ən böyük mahalı hesab edilirdi. Bu mahal indiki Ermənistanın

ərazisindəki Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda yerləşən Toxluca, Ağbulaq, Ardaniş, Cil kəndlərini, Basarkeçər (Vardeniş), Qaranlıq (Martuni), Kəvər (Kamo) rayonlarının ərazilərini əhatə edirdi.

İndiki Ermənistan daxilində yerləşən Ağbaba mahalı 1921-ci ilə kimi Qars vilayətinin (əvvəllər Qars padşahlığının), Qızılqoç (indiki Qukasyan), Gümrü (indiki Qumayri), Düzkənd (indiki Axuryan), Ərtik (indiki Artik) rayonlarının əraziləri isə XVIII əsrdə Şörəyel sultanlığının tərkibində olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində bu bölgədə yerləşən əhalinin 70%-ni, əsrin ortalarında 50%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdisə, əsrin sonunda bölgədə ermənilər çoxluq təşkil edirdi. Bu da onu göstərir ki, azərbaycanlılar Rusiya siyasətinin nəticəsi olaraq ermənilər tərəfindən XX əsrdə kütləvi surətdə öz ata-baba torpaqlarından zorla qovulmuşlar.

Zəngəzurun Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan rayonları indiki Ermənistan Respublikasının tabeliyindədir. 1920-ci ilə kimi bu bölgələr (Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan) Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibinə daxil olmaqla Azərbaycan torpaqları idi. Lakin bir həqiqəti unutmayaq ki, bütövlükdə Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan Rusiyanın təsir dairəsində idi. Elə bu ərazilərə də ermənilərin yerləşdirilməsi (Qarabağ və İrəvan xanlıqlarında olduğu kimi) bilavasitə Rusiyanın əli ilə həyata keçirilmişdi.

İndiki Ermənistanın ərazisində yerləşən Dərələyəz mahalı XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığının tərkibində olmuşdur. Bu mahal Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) və Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonlarının ərazisini əhatə edirdi. Burada 1828-ci ilə kimi 4583 nəfər azərbaycanlı (1001 ailə), 147 erməni (58 ailə) yaşamışdır [83, s.647-648]. Mahalın ərazisinə 1828-1830-cu illərdə İrandan 2838, Türkiyədən 27 erməni köçürülüb yerləşdirilmişdir [83, s.649].

1830-1887-ci illərdə mahalın ərazisinə ermənilərin köçürülüb yerləşdirilməsi geniş vüsət almışdır. Bunun nəticəsində Dərələyəz mahalında ermənilərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. 1837-ci ildə Dərələyəz mahalında 13498 nəfər azərbaycanlı, 11748 nəfər erməni, 1886-cı ildə 16841 nəfər azərbaycanlı, 16048 erməni, 1897-ci ildə 24254 nəfər azərbaycanlı, 17813 nəfər erməni yaşamışdır.

XVII əsrin sonlarında Cənubi Qafqazın başqa bölgələri ilə yanaşı, İrəvan xanlığını da Rusiya öz tabeliyinə keçirmək niyyətində idi. 1783-cü il Georgiyevski müqaviləsinə əsasən Rusiyaya birləşən Gürcüstan bu aspektdə xüsusi iş aparırdı. Lakin 1787-ci ildə Türkiyə ilə başlanan müharibə Rusiyanın planını pozdu və İrəvan xanlığını ələ keçirə bilmədi. Bununla belə bu illərdə İrəvan xanlığı güclənmişdi. Düzgün siyasət aparan İrəvan xanı Kartli-Kaxetiya çarlığının aslılığından qurtardı.

Umma xan (Avar hakimi – *İ.B.*) 1785-ci ildə Gürcüstana basqın etdi, oradan isə İrəvan xanlığı ərazisinə gəldi və onun şimal rayonlarını qarət etdi. Umma xan 1786-cı ilin yayına kimi İrəvan xanlığının ərazisində qaldı [29].

1789-cu ildə Bayazid paşalığı ilə İrəvan xanlığı arasında toqquşmalar olmuşdur. Bayazid paşalığı İrəvan xanlığının ərazisini tutmaq istəyirdi. Lakin Naxçıvan xanlığının köməyi ilə Bayazid paşalığının ordusunu məğlub edərək onu geri oturtdu [29]. Hətta Bayazid qoşununu geri oturdan İrəvan xanı Məhəmməd xan Bayazid qalasını mühasirəyə aldı. Bununla İrəvan xanı gücləndiyini sübut etdi ki, bu da onun müstəqil hərəkət etdiyini göstərirdi.

1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qaçarın ordusu İrəvan xanlığına hücum etmiş, İrəvan qalasını 35 gün mühasirədə saxladıqdan sonra ələ keçirmişdi. 1796-cı ildə general V.Zubovun başçılığı ilə Rusiya qoşununun Cənubi Qafqaza yürüşü zamanı İrəvan xanı Məhəmməd xan Rusiyanın himayəsinə keçmək istədiyini bildirdi [24, s.79-83]. Lakin II Yekaterinanın ölümü bu işi yarımçıq qoydu. İşdən xəbər tutan Ağa Məhəmməd şah Qaçar İrəvan xanını həbs etdirdi və onun yerinə Əmirgünə xanı təyin etdi. 1797-ci ildə ağa Məhəmməd şah Qaçar öldürüldükdən sonra əhali Əmirgünə xanı İrəvandan qovdu. İranın yeni şahı Fətəli şah İrəvan xanı Məhəmməd xanı həbsdən azad edərək yenidən İrəvana xan təyin etdi [6, s.79].

İrəvan xanlığı 1827-ci ilin oktyabr ayının 1-də Rusiya tərəfindən işğal olundu. İrəvan xanlığının işğalından dərhal sonra, yəni 1827-ci ilin oktyabrın 6-da general İ.F.Paskeviçin əmri ilə müvəqqəti idarə üsulu yaradıldı.

1827-ci ilin axırlarında mənşəcə erməni olan X.Y.Lazerev I Nikoloya Azərbaycan ərazisində Rusiya imperiyasının tərkibində «Erməni dövləti» yaradılması haqqında layihə təqdim etmişdir. I Nikolay 1828-ci ilin martın 21-də fərman verdi. Fərmana görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv edildi. Əvəzinə Azərbaycanın tarixi və qədim torpaqlarında yeni inzibati bölgü – «Erməni vilayəti» (Армянская область) yaradıldı [79, s.75-76; 28, s.352]. Erməni vilayətinin rəisi general-leytenant Aleksandr Çavçavadze təyin edildi. Buraya həm də iki nəfər rus hərbi xidmətçisi və əhalinin imtiyazlı təbəqəsindən bir erməni və bir azərbaycanlı nümayəndə daxil idi.

1828-ci ilin fevralın 10-da Təbriz şəhəri yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində İranla Rusiya arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən İrəvan xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil edildi.

1833-cü il iyunun 23-də erməni vilayətinin inzibati quruluşu qanunu qəbul edildi. Bu qanuna əsasən İrəvan uyezdi dörd dairəyə (okruqa) bölündü: İrəvan, Şərur, Sürməli və Sərdarabad. Dairələrin rəisi vəzifəsinə rus məmurları təyin edildi.

İrəvan dairəsinə Göyçə, Dərəçiçək, Qırxbulaq mahalarının ərazisi, Şərur dairəsinə isə Vedibasar, Zəngibasar və Gərnibasar mahalları daxil idi. Sürməli dairəsinə Dərəkənd- Parçeniş mahalı, Gərnibasar və Vedibasar mahallarının Arazın sağ sahilində olan torpaqları daxil idi.

Sərdarabad dairəsinə Saatlı, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Abaran, Karpi və Sərdarabad mahallarının əraziləri daxil idi. XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda çarın idarə sistemində uyğun olaraq keçmiş xanlıqlar və sultanlıqlar əyalətlərə və dairələrə çevrildi. İndiki Ermənistan ərazisində yerləşən Şəmşəddil (sonralar Berd rayonu adlandırıldı) Azərbaycanın tərkibində olmuş və distansiya adlandırılmışdı [8, s.580].

1837-ci ilin martında I Nikolay senator K.F.Qani Zaqafqaziyaya göndərdi. O, Tiflisə gedib müəyyən məlumatları topladı və 1838-ci ildə öz layihəsi ilə birlikdə çara təqdim etdi. Çar I Nikolay müəyyən dəyişikliklər etməklə 1840-cı ilin aprel ayının 19-da K.F.Qanın təklif etdiyi layihəni qəbul etdi.

1840-cı il 10 aprel qanununa əsasən Zaqafqaziya iki böyük inzibati əraziyə bölündü: Gürcü-İmeretiya quberniyası və Xəzər-Kaspi vilayəti. Bunlar 18 qəzadan və 782 rayondan ibarət idi. Bu qanuna əsasən Erməni vilayəti ləğv edildi. İrəvan, Naxçıvan qəzaları, Ordubad dairəsi yaradıldı və yeni təşkil edilmiş Aleksandropol qəzası isə Gürcü-İmeretiya quberniyasına daxil edildi [79, s.84].

1849-cu ilin iyunun 9-da Ali fərmanla İrəvan quberniyası yaradıldı. Fərman 1850-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Quberniyanın mərkəzi isə İrəvan şəhəri

idi. İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad, Yeni Bayazid İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edildi. 1862-ci ildə Aleksandropol qəzasından ayrılan Loru Tiflis quberniyasına, 1867-ci fərmanı ilə Ordubad qəzası ləğv edilərək Naxçıvan qəzasına birləşdirildi və bu fərmanla Eçmiədzin qəzası yaradıldı. 1867-ci il bölgüsündən sonra İrəvan quberniyasının tərkibinə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Yeni Bayazid və Eçmiədzin qəzaları daxil oldu. 1874-ci ildə yeni inzibati-ərazi bölgüsü aparıldı. Əlavə olaraq iki qəza – Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı. Beləliklə, İrəvan quberniyasına daxil olan qəzaların sayı yeddi oldu: İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Yeni Bayazid, Eçmiədzin, Şərur-Dərələyəz və Sürməli.

1. Aleksandropol qəzası. 1849-cu ildə İrəvan quberniyası yarandığı vaxtdan Aleksandropol qəzası təşkil edilmiş və İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Bu qəzanın tərkibinə indiki Ermənistanın Düzkənd (Axuryan), Ağin (Ani), Artik, Qızılqoç (Qukasyan) rayonlarının əraziləri, eləcə də Talın və Hamamlı (Spitak) rayonlarının bəzi kəndləri daxil idi. Aleksandropol qəzasının mərkəzi Gümrü şəhəri idi.

2. Eçmiədzin qəzası. İrəvan quberniyasının ən böyük ərazilərindən biri olmuşdur. Bu qəza 1874-ci ildə yaradılaraq İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdi. Bu qəzanın tərkibinə Eçmiədzin, Əştərək, Sərdarabad (Oktemberyan), Talın və Abaran rayonlarının əraziləri daxil idi.

3. İrəvan qəzası. İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olan qəzalardan biri İrəvan qəzası adlanırdı. İrəvan qəzası quberniyanın ən böyük ərazilərini əhatə edirdi. Azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi. Ermənistan İnqilab Komitəsinin 1921-ci il 21 iyul tarixli dekreti ilə Qəmərli, Ağahəmzəli, Baş Gərnı, Kotayk, Axta nahiyələri İrəvan qəzasının tərkibinə daxil edilmişdir. Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət heyətinin qərarı ilə İrəvan qəzasında dəyişikliklər edilmiş, Meğri, Dərələyəz, Əştərək, Talın, Kotayk, Axta, Qəmərli, Qurduqulu (Oktemberyan), Vedi rayonlarının əraziləri qəzanın inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilmişdir [88, s.508; 19, s.193].

4. Yeni Bayazid qəzası. İrəvan quberniyasının qəzalarından biri Yeni Bayazid qəzası adlanırdı. Qəza XV-XIX əsrlərdə İrəvan xanlığının ərazisi daxilində yerləşmiş Göyçə mahalının ərazisi daxilində yaradılmışdır. İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra Göyçə mahalı Yeni Bayazid qəzası adı ilə İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olmuşdur. 1919-cu ildə qəza Ermənistana verilərkən onun ərazisinə Basarkeçər, Yeni Bayazid (Kamo) rayonları, Axta (Razdan) rayonunun ayrı-ayrı kəndləri daxil idi. Türkiyənin Bayazid paşalığından ermənilər köçürülüb (1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra) bu ərazidə yerləşdirildiyi üçün qəza Yeni Bayazid adlandırılmışdır.

5. Zəngəzur qəzası. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına daxil olan qəzalardan biri də Zəngəzur qəzası adlanırdı. Zəngəzur qəzası Azərbaycanın Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını, eləcə də Qərbi Azərbaycanın Gorus, Qafan, Sisyan, Meğri rayonlarını əhatə edirdi.

6. Şərur-Dərələyəz qəzası. Şərur-Dərələyəz qəzası 1874-cü ildə yaradılmış, 1920-ci ilədək Azərbaycanın tərkib hissəsindən biri olmuşdur. Bu qəza Azərbaycanın Şərur zonasını və indiki Ermənistanın Keşişkənd (Yeğeqnadzor), Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonlarının ərazilərini əhatə edirdi.

7. Loru-Pəmbək qəzası. İndiki Ermənistan ərazisində tarixən yaradılmış qəzalardan biri də Loru-Pəmbək qəzası idi. 1842-ci ilədək Pəmbək qəzasına Qarakilsə (Kirovakan) şəhəri, Quqark rayonu, Calaloğlu (Stepanavan) və Gümrü (Leninakan, Qumayli) qəzasının bir hissəsi və Hamamlı (Spitak) rayonu daxil idi. Əslində XIX yüzilliyin əvvəllərində bu ərazinin Ermənistanla əlaqəsi olmamışdır.

1801-ci il 18 yanvar «Manifest»i ilə Gürcüstan rəsmi surətdə Rusiyaya birləşdirildi. Gürcüstanın tərkibinə indiki Ermənistan daxilində yerləşən Şəmşəddil (onun bir hissəsi indiki Berd rayonudur), Pəmbək-Şörəgəl (indiki Ermənistan ərazisi daxilində yerləşən Calaloğlu, Qarakilsə, Hamamlı, Qızılqoç, Gümrü rayonları, bir neçə kənd istisna edilməklə bütövlükdə indiki Artik, Abaran rayonlarının yarısı), Samsxetiya (Qazax, İcevan, Dilican rayonları, Allahverdi rayonuna aid olan bir neçə kənd) qəzalarının əraziləri daxil edildi [85, s.XXVI; 19, s.304].

8. Qazax qəzası. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasına daxil olan Qazax qəzası həm də indiki Ermənistanın Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun bir hissəsini (Yanıxpəyə, Gökənd, Çaykənd, Əmirxeyir, Bəriyabad, Qaraqaya, Çıvıxlı kəndləri), Karvansaray (İcevan) rayonunu və Dilican şəhərini əhatə edirdi.

9. Sürməli qəzası. XIX əsr inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən Sürməli qəzası İrəvan quberniyasına daxil idi. Bu qəza üç polis sahəsinə bölünmüşdür [78, s.125-127]. Həmin ərazi Türkiyənin tarixi torpaqlarıdır və indi də Türkiyənin ərazisi daxilindədir.

1918-ci ildə Daşnaksutyun partiyası Ermənistanda öz hakimiyyətlərini qurmaq məqsədilə Zəngəzurda, Göyçədə, Dərələyəzdə, Zəngibasarda, Vedidə minlərlə azərbaycanlı – qocaları, uşaqları, qadınları vəhşicəsinə qətlə yetirmişlər.

1918-ci ildə yaranan Zaqafqaziya komissarlığını mayda Zaqafqaziya seymi əvəz etdi [6, s.85]. 1918-ci il mayın 26-da gürcü nümayəndələri seymdən çıxıb Gürcüstan hökumətini qurmaq üçün bəyanat verdilər. 1918-ci il mayın 28-də Ermənistan Respublikasının yaranması rəsmən elan edildi. Beləliklə, tarixdə ilk dəfə olaraq Rusiyanın əli ilə ermənilər öz dövlətlərini yaratdılar. Ermənistan dövlətinin tarixi də 1918-ci ilin mayın 28-dən başlayır. T.Köçərli yazır: «378-ci ildə Ermənistan İranla Bizans arasında bölünəndən sonra əsrlər boyu, ta 1918-ci ilə qədər, yəni 15 əsr ərzində nə müstəqil, nə yarım müstəqil Ermənistan olub» [31, s. 17].

1920-ci il noyabrın 29-da indiki Ermənistanda Sovet Respublikası yaradıldı. F.Ağasıoğlunun qeyd etdiyi kimi, Miladdan öncə Azərbaycanın batı bölgələrində (Qərbi Azərbaycanda – *İ.B.*) qaşqay, qamər, qızıl, polad, ərmən, ağ hun, kuman, kedar, gögər, qorus, dəli, qapan, azər, şad, zəngi türk tayfalarının izi vardır və onda belə qənaətə gəlinir ki, azər xalqının formalaşmasında mühüm rol oynayan İrəvan mahalı (indiki Ermənistan ərazisi – *İ.B.*) 1920-ci ilə kimi beş min il fasiləsiz azər-türk boylarının ölkəsi olmuşdur [31, s.73].

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Ermənistan Sovet Şuralar Cəmiyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət heyəti 12 iyul 1929-cu ildə «Ermənistan Sovet Şuralar Cəmiyyəti territoriyasını (ərazisini – *İ.B.*) rayonlaşdırmaq haqqında» qərar qəbul etmişdir. Bu qərar Ermənistan SŞC-nin MİK-si Ermənistan Sovet Şuralar Cəmiyyəti işçi-kəndli və qızıl əsgərlər şuralarının VI

qurultayının «Ermənistanın SŞC daxilində idarəvi – iqtisad yeni rayonlaşdırma ifa etmək (yaratmaq – *İ.B.*) haqqında qərarı»na əsasən qəbul edilmişdir [35].

İndiki Ermənistan ərazisində rayonlaşdırmanın yeni forması 1930-1931 və 1937-ci illərdə həyata keçirilmişdir. 9 sentyabr 1930-cu ildə indiki Ermənistanda 23 rayon (Ellər, Ağbaba, Abaran, Vedi, Artaşat, Artik, Əştərək, Basarkeçər, Gorus, Quqark, İcevan, Yeni Bayazid, Qafan, Martuni, Meğri, Sərdarabad, Axta, Sisyan, Stepanavan, Talin, Allahverdi, Şəmşəddin, Eçmiədzin), 15 oktyabr 1931-ci ildə 2 rayon (Əzizbəyov, Keşişkənd) yaradılmışdır [89, s. 13-86].

5 dekabr 1936-cı ildə Zaqafqaziya Federasiyasının ləğvi ilə əlaqədar indiki Ermənistanda 31 dekabr 1937-ci ildə əlavə olaraq 8 rayon (Ani, Düzkənd, Qızılqoç, Kalinino, Krasnoselo, Barana, Sevan, Hamamlı) yaradılmışdır [89, s.17, 21, 50, 53, 63, 73, 77, 82]. Bundan başqa, respublikanın ərazisində 15 mart 1972-ci ildə Alagöz (Araqadz), Nairi rayonları təşkil edilmişdir [89, s.27, 71].

1991-ci ilə qədər Ermənistan SSRİ-nin tərkibində oldu və kommunistlər tərəfindən idarə olundu. İğdiroğlu doğru olaraq yazır: «Kavkaz Ermənistanı m.ö. 521-ci ildən 333-cü ilə qədər Pers vilayətinə, m.ö. 215-ci ilə qədər Makedoniyaya bağlı bir ərazi parçası, m.ö. 190-cı ilə qədər Selefkilərə bağlı bir vilayət, m.ö. 220-ci ilə qədər Roma və Perslər arasında el dəyişdirən bir yer, V əsrə qədər Sasani, VII əsrdə Bizans, X əsrə qədər Ərəb və Bizansın tabeliyində, XI əsrdən XIX əsrin II yarısına qədər (əslində I yarısına qədər – *İ.B.*) Türkiyənin hakimiyyəti altında və nəhayət, XIX əsrin II yarısından (XIX əsrin I yarısından – *İ.B.*) günümüzə qədər (1991-ci ilə qədər – *İ.B.*) Çar Rusiyası ilə onun xələfi olan Sovet Rusiyasının himayəsi altında olmuşdur. Hanı müstəqil torpaq, harada milli erməni möhürü» [52, s.37]. 1991-ci ildə isə SSRİ-nin dağılması ilə bağlı Ermənistan da müstəqilliyini elan etdi.

Ermənistan Konstitusiyasına əsasən 1996-cı ildə respublikada rayon inzibati-ərazi bölgüsü ləğv edildi və yeni inzibati-ərazi bölgüsü aparıldı. Yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən indiki Ermənistan ərazisində 10 vilayət, eləcə də vilayət hüququnda Yerevan şəhəri qurumu yaradıldı.

Onu da qeyd edək ki, bu inzibati-ərazi bölgüsü XVIII əsrdə fəaliyyət göstərən İrəvan xanlığının inzibati-ərazi bölgüsü ilə eynidir. İnzibati-ərazi bölgüsü sadəcə olaraq mahallar əvəzinə vilayətlər adlandırıldı [49, s.229].

Qərbi Azərbaycan ərazisinə başqa ölkələrdən, dövlətlərdən köçürülərək məskunlaşdırılan ermənilər Rusiyanın himayəsi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına indiki Ermənistan dövlətini beləcə yaratdılar.

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ÇAR RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ RUSLARIN BU ƏRAZİLƏRƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin daxilində baş verən içtimai-siyasi hadisələr nəticəsində ölkənin iqtisadi baxımdan zəifləməsindən istifadə edən Rusiya, Qafqazda öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün bütün imkanlarını səfərbər etməyə başladı. Qafqazı işğal etməklə strateji mövqelərini möhkəmlətmək üçün hətta yerli feodallarla əlaqələr yaradıldı. Bununla yanaşı daxilə baş verən çəkişmələr, aclıq və səfalət Qafqazın başqa regionlarında olduğu kimi, indiki Ermənistan ərazisində də sosial gərginlik yaranmışdır. Qafqazda, eləcə də Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisində çox az sayda yaşayan ermənilər belə bir vəziyyətdən məharətlə istifadə etməyə çalışmış, çoxdankı arzularını – Ermənistan dövləti yaratmaq arzularını reallaşdırmaq istəyirdilər. Tarixi faktlar sübut edir ki, elə bu məqsədlə rusların Qafqaza gəlməsinə, Rusiyanın Qafqazda işğalçılıq siyasətinin həyata keçməsinə imkan yaradan ermənilər olmuşdur.

Keçmiş SSRİ dövründə belə bir fikir formalaşdırılmışdır ki, çar Rusiyası Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı, indiki Ermənistan ərazisini işğal etməmiş, bu ərazilərdə yaşayan xalqları İran və Osmanlı imperiyasının zülmələrindən azad etmişdir. Məhz buna görə də Rusiya işğalçı kimi yox, xilaskar kimi təqdim edilirdi [87, s.19]. Lakin tarixi sənədlər bu fikri alt-üst edir. Hələ XVIII əsrdə rus qoşunlarının indiki Ermənistan ərazisinə, İrəvana gəlməsinə azərbaycanlılar etiraz etmişlər. S.Məmmədov yazır: «Qəribədir ki, bəhs etdiyimiz dövrün (XVIII əsrin I yarısı –İ.B.) tarixi ədəbiyyatında Osmanlı türklərinə qarşı mübarizədə bir ağızdan Rusiyaya meyl, Rusiyaya müraciət ön plana çəkilmiş, sonuncudan nicat yolu gözlənilmişdir. Lakin sənədlərə yeni baxış göstərir ki, əksinə, İrəvanın osmanlılar tərəfindən fəthi ərəfəsində bu yerlərin ruslar tərəfindən işğalından ehtiyat edən İrəvan müsəlman əhalisi həmişə Türkiyəyə meyl etmişlər. Bununla əlaqədar Petros di Sarkis Qılanens yazır: «1723-cü ildə qonşu ağalar Ərzurum paşasına yazırlar ki, nəyə görə oturmusunuz? Siz də türksünüz, biz də. Rusların əlinə düşməkdənsə, Sizin əlinizə düşməyimiz yaxşıdır. Vaxtında gəlin şəhəri zəbt edin və rusu şəhərə buraxmayın» [8, s.504]. Bu fakt bir daha aydın sübut edir ki, Rusiyaya bu ərazidə, yəni indiki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların meyli olmamışdır.

Ermənilər çar Rusiyasının Qafqaza marağını çox diqqətlə izləyir, hər an ondan bəhrələnmək istəyirdilər. Erməni tacirləri və siyasətçiləri Ermənistan dövləti yaratmaq üçün çar Rusiyasının hökmdarları ilə əlaqə saxlayır, onlara hədiyyələr göndərirdilər. 1669-cu il dekabrın 3-də İsfahandakı erməni icmasından Stepan Mişseskov və Baqdan Soltanov Rusiya hökumdarının adına Moskvaya hədiyyələr gətirmişdir. Bir neçə il sonra isə İsfahandan erməni Sarhadov öz ticarət xidmətçisi Stepan Romadamski vasitəsilə Rusiya çarına 9062 rubl dəyərində bəzəkli mallar göndərmişdir [5, s.12]. Hətta bu sahədə müstəqil erməni dövləti yaratmaq üçün Eçmiədzin kilsəsi aparıcı rol oynamışdır. Bu məqsədlə erməni keşişləri 1678-ci ildə Eçmiədzin kilsəsinə toplaşaraq öz müstəqil dövlətlərini yarat-

maq üçün ilk növbədə İran zülmündən azad olmağı qərarlaşdırırlar. Bu məqsədlə Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən Rusiyaya müraciət etməyi qərara alırlar.

Ermənilər Rusiya ilə yaxınlaşmaq, onların himayəsinə sığınmaq üçün bütün imkan və vasitələrdən maksimum yararlanmışlar. Uzun müddət Avropada yaşamış İsrail Ori bu məsələyə ciddi yanaşmış, I Pyotrla əlaqə yaratmağa çalışmışdır. 1699-cu ildə Rusiyaya gələn İsrail Ori I Pyotrun adına dəfələrlə məktub yazıb ermənilərin azadlıqsevər bir xalq olduğunu inandırmağa çalışmış, öz gələcəklərini Rusiyanın himayəsində mümkün olduğunu bəyan etmişdir. Bununla bağlı Q.A.Ezovun 1898-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunan «Сношения Петра Великого с армянским народом» kitabında məlumatlar əldə etmək olar.

1701-ci ilin iyulun 14-də İsrail Ori I Pyotra məktub yazıb erməni xalqı və Ermənistan haqqında məlumatlar verir və ondan kömək umur. Erməni siyasətçisinin rus çarına yazdığı məktublardan aydın olur ki, həmin dövrdə ermənilər Qafqazın (təbii ki, indiki Ermənistan ərazisini də – *İ.B.*) ruslar tərəfindən tutulmasına çalışır, onları bu addımı atmağa təhrik edir və hədiyyələrlə şirnikləndirirdilər. Erməni siyasətçiləri Qafqaz işğal edildikdən sonra öz vəziyyətlərini xeyli yaxşılaşacağına, hətta arzuladıqları Ermənistan dövlətini quracaqlarına böyük ümidlər bəsləyirdilər. Ermənilər ilk məktublarında I Pyotura onun işğalçılıq yürüşündə yaxından kömək göstərəcəklərini bildirir, hətta müsəlmanların Qafqazda yerləşən hərbi qüvvələri barədə məlumat da verirdilər [84, s.76]. Eyni zamanda 120 mindən artıq erməninin ruslar tərəfindən vuruşacaqları da göstərilir [30, s. 27]. İsrail Ori məktublarında İrəvanın Rusiyaya qatılması üçün ilk növbədə İrəvanın azərbaycanlılardan azad olunmasını göstərir və Rusiyanın bölgədə möhkəmlənməsi üçün ermənilərin onlara kömək edəcəklərinə söz verir [84, s.82].

İ.Ori və erməni icması tərəfindən Azərbaycanın, indiki Ermənistan ərazisinin ruslar tərəfindən necə tutulmasının planı da hazırlanıb I Pyotra göndərilmişdir. Bu plana əsasən rus çarınının 25 minlik xüsusi korpuslarınının yaradılması və onların dəstəyə bölünməsi təklif edilirdi. İ.Orinin təqdim etdiyi plana əsasən əvvəlcə 10 minlik rus qoşunu dəniz yolu ilə gəlib quruya çıxmalı, sonra Şamaxını tutmalı idi. Qoşun 5000 suvari, 5000 piyadadan ibarət olmalı idi. Bu dəstə Şamaxıda öz vəzifəsini başa çatdırdıqdan sonra dörd istiqamətdə Gəncə, Loru, Qafan və Naxçıvanı ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Şamaxı müsəlmanlardan təmizləndikdən sonra rus qoşununa 10 minlik suvari də qoşulmalı idi. İ.Orinin planına əsasən Naxçıvanı ələ keçirdikdən sonra rus və erməni silahlıları İrəvan üzərinə hərəkət etməli idi [29, s. 30-31]. Erməni məkrliyi, satqınlığı göz önündədir. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, Qafqazı qarışdıran həmişə ermənilər olmuşdur və indi də bu siyasət davam etdirilir.

I Pyotrla müntəzəm əlaqə saxlayan, sarayda özlərinə yer edən və rus hökmdarlarını ələ alan ermənilər, erməni kilsəsi Eçmiədzin Qafqaz haqqında daimi çar Rusiyasına məlumat verir və xristian olduqlarını rusların həmişə yadına salır, dəridən-qabıqdan çıxaraq öz siyasətlərini həyata keçirməyə çalışırlar. Onların nəyin bahasına olursa olsun indiki Ermənistan ərazisinin, xüsusilə də İrəvanın ruslar tərəfindən işğal olunmasına şərait yaradırlar ki, İrəvan torpaqlarından azərbaycanlıları qovsunlar. Bu baxımdan «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа» toplusunda verilən aşağı-

dakı fakt diqqəti cəlb edir. Ermənilər hər an rusların yolunu səbirsizliklə gözləyirlər. 1717-1718- ci illərdə Eçmiədzinin baş patriarxı Rusiya imperatoruna xüsusi məktubla müraciət edərək xahiş edir ki, İrəvanı müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan – *İ.B*) azad etməkdə onlara kömək etsinlər və rusların burada mövqələrinin möhkəmlənməsinə də söz versinlər.

Ümumiyyətlə, ermənilər çalışmışlar ki, Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda, İrəvanda möhkəmlənsinlər. Bunun üçün satqınlıq edir, İranın Qafqazda mövqələrinin möhkəmlənməsinə hər an mane olurdular. Osmanlı dövlətinin Qafqazda möhkəmlənməsindən narahat olur, Azərbaycanı tutmalarını görüb çar Rusiyasını xəbərdar edirlər ki, türklər İrəvanı da tuta bilərlər. Əgər belə olsa, çar Rusiyası Qafqazdan əl çəkməlidir. Çünki İrəvanı türklər tutandan sonra çar Rusiyasının qoşunlarının yolları bağlana bilər və Qafqaz əldən çıxar [79, s.15].

I Pyotrdan sonra hakimiyyət başına gələn II Yekaterina da Qafqaza böyük diqqət yetirmişdir. 1796-cı ilin aprelində general Zubovun rəhbərliyi ilə 30 minlik qoşun Azərbaycana hücum edir. Quba xanını məğlub etdikdən sonra Şamaxı və Qarabağ xanları da Rusiyanın himayəsinə keçir. Belə bir vəziyyəti görən İrəvan xanı da öz elçisini Zubovun yanına göndərərək onun himayəsinə keçdiyini bildirir.

Erməni siyasətbazları Qafqazın və Azərbaycanın bəzi şəhərlərini işğal edən başda Zubov olmaqla rus qoşunlarına müəyyən kömək göstərməklə kifayətlənmədilər. Onlar rus qoşunlarını İrəvan xanlığı üzərinə də istiqamətləndirməyə, düşündükləri xəyalı gerçəkləşdirmək – Ermənistan dövlətini yaratmaq üçün rusların hərbi qüvvəsindən istifadə etməyə çalışırdılar.

Gəncə Rusiyaya tabe olduğunu bildirdikdən sonra şəhərin erməniləri general Zubovdan İrəvan xanlığı üzərinə qoşun yeritməyi xahiş etdilər. Baş komandan ermənilərin bu xahişinə əməl edərək İrəvan xanı Təvəkkül Əliyevə tabe olmaq barədə məktub göndərdi [30, s.78-79].

II Yekaterinanın ölməsi və I Pavelin hakimiyyət başına gəlməsi ermənilərin istəyini, arzusunu yarımçıq qoydu. Belə ki, I Pavel qoşununu Qafqazdan çəkdi və beləliklə, indiki Ermənistan ərazisinin ruslar tərəfindən işğalının qarşısı müvəqqəti də olsa, alındı.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət mürəkkəbləşmişdi. Çar Rusiyası Qafqazdakı mövqeyini yenidən möhkəmlətmək üçün işğalçılıq yürüşlərini genişləndirməyə başladı. İndiki Ermənistan ərazisinin ruslar tərəfindən işğalı bilavasitə Şərqi Gürcüstanın 1801-ci ildə Rusiya ilə birləşməsindən sonra reallaşdı. Ermənistan ərazisinə hücumdan əvvəl rus qoşunlarının başçısı general Sisianov Car-Balakəndən sonra Gəncəni ələ keçirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Gəncə xanı Cavad xan mərdliklə Sisianovun ordusuna müqavimət göstərmişdi. Lakin ermənilərin satqınlığı nəticəsində 1804-cü il yanvarın 3-də Gəncə işğal olundu.

Ermənilər bundan sonra öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün geniş imkanlar qazanırlar. Bununla yanaşı ermənilər bu fürsətdən istifadə edib «müsəlmanların zülmündən» qurtarmaq üçün rus imperatoruna məktub yazıb «əzabkeş xalqı» himayə etməyə çağırır, onlardan ümid diləyirlər.

Rus qoşunları indiki Ermənistan ərazisinə Pəmbək dağlarından keçərək Şörəyələ 1802-ci ildə daxil olmuşdur. Bu vaxt rus qoşunları Kəlbəli xanın ciddi müqavimətinə rast gəlir və ağır itkilər verir.

General Lazerevin Kəlbəli xana 20 may 1802-ci ildə yazdığı məktubda, polkovnik Qaryaginın general Knorrinqə 25 may 1802-ci ildə yazdığı raportunda aydın əksini tapmışdır.

Gümrüdə möhkəmlənən knyaz Sisianov 1804-cü ilin iyunun 12-dən başlayaraq İrəvan üzərinə hücumla keçməyə hazırlıq görürdü. İyun ayının 12-13-də İrəvana tərəf hərəkət etməyə başlayan Sisianovun ordusu 1804-cü ilin iyunun 19-da Eçmiədzinə çatır.

Abbas Mirzə 20 minlik qoşunu ilə İrəvan xanlığının ərazisini qoruyur və rus qoşunlarına qarşı ciddi mübarizə aparır. Lakin yerli ermənilərin köməyi və satqınlığı nəticəsində rus qoşunları onun dəstəsini məğlub edərək İrəvan qalasına yaxınlaşır. Rus qoşunlarının tərkibində olan erməni döyüşçüləri İrəvan xanlığının ərazisindəki ermənilərlə əlaqəyə girərək onları ruslara kömək etməyə çağırılmışlar.

Sisianov Məhəmməd xana müraciət edərək bildirir ki, qalanı döyüzsüz təslim etsin. Lakin knyazın bu müraciətinə Məhəmməd xan rədd cavabı verir. Buna görə də 1804-cü ilin iyun ayının axırlarından başlayaraq İrəvan qalasına hücum edirlər. Bu hücum iyunun 30-da və iyulun əvvəllərində baş vermişdir. Abbas Mirzənin və onun köməyinə gələn Fətəli şahın qoşunları, İrəvan qalasının azərbaycanlı əsgərləri rus qoşunlarına qarşı ciddi müqavimət göstərirlər. Rus qoşunları Gərnıçay istiqamətindən hücumla keçdilər. 15 iyulda möhkəm müharibə getmiş, tərəflər arasında çoxlu ölənlər və yaralananlar olmuşdur.

1804-cü ilin 24 iyulunda qüvvə toplayan rus qoşunları İrəvan qalasına yenicənən hücumla keçsələr də, bir nəticə hasil olmadı. İrəvan xanlığı mərdliklə qalanı müdafiə etdi. Qalanın qorunmasında 7000 əsgər iştirak etmişdir.

Rus əsgərləri arasında xəstəlik, aclıq hökm sürürdü. Knyaz məcbur olub, ordunu Tiflisə tərəf çəkmişdi [79, s.21].

İrəvan qalasına olan birinci hücum bir nəticə vermədi. Doğrudur, ermənilər bu hücumla böyük ümidlər bəsləyirdilər. Onlarda belə bir təsəvvür yaranmışdı ki, Gəncə xanlığını ələ keçirən (ermənilərin köməyi ilə) Sisianov çox asanlıqla İrəvan xanlığını da ələ keçirəcək. Bu ümidlə də onlar – ermənilər rus əsgərlərinə yaxından kömək etməklə yanaşı, həm də ruslarla birlikdə vuruşda iştirak edirdilər. İrəvan qalasının üzərinə hücumla keçən rus əsgərləri ilə yanaşı, Qriqor Manuçaryanın süvari alayı, məlik Abovyanın oğlu da fəal iştirak etmişdilər [79, s.21; 30, s.112-113]. Rusiya-İran müharibəsində iştirak edən erməni dəstələrindən ən böyüyü Q.Manuçaryanın başçılıq etdiyi süvari dəstə olmuşdur. Tərkibində 500-dən artıq erməninin olduğu bu dəstə 1803-cü ildə yaradılmış və Azərbaycanın bir çox torpaqlarının ruslar tərəfindən işğalında iştirak etmişdir.

Sisianovun ordusu İrəvanda məğlub olduqdan sonra Tiflisə tərəf çəkilmişdir. Çünki hələ 1801-ci ildən Tiflis Rusiyanın tərkibinə birləşdirilmişdir. Sisianov indiki Ermənistan ərazisində yerləşən Şörəyel sultanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi üçün əməliyyat planı işləyib həyata keçirmişdir. Sisianov 1804-cü ilin sentyabrın 14-də Şörəyel sultanı Budaq Sultana aşağıdakı məzmununda məktub göndərmişdir. Məktubda yazır ki, Şörəyel indiyədək Gürcü çarlığının tərkibində olmuşdur. Üç ildir ki, Gürcüstan Rusiyanın tərkibinə daxildir. Ona görə də Sultanlıq Rusiyanın tərkibinə keçməlidir. Əgər razı olsanız ya oğlunuzu, ya da yaxın qohumlarınızdan birini Qarakilsəyə göndərin. Əlahəzrət adından bütün imtiyazlarınızın saxlanılmasına söz verirəm [63, s.572].

Sisianov 22 may 1805-ci il tarixli 21 sayılı raportunda Şörəyel sultanlığının işğal edilməsinin tarixini əks etdirir. O, raportunda yazır ki, İrəvan xanının qoşunlarını geri oturtmaq üçün Artikin hörmətli şəxslərindən olan Məmməd bəyi və Musa bəyi yanına çağırır və rus qoşunlarının Şörəyeli tutması üçün kömək istəyir.

1805-ci ilin yanvarın 31-də Gümrü kəndinin kəndxudası (naçalniki) Cəfər bəy ruslara öz etibarını bildirmək məqsədilə öz oğlunu general Nesvetayevə girov kimi göndərir. Bununla o, bildirir ki, rus qoşunları maneəsiz Gümrüdən keçib Artiki tuta bilərlər. Martın 20-də artıklilərin ruslara ətibarlı olduğunu bildirmək üçün sultan, oğlu Qara Məhəmməd ağanı girov kimi Nesvetayevə göndərir və üstəlik bildirir ki, rusların ordusu üçün sultan 500 samar faraş taxıl verir. Bununla yanaşı qaçqın şörəyellilər də rus ordusuna təmənnəsiz olaraq 300 samar taxıl verir. Buna görə də martın 27-də Nesvetayev Qarakilsədən Artiki tutmağa gedir. Ciddi maneyə rast gəlməyərək ruslar 1805-ci ilin martın 29-da birinci Qazançı kəndinə, martın 30-da isə Artikə daxil olur. İrəvan xanının ordusunun komandanı Nağı bəy İrəvana qaçır.

Nesvetayev tutulan sultanın yerinə ümumi seçki keçirir və sultanın oğlunu – Xamo bəyi sultan təyin edir və Artikin bütün sakinləri Rusiyaya sədaqət andı içirlər. Mayor Nolde 6-cı rotası ilə Artikdə qalır və Nesvetayev Qarakilsəyə dönür [63, s.572-573].

1805-ci il oktyabrın 21-də Şörəyel Sultanı Sultan Budaq Sisianovun yanına gedib onunla görüşür. Sisianov yazır ki, Sultan Budağın Şörəyeli idarə etməsinə o şərtlə icazə vermişəm ki, oğlu həmişəlik Tiflisdə əmanət qalacaq və ildə 600 manat xərclik alacaq [63, s.576].

1805-ci il oktyabrın 25-də Şörəyel sultanı Sultan Budaq və knyaz Sisianov Yelizavetpolda (Gəncədə) Şörəyelin Rusiya imperatorluğunun tabeliyinə keçirilməsi ilə bağlı 7 maddədən ibarət müqavilə imzalayırlar [63, s.577-578; 5, s.18].

Rus ordusunun Şörəyeli ələ keçirməsindən sonra İrəvan erməniləri daha da fəallaşdılar və İrəvanın işğal olunmasını sürətləndirmək məqsədi ilə rus komandanlığına 1805-ci ildə aşağıdakı məzmununda ərizə (məktub) yazırlar: «Bizim vəziyyətimiz olduqca ağırdır. Səbirsizliklə sizin yolunuzu gözləyirik» [63, s.627].

1805-ci ilin mayında Rusiya Qarabağı öz tərkibinə daxil etdikdən sonra indiki Ermənistanın Sisyan, Meğri və Qafan bölgələrini də Rusiya işğal edərək imperatorluğun tərkibinə keçirdi. Rusiyanın Qafqazda, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisində (Şörəyeli işğal etdikdən sonra) mövqeyinin möhkəmlənməsi Türkiyəni narahat edirdi. Bu, ilk növbədə İrəvan xanlığı üçün böyük təhlükə yaradırdı. Buna görə də 1807-ci ilin 30 mayında türk əsgərlərinin baş komandanı (sərəsgər) Yusif Paşa 10 min ordu ilə Gümrüyə hücum edir.*

* Nazim Mustafa «Военная энциклопедия» lüğətinin (Peterburq, 1912) «Gümrü» məqaləsinə istinad edib türk baş komandanı Yusif Paşanın Gümrüyə hücum etmə tarixini «1807-ci il 19 may» göstərir. **Bax:** Nazim Mustafa. Gümrünün tarixindən səhifələr. Azərb.EA Milli Münasibətlər İnstitutunun elmi əsərləri, *Elturan*, 1993, №1-2, s.36.

Mayor Nesvetayevin komandanlığı ilə rus əsgərləri və erməni könüllüləri Yusif Paşanın hücumunun qarşısını alır. Lakin iyunun 5-də Yusif Paşa yenidən Gümrüyə hücum edir və istəyir ki, rusları Gümrüdən çıxartsın. Gümrünün küçələrində qanlı döyüşlər gedir. Xüsusi hazırlıq görmüş Qafqaz alayı ilə 8 saatlıq döyüşdən sonra türklər itki verərək geri çəkilir [67, s.24].

Yusif Paşa Abbas Mirzəyə və İrəvan xanına müraciət edərək birlikdə ruslara qarşı vuruşmağa çağırır. Bu məlumatdan xəbər tutan Qudoviç 7 minlik qoşunla 1807-ci il iyunun 18-də türk ordusunun üzərinə hücumu keçir və Şörəyeldə güclü döyüş gedir. Yaxşı silahlanan rus ordusu Yusif Paşanı məğlub edərək geri oturdur. 12 minlik ordu ilə köməyə gələn Abbas Mirzə Yusif Paşanın vəziyyətini belə görüb geriyə – Naxçıvana qaydır.

Rus komandanlığı İrəvan qalасыndakı vəziyyətdən xəbər tutmaq üçün ermənilərdən cəsuslar göndərüb müəyyən məlumatlar əldə edirlər [63, s.232].

Kapitan Kónonov 1807-ci il iyunun 20-də Artikdən general Nesvetayevin adına göndərdiyi 119 sayılı raportunda göstərir ki, mənim göndərdiyim 2 lazutçik xəbər gətirmişlər ki, Sərdar Hüseynqulu xan İrəvana çəkilib, Şirak qalasında düşərgə salıb. Şahzadə Əmir xan 500 atlı ilə buraya gəlib. Düşərgədə danışırlar ki, güya Axıska paşası 6 min piyada ilə Axıskadan çıxmışdır [63, s.232].

Buradan aydın olur ki, ruslar İrəvan xanlığının vəziyyəti ilə bağlı tam məlumat əldə etməyə müvəffəq olmuşlar. Təbii ki, bu işdə ermənilər can-başla onlara kömək etmişdilər. 1807-ci ilin yanvarında Napoleon Fransa, İran və Türkiyədən ibarət hərbi ittifaq yaratmağı təklif etmişdi. 1807-ci ilin may ayında Finkenşteyndə (Polşa körpüsü) Fransa ilə İran arasında Rusiya və İngiltərəyə qarşı müqavilə imzalanır. Bu müqaviləyə əsasən Napoleon söz verir ki, Gürcüstan da daxil olmaqla Rusiyaya birləşdirilən Zaqafqaziya torpaqlarını İrana qaytaracaq. İranın, Türkiyənin, eləcə də İranın vasitəsilə Fransanın köməyinə arxalanan İrəvan xanı rus komandanlığının heç bir təklifini qəbul etmir.

1808-ci ilin sentyabrın 3-də rus qoşunları ikinci dəfə 7746 nəfər ordu ilə general Qudoviçin rəhbərliyi altında Pəmbəkdən keçərək İrəvan xanlığının ərazisinə daxil oldular. Rus qoşunları ilə birlikdə ermənilərin atlı alayı da bu hücumda yaxından iştirak edir. Rus qoşunları Əştərəyə qədər heç bir maneyə rast gəlmədən hərəkət edirlər. İrəvan xanının ordusu ilə rusların ilk döyüşü 1808-ci ilin sentyabrın 29-da Əştərəkdə oldu. Bu vuruşda İrəvan xanının qoşunu geri çəkilməyə məcbur olur və 1808-ci ilin sentyabrın 30-da rus ordusu Eçmiədzinə daxil olur və oktyabrın əvvəllərində İrəvan qalasına hücum edirlər.

Eyni zamanda Qudoviçin göstərişi ilə 1808-ci ilin oktyabrın 28-də Naxçıvana hücum edir və Abbas Mirzənin qoşunları ilə vuruşur. Rus qoşunları Abbas Mirzənin ordusunu məğlub edərək 1808-ci ilin noyabrın 1-də Naxçıvanı işğal edir. Bundan sonra İrəvan xanlığının işğalı, İrəvan qalasının alınması üçün geniş və əlverişli imkanlar yaranmışdır. Bu fürsətdən istifadə edən Qudoviç İrəvan xanına müraciət edərək tələb edir ki, qalanı döyüşsüz təslim etsin. Lakin bir daha İrəvan xanı Qudoviçə çatdırır ki, o heç bir vaxt İrəvan qalasını döyüşsüz verməyəcək. Son ana qədər vuruşacaq, ancaq təslim olmayacaq [79, s.25].

İrəvan qalasının komandanı sərdar Hüseynqulu xanın kiçik qardaşı Həsən xandan rədd cavabı almasına baxmayaraq, Qudoviç İrəvan qalasını tutmaq üçün hücum əmri vermişdi. 1808-ci ilin noyabrın 17-də səhər tezdən 3 min qoşun ilə

dörd tərəfdən hücumla keçən rus qoşunları güclü müqavimətə rast gəldilər. İrəvan qalasının müdafiəçiləri şücaətlə rusların hücumunu dəf edir, mərdliklə vuruşurlar. Ona görə də rus qoşunları çoxlu itki verərək geri çəkilir. Qışın başlanması, ərzaq çətinliyi, döyüşçülərin silahla yaxşı təmin olunmaması Qudoviçi məcbur edir ki, 1808-ci ilin noyabrın 30-da İrəvandan geri dönüb Gürcüstana qayıtsın.

Beləliklə, İrəvan qalasına rus qoşunlarının ikinci hücumu da uğursuzluqla nəticələndi.

Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri beynəlxalq vəziyyəti gərginləşdirdi. Fransa və İngiltərə Rusiyanın Zaqafqaziyanı işğal etməsinə hər cür maneçilik törətmək istəyirdi. Bu dövlətlər Rusiyanın Zaqafqaziyada mövqeyinin möhkəmlənməsindən çox narahat idi. Məhz buna görə də hər iki dövlət İran və Türkiyəyə açıq və gizli formada hərbi yardımlar edirdilər.

İngiltərənin vasitəçiliyi ilə 1807-ci ildə Fransa ilə İran, 1809-cu ildə İngiltərə ilə İran, 1810-cu ildə Türkiyə ilə İran arasında müqavilələr bağlandı. Həmin müqavilələrdə Rusiyanın Zaqafqaziyada mövqelərinin möhkəmlənməsinə hər cür müqavimət göstərməsi qərara alınır.

1812-ci il müharibəsindən Rusiya qalib çıxdıqdan sonra Zaqafqaziyada öz mövqeyini daha da möhkəmlətmək, İranın mövqeyini zəiflətmək məqsədini qarşıya qoymuşdur.

Rusiya-İran müharibəsində Fətəli şahın qoşunu məğlub oldu. İran şahı məcburiyyət qarşısında qalıb Rusiya ilə 1813-cü ilin oktyabrın 12-də Gülüstanda sülh müqaviləsi imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən Şərqi Gürcüstan, Loru, Şəmşəddil əraziləri, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba, Dərbənd, Talış xanlığı, o cümlədən Dilican, Qafan Rusiyanın himayəsinə – ixtiyarına keçir və İran həmişəlik bu ərazilərdən əlini çəkir [64, s.228-224].

Ermənilər İrəvan qalasının alınması üçün real zəmin yarandığını aydın görürdülər və bu sahədə dönmədən çalışırdılar. Rusiyanın bilavasitə yaxından köməyi ilə erməni dövləti yaratmaq ermənilərin əsas məqsədi idi. Arzularının həyata keçməsi üçün nəinki indiki Ermənistan ərazisindəki ermənilərdən, o cümlədən Qafqazın başqa yerlərinə səpələnmiş ermənilərin gücündən də istifadə edirdilər.

Bununla bağlı erməni keşişləri və yazıçıları erməni xalqına müraciət edib ruslarla birlikdə İrəvan qalasına hücumla keçməyə çağırırlar. Bu işdə Tiflisdəki ermənilər daha fəal idi. Qarabağdan, Gəncədən erməni gəncləri Tiflisə gəlib erməni könüllülərinə qoşulurdular.

İran dövləti Gülüstana sülh müqaviləsi ilə heç cür razılaşmaq istəmirdi. Qafqazdakı mövqeyini bərpa etmək üçün Abbas Mirzənin qoşunları 1826-cı ilin iyulun 16-da 60 minlik ordu ilə Arazı keçib Azərbaycana və indiki Ermənistan ərazisinə hücum edir. İrəvan xanlığı bu imkandan istifadə edib ruslara qarşı vuruşmağa başlayır.

Tiflisin hərbi qubernatoru yazır ki, ermənilər Rusiya tərəfdən İran ordusuna qarşı vuruşurdular. Bu, bir daha onu sübut edir ki, erməni xalqı Rusiyanın ən etibarlı tərəfdaşlarından biridir.

Rusiyanın indiki Ermənistanı işğal etməsində Qriqor Manuçaryanın ordusu xüsusi fəallıq göstərmişdir. Hətta ikinci Rusiya İran müharibəsində Şəmşəddili, Dilicanı və Dərəçiçəyi işğal etmək üçün onun gücündən istifadə edilmişdir.

1826-cı ilin yayında Qriqor Manuçaryan general Mədətovun ordu hissələri ilə birləşərək Loru-Pəmbək bölgəsinin ruslar tərəfindən işğalına şərait yaratdı. 1826-cı ilin avqustun 22-də 500 atlı ilə Zurab xanın qoşununa hücum edərək onu məğlub etmişdir.

General Yermolov Loru və Dilicanın, eləcə də Calaloğlunun işğalında Q.Manuçaryanın ordusundan və yerli ermənilərdən istifadə etmişdir. Bununla yanaşı Şəmşəddilin işğalında Q.Manuçaryanın böyük rolu olmuşdur.

Rus hərbi birləşmələri İrəvana hücumə keçmək üçün 1826-cı ilin axırlarında və 1827-ci ilin əvvəllərində ciddi hazırlıq işləri görürdü. Bu vaxt ilk növbədə ermənilərə müraciət edilir, onların gücündən istifadə edilirdi. Bu işdə erməni arxiyepiskop Nerses Aştarakasi və yazıçı Arutyun Ələmdəryan yaxından iştirak edir, erməni gənclərini Tiflisə yığaraq onlara hərbi təlim keçirdilər. Erməni birləşmələrinin tərkibində təkcə Gürcüstan və İrəvandan gəlmiş ermənilər yox, həm də Vandan, Ərzrumdan, Qarsdan, Bayaziddən, Xoydan, Salmasdan gələn ermənilər də var idi. Bu gənclərin ailələri vergilərdən azad olunurdular. Hətta bu gənclərdə ruh yüksəkliyi yaratmaq üçün 1827-ci il martın 30-da Tiflisdə erməni könüllülərinin hərbi paradı təşkil edilir və onların qarşısında N.Aştarakasi çıxış edir. İrəvan üzərinə yürüşə başlanana qədər bu könüllülərin sayı 1000 nəfərə çatır.

1827-ci ilin yazında general İ.Paskeviçin rəhbərliyi ilə İrəvan üzərinə hücum başlayır. Onu da qeyd edək ki, İrəvan qalasının alınmasına Rusiya böyük əhəmiyyət verirdi.

1827-ci ilin aprelində general K.Benkendorfun komandanlığı altında Pəmbəkdən İrəvan xanlığının ərazisinə yürüş başlanır.

1827-ci ilin iyunun ortalarında ruslar İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olur və İrəvan qalasına hücum edirlər. Lakin qalanı ələ keçirə bilməyən general İ.Paskeviç hücumu dayandırır və əsas qüvvəsini İrəvan xanına köməyə gələn Abbas Mirzənin qoşununun üzərinə göndərir. İrəvan qalasına hücumu davam etdirməyi general Krasovskiyyə tapşırır. Rus ordusu iyunun 19-22-də Gərniçaya, Vədiçaya və Dəvəliyə çatır. Nəticə olaraq, iyunun 26-da Naxçıvanı ruslar işğal edir.

İ.Paskeviç Abbas Mirzəyə müqavilə bağlamağı təklif edir və bu müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyanın tərkibinə birləşdiriləcəyini ona çatdırır. Bu şərtlə razılaşmayan Abbas Mirzə 1827-ci ilin iyulunda Sürməli-Sərdarabad tərəfdən Eçmiədzin üzərinə hücum edir. Eçmiədzindəki rus qarnizonunun köməyinə gələn general Krasovskinin diviziyası ilə birlikdə ermənilər də Abbas Mirzənin ordusuna qarşı vuruşur. 1827-ci il avqustun 17-də Oşakan və Eçmiədzin arasında Abbas Mirzənin qoşunları ilə rus əsgərlərinin güclü vuruşması gedir. Rus əsgərləri ermənilərin köməyi və bilavasitə iştirakı sayəsində İran ordusunu geri oturdur.

1827-ci il sentyabrın 5-də general İ.Paskeviçin komandanlığı altında olan rus qoşunları Eçmiədzinə çatır. Rusiya Eçmiədzindəki qüvvəsini möhkəmlətmək üçün ağır silahlarla silahlanmış əsgərlər göndərir. 1827-ci il sentyabrın 13-də rus qoşunları Sərdarabad qalasını mühasirəyə alır. İrəvan xanı tərəfindən müdafiə olunan qala sentyabrın 13-dən 19-na kimi mərdliklə ruslara müqavimət göstərir. Lakin rusların qüvvəsi qarşısında tab gətirməyən Həsən xan İrəvana çəkilir. 1827-ci ilin sentyabrın 20-də rus qoşunları Sərdarabad qalasını tuturlar. Bununla da İrəvan qalasının alınmasına real imkan yaranır. Rus qoşunları İrəvana doğru hərəkət edir və 1827-ci il sentyabrın 24-də İrəvan qa-

lasını mühasirəyə alır. 1827-ci il sentyabrın 25-də qalaya hücum olur və qala bombalanır. Rus qoşunlarının komandanı Həsən xana xəbər göndərir ki, qalanı döyüşsüz təslim etsin. Lakin Həsən xan bu təklifi qəbul etmir, qəhrəmanlıqla İrəvan qalasını rus qoşunlarından, eləcə də ruslara kömək edən ermənilərdən müdafiə edir. İrəvan qalasının möhkəm müdafiə olunduğunu gören ermənilər çox narahat olurlar. Onlar inanırlar ki, İrəvan qalasını asanlıqla ələ keçirmək mümkün olmayacaq. Buna görə də Nerses Aştaraksi 1827-ci il sentyabrın 27 və 28-də Eçmiədzin, Oşakan və Əştərəyin erməni icmalarına müraciət edir. Müraciətdə deyilir ki, Əştərək və Oşakanın erməni icması mənim məktubumu alan kimi, vaxt itirmədən silahınızın olub olmamasından asılı olmayaraq sentyabrın 28-də mənim yanımda olun. Gecikənlər bağışlanılmayacaq [79, s.51].

1827-ci il sentyabrın 28-də səhər tezdən yenidən qalaya hücum edilir. Güclü bombardman edilən qalanın cənub-şərq tərəfi və qülləsi dağılır.

Qalanın daxilindən müntəzəm məlumat alan general İ.Paskeviç sentyabrın 29-da öyrənir ki, qalanın müdafiəçilərinin silahı azalır. Ona görə də İ.Paskeviç Həsən xana ultimatum göndərir ki, altı saat vaxt verirəm. Təslim olmasan, güclü hücumla qala dağıdılacaqdır.

1827-ci il sentyabrın 30-da gecə rus ordusu güclü hücumu keçir və oktyabrın 1-i səhər tezdən İrəvan qalasını ələ keçirir. Bununla da indiki Ermənistan ərazisi rus qoşunları tərəfdən işğal olunur və ermənilər istəklərinə çatırlar.

İrəvan qalası işğal edilərkən İrəvan xanlığının 3 minlik qarnizonu, Abbas Mirzənin qvardiya batalyonu, Həsən xan, qalanın komendantı Qulu xan və başqaları da əsir götürülür.

İrəvanın işğal olunmasında xüsusi fəallıq göstərən general İ.Paskeviçə qraf İrəvanski titulu verilir. Hətta rus və erməni döyüşçülərinin əksəriyyəti İrəvan qalasının alınmasına görə müxtəlif medallarla təltif edirlər. «Çarizm Azərbaycan xalqını təkcə fiziki cəhətdən deyil, həm də mənəvi surətdə əzməyə çalışırdı. Rus qoşunları İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra Paskeviç İrəvan məscidinin pravoslav kilsəsinə çevrilməsi haqqında əmr vermişdi. Bu fakt bir daha sübut edir ki, Rusiya imperiyası Azərbaycan xalqının taleyində faciəvi rol oynayırdı, onun tarixi yaddaşını, maddi və mənəvi abidələrini məhv etməyə çalışırdı» [55, s.21]. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, çar Rusiyası İrəvan qalasına xüsusi əhəmiyyət verirmiş.

İrəvanı işğal etdikdən sonra general İ.Paskeviç bilavasitə ermənilərin təhriki ilə Cənubi Azərbaycana doğru hərəkət edir. Təbrizi, Urmiyanı, Xoyu, Ərdəbili işğal edir. Azərbaycanlılara olmanın əziyyətlər verilir. Vəziyyətin gərginləşdiyini gören İran şahı İngiltərənin İrandakı səfiri Maqdonaldın vasitəsi ilə İ.Paskeviçə xəbər göndərir ki, danışıqlara başlamağa hazırdır.

1828-ci il fevralın 10-da Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalanır. Həmin müqaviləyə görə Şimali Azərbaycanla yanaşı, Azərbaycanın tarixi torpaqları kimi İrəvan xanlığının ərazisi də Rusiyanın tabeliyinə keçir.

Beləliklə, indiki Ermənistan ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalı Türkmənçay müqaviləsi ilə rəsmiləşdirildi ki, bu da ermənilərin çoxdanki arzusu idi.

Rusiya Cənubi Qafqazda, o cümlədən indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda dayaqlarını möhkəmlətmək məqsədilə 1828-ci ildən rusları bu əraziyə köçürməyə başladı.

1832-ci ildə Q.V.Rozin Rusiya Daxili İşlər nazirinə müraciət etmişdir ki, Tambov quberniyasında yaşayan molakanları Qafqaza köçürülməsini təmin etsin və elə bu dövrdə də rusların Cənubi Qafqaza köçürülməsi başlanmışdı. Cənubi Qafqaza rusların ilk dəfə köçürülməsi 1833-cü ildən həyata keçirilmişdir [77, s.36-37]. Belə ki, 1833-1834-cü illərdə 40 molakan ailəsi Bazarçay kəndinə köçürülmüşdür.

1903-1905-ci illərdə İrəvan quberniyasının ərazisində 5971 nəfər rus yaşamışdır ki, bu da əhalinin 0,7%-ni təşkil edirdi [61, s.235]. Əlavə edək ki, bu dövrdə Yeni Bayazid quberniyası ərazisində yaşayan əhalinin 3%-i rusalardan ibarət idi [77, s.235]. Rusların indiki Ermənistan ərazisinə köçürülməsi kütləvi hal almışdır. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 1914-cü ilin 1 yanvarına olan məlumata görə İrəvan quberniyasında rusların sayı 16408 nəfər olmuşdur ki, bu da əhalinin 1,6%-i demək idi [77, s.236].

Ümumiyyətlə, 1914-cü ilin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Aleksandropol (Gümrü) qəzasının 223344 nəfər əhalisinin 7442 nəfərini (3,3%), Aleksandropol (Gümrü) şəhərinin 51316 nəfər əhalisinin 4013 nəfərini (7,8%), Şərur-Dərələyəz qəzasının 85080 nəfər əhalisinin 119 nəfərini (0,1%), İrəvan qəzasının 176592 nəfər əhalisinin 2379 nəfərini (1,3%), İrəvan şəhərinin 29366 nəfər əhalisinin 1628 nəfərini (5,5%), Eşmiədzin qəzasının 149067 nəfər əhalisinin 319 nəfərini (0,2%) [61, s.237-239], Zəngəzur qəzasının 209951 nəfər əhalisinin 1676 nəfərini (0,8%), Gorus şəhərinin 2176 nəfər əhalisinin 186 nəfərini (8,5%) ruslar təşkil etmişdir.

D.İsmayilzadə 1897-ci ildə Cənubi Qafqaza köçürülən rusların sayını 1914-cü illə müqayisə edərək göstərir ki, 1914-cü ildə İrəvan quberniyasında rusların sayı 335 nəfər artmışdır ki, bu da, İrəvan quberniyasında yaşayan əhalinin 19,7% demək idi [77, s.239].

İndiki Ermənistan ərazisində ruslar XIX əsrin 30-cu illərindən 1916-cı ilə kimi aşağıdakı kəndlərdə yaşamışdır: Varonsovka (Kalinino rayonunda), Calaloğlu Rus (Джалалоглы Русские), Gərgər Rus (Гергеры Русские, Stepanavan rayonu ərazisində), Konstantinovka (Dərəçiçək), Voskresenka (Razdan rayonu ərazisində), Nikitino, Yelenovka, Semyenovka (Sevan rayonu ərazisində), Yeni Dilican, Qolovino (Dilican şəhərinin yaxınlığında), Novo Mixaylovka, Nadejdino (Krasnoselo rayonundakı Şorca kəndinə rusların verdiyi ad; Krasnoselo rayonu ərazisində).

«Rus köçkünlərini – duxoborları, ikinoborları, malakanları yerləşdirmək üçün Vorontsovka, Novo Mixaylovka, Rus Qerqer, Nikitino, Nadejdino, Yelenovka, Semyonovka, Konstantinovka, Bazarçay, Barisovka, Yeni Dilican, Qolovino adı ilə yeni kəndlər salınmışdı» [49, s.54].

*XIX əsrin 30-cu illərindən XX əsrin əvvəllərinə kimi indi Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisinə köçürülmüş ruslar.**

№	Yaşayış məntəqəsinin adı	XIX əsrin 30-80-ci illərində köçürülənlər	XIX əsrin 80-ci illərində, XX əsrin əvvəllərində köçürülənlər	1905-1917-ci illərdə köçürülənlər
1	2	3	4	5
1	Aleksandrovka (İrəvan quberniyası, Yeni Bayazid qəzası)	158	299	366
2	Aşağı Axta (İrəvan quberniyası, Yeni Bayazid qəzası)	350	574	450
3	Bazarçay (Yelizavetpol quberniyası, Zəngəzur qəzası)	469	623	878
4	Voronsovka (Tiflis quberniyasının Borçalı qəzası)	2284	3325	3510
5	Voskresenovka (İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzası)	453	698	861
6	Gərgər Rus (Tiflis quberniyasının Borçalı qəzası)	510	830	810
7	Yeni Dilican (Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzası)	390	598	710
8	Calaloğlu Rus (Tiflis quberniyasının Borçalı qəzası)	268	585	812
9	Yelenovka (İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzası)	1226	1606	1794
10	Konstantinovka (Dərəçiçək, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzası)	226	499	632
11	Nadejdino (Şorjalı), İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzası	226	429	581
12	Nikitino (İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzası)	504	826	1050
13	Novo Mixaylovka (İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzası)	—	—	355
14	Novo Nikolayevka (İrəvan quberniyasının İrəvan qəzası)	156	215	315
15	Semyonovka (İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzası)	338	469	529
16	Suxoy Fontan (İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzası)	143	206	238

* Bu faktlar D.İsmayilzadənin «Русское крестьянство в Закавказье» əsərindən (M., 1982, s. 289-302) götürülmüşdür.

ERMƏNİLƏRİN KÜTLƏVİ SURƏTDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ

Ermənilərin tarix boyu apardıqları siyasətin əsasını «Böyük Ermənistan» xülyası təşkil edir. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq «Böyük Ermənistan» uğrunda mübarizəni daha da genişləndirmişlər. Belə ki, Avropanın, xüsusilə də çar Rusiyasının köməyinə arxalanaraq bütün imkanlardan maksimum istifadə etməyə başlamışlar. Ermənilərin bu niyyətindən – «Böyük Ermənistan» dövlətini yaratmaq istəyindən bəhrələnən çar Rusiyası Qafqazda öz mövqelərini möhkəmlətməyi qərara aldı.

I Pyotr yaxşı anlayırdı ki, Qara dəniz və onun boğazlarını, eləcə də Xəzər dənizinin ətrafını tutmaq üçün erməni kartından da istifadə etmək lazımdır.

Qafqaza qarşı çar Rusiyasının apardığı mübarizə və müharibələr öz bəhrəsini verdi. İranla müharibədən qalib çıxan çar Rusiyası 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanan Gülüstan müqaviləsi ilə Qafqazda işğalçılıq siyasətini gələcəkdə də həyata keçirmək üçün rəsmiləşdirdi. İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri istisna olmaqla, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Quba, Nuxa, Şirvan, Talış xanlıqlarının ərazilərinə sahib çıxdı.

Rusiyanın bu ilk rəsmi işğalından ermənilər daha çox yararlanmağa başladı. Lakin çar Rusiyası Qafqaza tam sahib olmaq istəyirdi. Doğrudur, İran Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycanın tarixi torpaqlarına yenidən yiyələnmək üçün ikinci dəfə Rusiya ilə müharibəyə başladı və bir daha məğlub olaraq İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını da itirdi. 1828-ci il fevralın 10-da imzalanan Türkmənçay müqaviləsi əsasında çar Rusiyası Azərbaycanı tam işğal etdi.

Çar Rusiyası həmişə xristian dövləti kimi Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasətini həyata keçirmək üçün ermənilərdən maksimum istifadə etmişdir. Ermənilər isə bunun əvəzində «Böyük Ermənistan» xülyası ilə indiki Ermənistan və Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilmişlər.

Təkcə bir faktı qeyd edək ki, indiki Ermənistan ərazisində 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə qədər əhalinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil etmişdir. Lakin Türkmənçay müqaviləsindən sonra isə mütənasiblik pozulmuş, azərbaycanlılar Rusiya dövlətindən dəstək alan ermənilər tərəfindən sıxışdırılaraq tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuş və beləliklə, ilk qaçqınlar Azərbaycana, Cənubi Azərbaycana, Türkiyəyə pənah gətirmişlər.

İrəvan xanlığının yerinə Erməni vilayəti yaradılarda (12 mart 1828) Qərbi Azərbaycanda 81.749 müsəlman, 25.131 erməni olub. Lakin bu rəqəmlər də tam dolğun təsəvvür yarada bilməz, çünki xanlığın ruslar tərəfindən işğalına başlanan dövrdən müsəlmanların öz ata-baba torpaqlarından qovulması, köçürülməsi, ermənilərin də həmin torpaqlarda yerləşdirilməsi prosesi baş verməkdə idi. Qərbi Azərbaycandan «Qarapapaqlılardan 800 ailə Arazın o tayına, 100 ailə Qarsa, uluxanlı tayfalarından 600 ailə Bayazidə, ayrımlardan 300 ailə Qarsa qaçmışdı. Xanlığın müxtəlif yaşayış məntəqələrindən qaçıb Türkiyəyə pənah gətirən müsəlman

ailələrinin sayı 1800-dən artıq idi. Beləliklə, «Erməni vilayəti»nin yaradılması ərəfəsində xanlığın ərazisini 18.000 müsəlman (3.600 ailə, hərəsi 5 nəfərdən) tərk etmişdi. Təkcə bu adi hesablamadan aydın olur ki, İrəvan xanlığında ən son vaxtlarda əhalinin milli tərkibindəki nisbət belə olmuşdur: müsəlmanlar-99749 nəfər (19628 ailə), ermənilər – 25131 nəfər (4428 ailə)» [39, s.39].

V.A.Parsamyanyan yazır: «Rusiyaya birləşdirilənə qədər Şərqi Ermənistanın (indiki Ermənistan nəzərdə tutulur – *İ.B.*) 196155 nəfər əhalinin 57305 nəfərini və ya 33,8%-ni ermənilər, 84089 nəfərini və ya 49,7%-ni müsəlmanlar (azərbaycanlılar – *İ.B.*), 26911 nəfərini və ya 16%-ni kürdlər, 850 nəfərini və ya 0,5%-ni başqa millətlər təşkil edirdi.

Birləşəndən sonra (1829-1831-ci illərin statistik məlumatı üzrə) 241112 nəfər olmuşdur. Onlardan 141682 nəfərini və ya 58,8%-ni ermənilər, 83165 nəfərini və ya 34,5%-ni müsəlmanlar (azərbaycanlılar – *İ.B.*), 15415 nəfərini və ya 6,4%-ni kürdlər, 850 nəfərini və ya 0,5%-ni başqa millətlərin nümayəndələri təşkil edirdi. Rusiyanın tərkibinə birləşənə qədər İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində 25000 erməni yaşayırdısa, Rusiyanın tərkibinə birləşəndən sonra onların sayı 825000 nəfərə çatmışdır» [79, s.88]. Bu faktlar əyani şəkildə sübut edir ki, Türkmənçay müqaviləsi azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən qovulmasına geniş şərait yaratmış və ermənilərin həmin ərazidə yerləşdirilməsi üçün obrazlı ifadə ilə deyilsə, «yaşıl işıq» yandırmışdır.

Rusiya İrəvanı məğlub edib Təbrizə daxil olduqdan sonra (1827-ci il oktyabrın 1-də) İ.Paskeviç Rusiyanın gələcək planlarını həyata keçirmək üçün yerli ermənilərdən istifadə etməyi planlaşdırdı. Bu məqsədlə ermənilər arasında xüsusi hörməti və nüfuzu olan Q.Lazerevi Sankt-Peterburqdan çağıraraq 19 oktyabr 1827-ci ildə Təbrizin komendantı təyin edir. Q.Lazerevin bu təyinatı ermənilərin ürəyincə idi. Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan ermənilər Təbrizə gələrək Rusiyanın himayəsinə keçmək istədiklərini bildirərək «əlahəzrətin (I Nikolayın – *İ.B.*) səltənəti altında yaşamaq və ölmək bizim üçün xoşbəxtlikdir» deyirlər.

Məhz buna görə də Rusiya hökuməti Türkmənçay müqaviləsində İranda yaşayan ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisinə köçürülüb yerləşdirilməsini nəzərə almış və erməniləri himayədarlıq məqsədilə müqavilənin XV maddəsində diplomatiya dilində bu öz əksini aydın şəkildə tapmışdır: «Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq onlardan (ermənilərdən – *İ.B.*) heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satlıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan daşınan mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Daşınmaz mülkə gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müyyən edilir» [9, s.283].

Q.Lazerev İranda yaşayam ermənilər arasında geniş təbliğat işi aparmışdır. Bu işdə ona milliyyətçə erməni olan A.Arqutinski daha yaxından kömək etmişdir. Bu məqsədlə Marağada, Təbrizdə, Salmasda, Urmiyada, Xoyda geniş təbliğat aparmış, hətta 1828-ci il martın 30-da erməni dilində müraciətlər yazdı-

raraq ermənilər arasında yaymış, onları şirnikləndirici təkliflərlə Naxçıvan, Qarabağ xanlıqları ərazilərində yerləşdirəcəyini vəd etmişdir [71, s.107-111]. Belə şirnikləndirici təklifdən sonra Xoy erməniləri demişdir: «Biz Rusiyanın otunu yeyərik, lakin İranın çörəyini yemərik».

«Lazaryevin özünün hesabatında isə məlum olur ki, üç ay yarım ərzində İran ərazisindən 8249 xristian – erməni ailəsi İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ əyalətinə köçürülmüşdü, bu da ən azı, 40 min nəfər demək idi; köçürülmə işlərinə xəzinədən 14000 manat qızıl, 400 manat gümüş pul xərclənmişdi; köçmək istəyən 1500 erməni ailəsi İranda qaldı. Çünki Lazaryev köçürmə üçün ayrılan vaxt başa çatdığından onları köçürməyə imkan tapmamışdı» (28, s. 388).

Lazaryevin tapşırığını yerinə yetirən Qamazov öz hesabatında bildirdi ki, İrəvan əyalətinə köçürülən ermənilərin əksəriyyəti buranın ən yaxşı mahallarında – Şəhur, Dəvəli, Gərniçay, Zəngi, Abaran, Qırxbulaq, Dərəçiçək və Araz çayının İran tərəfində yerləşən hissəsindəki Saat çuxurunda, yəni Sürməli mahalında yerləşdirildi. 300-dən artıq sənətkar erməni ailəsi İrəvanda yerli şəhərlilərin – azərbaycanlıların evlərinə yerləşdirildi [28, s.383-388].

İrandan ermənilərin Zaqafqaziyaya köçürülməsinin ideoloqlarından biri və birincisi rus yazıçısı A.S.Qriboyedov olmuşdur. A.S.Qriboyedovun «Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər»indən aydın olur ki, ermənilərin İrandan köçürülüb Cənubi Qafqazda, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazilərində yerləşdirilməsinə Rusiya dövləti xüsusi diqqət və əhəmiyyət vermişdir. Bu, planlı şəkildə həyata keçirilmişdir. Məhz bu baxımdan A.S.Qriboyedovun məktubu birbaşa mövzu ilə sıx bağlı olduğu üçün onu olduğu kimi veririk:

«Zati-aliniz ermənilərin Azərbaycandan (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur–*İ.B.*) köçürülməsi üsulları və indi onların bizim vilayətlərdə yerləşdirilməsi haqqında daha səhih məlumat almaq məramındadır.

Bu məsələdə mənə məlum olan həqiqət belədir: polkovnik Lazarev özünü bu mühacirətin əsas səbəbkarı hesab edir. Amma o, bizə məlum olduğu kimi, bu məsələ barədə açıq-aşkar danışsa da, əsassız izahat veribdir. Belə ki, Rusiyaya inanan və onun qanunları altında yaşamaq arzusu ilə hərəkət edən ermənilərin onun haqqında təsəvvürü yox idi. Traktat onlara bu işdə tam hüquq verirdi. Köçürülməyə əsasən knyaz Arqutinski, Qamazov rəhbərlik edirdi. Tabelikdə olan o biri zabitlər isə onların istəyi ilə hərəkət edirdi. Polkovnik Lazarevin məqsədi tamam başqa idi. O, yersiz olan bəyannamələri yazmaq və könüllülərdən ibarət hərəkət edən erməni qoşunu təşkil etmək haqqında fikirləşirdi. O, hətta öz planları dairəsinə, pis niyyətlə olmasa da, özünün başçıları olan və çoxdan təsis olunmuş, xüsusi hakimiyyətə yol verilə bilməyən Qarabağı, həmçinin başqa vilayətləri daxil etmək niyyətində idi. Knyaz Arqutinski bir neçə dəfə ona hərəkətlərinin lovğalığı və yüngüllüyü barədə söz demiş, mənasız olduğunu bildirmişdi. Deməliyəm ki, polkovnik Lazarevin bütün başqa işləri də belə idi və onlar haqqında müfəssəl danışmağa dəyməz. Ancaq əlavə etmək lazımdır ki, o vecsiz adamdır, lakin əxlaqlıdır, dövlətin pullarını mənimsəmək istəyən və qəsdən ziyankarlıq edən deyil.

Urmiya mühacirlərinə maddi yardım paylanarkən sui-istifadə olmasa da, çoxlu qanunsuzluqlara yol verilmişdir: yoxsullara nəzərdə tutulduğundan az, varlılara isə çox verilmişdir. Bu, qoşunlarımızın tələsik tərk etdikləri əyalətlərdə olmuşdur. Tələsiklik üzündən vəziyyət öyrənilmədən hərəkət edilmişdir. Buna

görə də bu pulların köçürülməyə köməyi az oldu, çünki düzgün paylanmadı. Yeri gəlmişkən deyim ki, bu mənə məlum olan yeganə hadisədir.

Köçürülmə belə olmuşdur. Ancaq əsas məsələ budur ki, onlar bizdə, yeni torpaqlarda yerləşdirilərkən hər şey düşünülmədən, işə can yandırılmadan edilmişdir, bu bağışlanılmazdır. Baxmayaraq ki, köçürülməni idarə etmək üçün komitə yaradılmışdır, lakin o heç nəyi idarə etməmişdir. Komitənin işi xüsusən ona görə pislənməlidir ki, o, zati-alinizdə bu haqda necə hərəkət etmək haqqında dəqiq və ətraflı məlumat almışdır. Məsələ belədir:

1. Köçürülmüş ermənilərin əksəriyyəti müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında yerləşdirilmişdir. Yayda bir növ yol vermək olardı. Torpaq sahibləri müsəlmanlar (azərbaycanlılar – *İ.B.*), əsasən, yaylaqlarda olurdular və başqa dindən olan gəlmələrlə (ermənilərlə – *İ.B.*) az-az hallarda əlaqə saxlayırdılar.

2. Köçürülənlərin (ermənilərin – *İ.B.*) burada möhkəm qərarlaşması üçün onlara meşə və başqa yerlər ayrılmamışdır. Bütün bunlara vaxtı ilə yol verilmişdir və deyilənləri bu il düzəltmək artıq gecdir. Köçürülənlər (ermənilər – *İ.B.*) çox sıx yerləşiblər, özləri də müsəlmanları (azərbaycanlıları – *İ.B.*) sıxışdırırlar. Müsəlmanlar hey narazılıq edirlər və bu da əsassız deyil. Zati-alinizə məlumdur ki, ümumiyyətlə, buranın bütün əhalisi gəlmə hesab edilməlidir. Onlar müharibə vaxtı sərdar tərəfindən məcburən bura köçürülmüş və hamısı da çox yoxsul vəziyyətdə yaşayırlar.

3. Dövlətin pul yardımını tamam başdansıvdu paylanmışdır: pul paylanarkən ehtiyacı olanları və onların ailə üzvlərinin sayı, kımə nə qədər lazım olduğu nəzərə alınmalıdır, dilənçi payı kimi, bir-iki manat veriblər. Birdəfəlik verilmiş 25 manat nəğd yardım, müxtəlif vaxtlarda xırda-xırda veriləndən on dəfə xeyirlidir.

4. Heç bir ümumi tədbir görülməmişdir. Məsələn, bütöv bir cəmiyyət saxlamaq, eləcə də sonrakı il əkin, səpin üçün taxıl alınmalıdır və s.

Köçürmə komitəsinin yararsız işlərini zati-alinizə nəzərinə çatdırmaqla yanaşı, ədalətlə qeyd etməliyəm ki, əgər komitənin tərkibində bacarıqlı adamlar olsaydılar belə, baxmayaraq belələri orada tamam yox idi, onlar da böyük çətinliklərlə qarşılaşardılar. Hələ vilayət idarəsində Arazın o tayındakı torpaqların və kəndlərin hətta səthi siyahısı belə yoxdur; Arazın bu tayındakı mahallarda əhalinin ümumi sayı hələ məlum deyil. Malikanələrdən isə danışmağa belə dəyməz: Heç kəs bilmir nə kimindir. Beləliklə, komitə lazımı məlumatları heç yerdən öyrənə bilmirdi. Buranın vilayət rəisi bildirir ki, o, təzə gəlmiş ermənilərin əksəriyyətini Arazın o tayına köçürmək istəmişdir. Lakin onlar zati-alinizdən müvəqqəti gətirib yerləşdirildikləri torpaqlarda qalmaq üçün icazə istəmişlər və buna sizin razılığınızı almışlar. Onu da deyim ki, polkovnik knyaz Arqutinski köçürülmə tədbirini həyata keçirməyə ümid bəsləyir. Bu məmur özünün idarəetmə bacarığı və sədaqəti ilə komandanlığın tam etimadını qazanmışdır.

Köçürülənlər üçün müəyyən edilmiş əlavə 30 min gümüş və 2 min qızıl pul yardımından daha tələbkarlıqla istifadə olunacaqdır. Əgər zati-aliniz həmin məqsəd üçün ən yaxın vaxtlarda daha iki dəfə o qədərkindən çox miqdarda vəsait buraxmaq haqqında qərar verərsə, onda köçüb gedənlərin vəziyyəti tamamilə yaxşılaşmış olar. Zəhmət çəkib köməklik istəyənlərin sayını öyrənin, onlar sonradan xəzinəyə vergi verəcəkdir, bunu o miqdarda adamın Rusiyada verdiyi orta qiymətlə müqayisə edin. Onda verdiyimiz xərcin ümumi məbləği onun gətirə

biləcəyi gəlirlə müqayisədə zati-alinizə nəinki orta, hətta çox cuzi görünəcəkdir. Bilmirəm, bu iş zati-alinizə məhz bu nöqtəyi-nəzərdən təqdim edilibmi və siz onu bəyənəcəksinizmi?

Maddi yardımın bir mənbəyi də xəzinəyə heç bir ziyanı olmayan vaxtı ilə sərdar tərəfindən yerli əhaliyə vergi əvəzinə bəslənmək üçün paylanmış, hazırda 30 minə yaxın olan sərdar mal-qarasından ibarətdir. Bu mal-qaranın əvəzinə o, sahibkar kimi, əhalidən hər il yağ, un, bal və s. alırdı. Onun həmin mal-qarası haqqında mən çoxlarından eşitmişdim və vilayət dairəsinin üzvləri Petrikov və Mendoks vasitəsilə buna qəti surətdə əmin olmuşam. Sərdar təsərrüfatını belə davam etdirmək xəzinə üçün əlverişli deyil, bizim idarəçilikdə isə sadəcə olaraq qeyri-mümkündür. Amma bu mal-qara köçüb gələnlərin arasında paylanırsa, belə tədbir onların təsərrüfatını hiss olunacaq dərəcədə artırır və düzəldər.

Mən başqaları, xüsusən də bu işdə fəvqəladə bacarığı olan tərcüməçi Dadaşov vasitəsilə pullar paylanarkən cinayətkarlığa yol verib-verilmədiyini öyrənməyə çox çalışdım. Keçdiyim kəndlərdə, Eçmiədzində və burada onu camaatı sorğu-suala tutmağa məcbur edirdim. Lakin heç kəs bu işdən şikayətlənmədi və həqiqətən belə bir şey olmamışdır.

Vilayət rəisinin tərcüməçisi Mirzə Tatus məşhur fırlıdaqçıdır, ancaq bu işdə heç bir əlaqəsi olmamış və tapşırıq almamışdır. Eyni ilə onun qardaşı Sürməli mahalının rəisi də tanınmış yaramazdır, bunu sözgəlişi xatırlayıram. Köçürülmə zamanı o da heç bir şeyə müdaxilə etməmişdir.

Hazırda köçürülənlərin yerləşdirilməsini idarə edənlərin, xüsusilə də knyaz Arqutinskiyin səyindən çox şey gözləmək lazımdır. O, yəqin ki, daha öz sələfi, mayor Vladimirovun səhvlərini təkrar etməyəcək.

Eləcə də müsəlmanları (azərbaycanlıları – *İ.B.*) da inandırmaq lazımdır ki, bu məsələ uzun çəkməyəcək. Biz bu torpaqların ermənilərə daim olaraq verilməsi haqqında müsəlmanların (azərbaycanlıların – *İ.B.*) şübhələrini kökündən dağıtmaq bərsində də fikirləşmişik. Bu məsələ bərdə mən burada yanımda olan polismeyster, idarə üzvləri və xanlarla danışmışam.

Zati-aliniz Tiflis dövlət ekspedisiyasına buraya bir neçə məmur göndərmək haqqında əmr versə, əsl xeyirxahlıq etmiş olardınız. Burada sadəcə olaraq iş görməyə adam yoxdur, hətta mirzə belə yoxdur, tərcüməçilər də onun kimi. Məncə, bu məqsədlə Tiflisdəki erməni məktəbindən bir neçə şagird seçmək olardı.

Yenə də köçürülənlərin üzərinə qayıdıram. Mənə elə gəlir ki, onlar bizim gürcü ermənilərindən, ümumiyyətlə, xəzinəyə heç bir xeyir gətirməyən tacirlərdən qat-qat mərifətlidir. İrandan köçüb gələnlərin əksəriyyəti sənətkar və əkinçidir» [73, s.339-341].

Çar Rusiyası Azərbaycanda siyasi dayaqlarını daha ermənilərdə görürdü. A.S.Qriboyedovun məktubunda bu fikir aydın formada öz əksini tapmışdır.

Ermənilərin İrandan, daha sonra isə Türkiyədən İrəvan xanlığının ərazisinə köçürülməsi, bu ərazidə demoqrafik vəziyyətə köklü dəyişikliklərə təsir etməsi və onun siyasi yönələri ilə bağlı N.Şavrovun fikirləri daha maraqlıdır. Bu üsulla Zaqafqaziyada, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisində çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətində Rusiyanın ermənilərdən məharətlə istifadə etdiyini N.Şavrov xarakterizə edərək yazır: «Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Zaqafqaziyada rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların (ermənilər nəzərdə tutulur – *İ.B.*) yerləşdi-

rilməsindən başladıq... müharibədən (Rusiya-İran müharibəsi – *İ.B.*) sonrakı iki il ərzində 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Zaqafqaziyaya İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən 84 mindən çox erməni köçürmüş və onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol (Gəncə – *İ.B.*) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında yerləşdirmişik. Yerləşmək üçün onlara 200 min desyatindən çox xəzinə torpağı ayrılmış və onlar üçün müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan – *İ.B.*) 2.000.000 manatlıq müsəlman (azərbaycanlı – *İ.B.*) sahibkarlarına məxsus torpaq satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Qarabağın dağlıq hissəsi – *İ.B.*) və Göyçə gölünün sahili həmin ermənilər tərəfindən məskunlaşdırıldı. Qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə köçüb gələnlərin ümumi sayı 200 mini ötüb keçdi» [81, s.59-61]. N.Şavrovun özü etiraf etdiyi kimi, «XX əsrin əvvəllərində Zaqafqaziyada məskunlaşan 1 milyon 300 min nəfər erməninin 1 milyonundan çoxu ərazinin yerli sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən (Rusiya dövləti tərəfindən – *İ.B.*) məskunlaşdırılmışdır» [81, s.61].

1829-cu il dekabrın 24-də ermənilərin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqları ərazisinə köçürülüb yerləşdirilməsi və onun gedışı haqqında Q.Lazerev İ.Paskeviçə hesabat təqdim etmişdir. Həmin hesabatda Q.Lazerev qeyd edir ki, üç ay yarım İrandan 8.000 erməni köçmüş və bu münasibətlə 14.000 qızıl pul, 400 gümüş pul xərclənmişdir [71, s.92].

Rusiya-İran müharibəsindən qələbə ilə çıxan Rusiya Türkiyə müharibəsində də qalib kimi tanındı. Bu müharibədə də İ.Paskeviç komandanlıq edirdi. İranla müharibədə istifadə etdiyi metoddan (ermənilərdən öz xeyirlərinə istifadə) Türkiyə müharibəsində də bəhrələndi. Ermənilərin vasitəsi ilə Şərqi Anadoluda türkləri qılıncdan keçirərək misli görünməmiş vəhşilik törətmiş, eləcə də Axıskanı odlara qalamışdır. Rusiya ordusu bilavasitə ermənilərin köməyi ilə Türkiyənin Ərdahan, Bayazid, Ərzurum kimi yaşayış məntəqələrini işğal etmişdir. Türkiyə rusların törətdiyi vəhşiliklərin qarşısını almaq üçün var gücləri ilə mübarizə göstərir və nəticə olaraq 1829-cu ildə Rusiya Türkiyə ilə Ədirnə sülh müqaviləsini bağlayır. Bu müqavilə ermənilərin böyük ideallarını – «Böyük Ermənistan» ideyasını alt-üst edir və anlayırlar ki, türk xalqına etdikləri zülmərə və Ərzurumda türklərə qarşı törətdikləri cinayətkarlığa-soyqırımına görə Türkiyədə qala bilməzlər. Ona görə də elə həmin il 84000 erməni Türkiyədən Rusiyanın əli ilə köçürülərək, İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının ərazilərində yerləşdirilir.

H.Verdiyev yazır: «İrəvan xanlığı da XIX əsrin birinci yarısında ciddi demoqrafik dəyişikliyə məruz qalmışdı. Əgər 1826-1827-ci illərdə burada 13.400 ailə yaşayırdısa, 1836-cı ildə əhalinin sayı 18.897 ailəyə çatmışdı. Bu faktlar göstərir ki, 8-9 il ərzində İrəvan əyalətinin əhalisinin sayı 5.000 ailədən çox artmışdı. Belə bir əhali artımını, ilk növbədə, İrəvanda baş vermiş miqrasiya ilə bağlamaq olar. Çünki ermənilər İrəvandan köçürülərkən çarizm öz nəzər-diqqətini İrəvan xanlığına yönəltdi. Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra təkcə Əlincəçay Məvazlin mahallarının hər birinə 2 minə yaxın erməni köçürülmüş, 1830-cu ildə isə Ərzurum və Bəyazid paşalıqlarından Sevan gölündən (Göyçə gölündən – *İ.B.*) cənub-şərqdə təqribən 20.000 erməni yerləşdirilmişdi.

Beləliklə, əgər 1826-1827-ci illərdə İrəvan əyalətində 22.500 erməni yaşayırdısa, 1832-ci ildə onların sayı 64.450-yə çatmışdı» [55, s.64].

Ərzurum və Qars paşalığından 30000, Axılkələk və Axıska qəzalarından 4500 erməni köçürülərək Göyçə mahalında yerləşdirilmişdir. Qars paşalığından köçürülənlərin bir hissəsi isə İrəvan quberniyasının Gümrü qəzasında yerləşdirilmişdir. Bu köçürmələr nəticəsində XIX əsrin 30-cu illərindən demoqrafik dəyişiklik indiki Ermənistan ərazisində özünü aydın şəkildə göstərməyə başladı. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən qabaq indiki Ermənistan ərazisində ermənilər bir neçə min nəfər təşkil edirdisə, bu müqavilədən sonra İran və Türkiyədən köçürülən ermənilərin hesabına bir neçə dəfə artmışdır. 1820-1830-cu illərdə İrandan və Türkiyədən ermənilər köçürüldükdən sonra 1831-ci il keçirilmiş siyahıya almaya görə, indiki Ermənistan ərazisində erməni və azərbaycanlıların milli tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur:

№	Şəhər və rayonlar	1831	
		azərbaycanlılar	ermənilər
1	İrəvan	7331	4484
2	Gümrü (ətraf kəndlərə birlikdə)	650	13623
3	Abaran	367	8007
4	Allahverdi	21	4326
5	Axta (Razdan)	1388	6505
6	Ağbaba (Amasiya)	3451	1420
7	Əştərək	2290	2788
8	Artik	38	7179
9	Basarkeçər	4367	9
10	Gorus	343	4696
11	Dilican (indiki Krasnoselo rayonunun bir hissəsi də daxil olmaqla)	1493	880
12	Talın	583	1298
13	İcevan	—	6592
14	Kotayk	423	2213
15	Qəmərli (Artaşat)	8175	7853
16	Qarakilsə	850	4316
17	Qafan	1740	1872
18	Qurduqulu (Oktemberyan)	1917	3591
19	Martuni (Qaranlıq – İ.B.)	109	3702
20	Meğri	1143	1031
21	Yeni Bayazid (Kamo)	240	4936
22	Şəmşəddin	—	3063
23	Sisyan	1052	2155
24	Calaloğlu (Stepanavan)	209	2168
25	Üçkilsə (Vağarşapad)	5317	6422
26	Vedi	3394	1371
27	Paşalı (Vayk)	1903	872
28	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	1635	2338
CƏMİ:		50.274	110.671*

* Z.Qorqodyan. *Son yüz ildə Sovet Ermənistanının əhalisi (1831-1931)*, İrəvan, 1932, s.166 (erməni dilində)

Əgər 1828-ci ildən sonra İrandan (40.000) və Türkiyədən (84.000)-124.000 erməninin Azərbaycana, indiki Ermənistan ərazisinə köçürülüb məskunlaşdırılmasını və gəlmə ermənilərin ən çoxunu (təqribən 100.000 nəfər) indiki Ermənistan ərazisində yerləşdirilməsini nəzərə alsaq, 1831-ci il siyahıyaalma ilə müqayisədən aydın olar ki, burada 10.000-dən bir qədər çox yerli erməni yaşamışdır və göründüyü kimi, indiki Ermənistanda ermənilər əhalinin ən az hissəsini təşkil etmişdir. İndiki Ermənistan ərazisində 1828-ci ilə qədər bir dənə də olsun erməni dilli toponimə rast gəlinmir. 1828-ci ildən sonra köçürülmə ilə bağlı ərazidə erməni toponimləri də həmin vaxtdan yaranmağa başlamışdır. Cacur (Axuryan), Cradzor (Amasiya), Samedz (Spitak), Sarapat (Qukasyan), Nor Kyank (Artik), Ostan (Artaşat) kimi kənd adları buna canlı misaldır. Bu kəndlər 1828-1829-cu illərdə Xoy, Salmas, Alaşkert, Ərzurum və Qarsdan köçürülmüş ermənilər tərəfindən salınmışdır. Bir sözlə, indiki Ermənistan ərazisindəki mövcud olan erməni toponimlərinin tarixi XIX əsrdən, 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra başlayır.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan xanlığının ərazisində «Erməni vilayəti» yaradılmışdır. Bundan sonra İ.Paskeviçin bilavasitə göstərişi ilə 1829-cu ilin aprelindən 1832-ci ilin mayına qədər (3 il) İrəvan xanlığı ərazisində əhalinin kameral siyahıya alınması keçirilmiş və bu iş İ.Paskeviçin əmri ilə mülki müşavir İ.Şopenə tapşırılmışdı. İ.Şopen İrəvan xanlığı ərazisini gəzir və əsasən erməni mənbələrinə istinad edərək «Историческая памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи» adlı kitab yazaraq 1852-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirmişdir.

İ.Şopen öz kitabında ermənilərin mövqeyini müdafiə etsə də, bu torpaqları (indiki Ermənistan ərazisini – *İ.B.*) erməni torpaqları hesab etsə də, tarixi həqiqətlərdən qaça bilməmiş, toponimləri olduğu kimi vermiş, ərazinin etnik tərkibini göstərmişdir. Əhalinin etnik tərkibi və toponimlər aydın şəkildə göstərir ki, ərazidə tarixən türklər (azərbaycanlılar) yaşamışdır. Çünki hər bir xalq yaşadığı əraziyə öz ana dilində ad verir. Məhz bunun nəticəsidir ki, indiki Ermənistan ərazisində XIX əsrdə, eləcə də XX əsrin 30-cu illərinə kimi yaşayış məntəqələrinin adlarının, demək olar ki, 90%-i türk mənşəli olmuşdur.

İ.Şopen kitabında İrəvan xanlığının ərazisindəki erməniləri iki yerə bölür: birinci, yerli ermənilər, ikinci, İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər. O, qeyd edir ki, köçürülmə əməliyyatına qədər İrəvan əyalətində 2.690 nəfər erməni yaşamışdır.

1828-1829-cu illərdə İrandan «Erməni vilayəti»nə 35.500 nəfər, 1830-cu ildə Türkiyədən 21.666 nəfər erməni köçürülmüşdür. İran və Türkiyədən 1828-1830-cu illərdə 57.226 nəfər erməni köçürülüb «Erməni vilayəti»ndə məskunlaşdırılmışdır. İ.Şopenin məlumatına görə, 1828-ci ilə qədər İrəvanda 2.400 ailə yaşamışdır. İrəvan xanlığı ərazisində isə 11.000 kəndli ailəsi olmuşdur [83, s.544].

İrəvan qədim Azərbaycan şəhərlərindən biri, İrəvan xanlığının mərkəzi olmuşdur. Burada tarixən yalnız türklər (azərbaycanlılar) yaşamışlar. Bunu şəhərin adı, şəhərin məhəllə adları (doqquz məhəlləsi olmuşdur: Şiləçi, Sabunçu, Bağçalar, Börkçülər, Boyaqçı, Toxmaq, Şəhər (Şaqar), Təpəbaşı (Dəmirbulaq).

Şəhərdəki 8 məscidin olması (burada tarixən erməni kilsəsi olmayıb) bir daha əyani şəkildə sübut edir.

1829-cu ildə keçirilən kameral siyahıya alma zamanı İrəvan şəhərində 7331 azərbaycanlı (1807 ailə), 2369 nəfər yerli erməni (567 ailə) olmuşdur. 1828-1829-cu illərdə İrəvan şəhərinə İrandan 1715 nəfər (366 ailə), Türkiyədən 48 nəfər (11 ailə) erməni köçürülüb yerləşdirilmişdir [83, s.544-546].

Bu köçürülmədən sonra belə İrəvanda azərbaycanlılar ermənilərdən iki dəfə çox olmuşdur.

Rusiya İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində inzibati idarə orqanları kimi yaratdıqları «Erməni vilayəti» iki əyaləti əhatə edirdi: İrəvan əyaləti və Naxçıvan əyaləti.

İrəvan əyaləti 15 mahala bölüşdürülmüşdür: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd – Parçenis, Saatlı, Talın, Seyidli və Axsaxlı, Sərdarabad, Karpibasar, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə mahalları.

İrəvan əyalətinə daxil olan mahallarda (mahala daxil olan kəndlərlə birlikdə) əhalinin məskunlaşmasını göstərən siyahıyaalmadan bir daha aydın olur ki, indiki Ermənistan ərazisi Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra 1828-1830-cu illərdə İrandan və Türkiyədən ermənilər köçürülərək İrəvan əyalətinə daxil olan mahallara yerləşdirilmişdir. Bununla çar Rusiyası Zaqafqaziyada öz siyasətini həyata keçirmək üçün güclü sosial baza yaratmış oldu.

«İrəvan əyalətində demoqrafik dəyişikliklər prosesi XIX əsrin 40-cı illərində də davam edirdi. 1842-ci ilin məlumatlarına görə burada 18.263 ailə yaşayırdı. Yəni 1836-cı ilə nisbətən burada 634 ailə azalmışdı. Bu faktı necə izah etmək olar? Birincisi, qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün kameral siyahıyaalınması dəqiq deyildi. Bunu arxiv materialları da sübut edir. 1842-ci ilin siyahıyaalınmasını yoxlarkən ancaq İrəvan əyalətinin Qərnibasar mahalının Zəngibasar bölgəsində siyahıya alınmamış 300 ailə tapılmışdı» [55, s.65].

İrəvan əyalətinin mahallarından biri Qırxbulaq mahalı olmuşdur. Bu mahal bilavasitə İrəvan şəhərinin yaxınlığındakı yaşayış məntəqələrini əhatə edirdi. 1828-1830-cu illərdə buraya İrandan 1043 (216 ailə), Türkiyədən 231 nəfər (38 ailə) erməni köçürülüb yerləşdirilmiş və burada demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişdirilmişdir.

İrəvan əyalətinin mahallarından biri də Zəngibasar idi. Mahalın köklü sakinləri azərbaycanlılar olmuşdur. Əraziyə «1604-cü ildə İran şahı I Şah Abbas dövründə ermənilərin ilk mühacirətləri başlamışdır» [19, s.241].

Zəngibasar mahalının 25 kəndinin yalnız 4-də (Şinqovit, Noraqovit, Kalalı, Şirabad) ermənilər, 1-də isə (Göykümbəd) azərbaycanlılarla bərabər ermənilər (cəmi 32 erməni) yaşamışdır. 1828-1830-cu illərdə İrandan 147 nəfər (33 ailə) erməni köçürülüb 10 kənddə (Şinqovit, Bayat, Noraqovit, Behbudabad, Aşağı Necili, Yuxarı Necili, Şirabad, Arbat, Göykümbəd, Uluxanlı) yerləşdirilmişlər. Bundan sonra mahalda demoqrafik vəziyyət belə olmuşdur: 5413 azərbaycanlı (910 ailə), 2963 erməni (742 ailə) [83, s.547-550].

İrəvan əyalətinin ən böyük mahallarından biri Gərnibasar mahalı adlanırdı. Bu mahala 52 yaşayış məntəqəsi daxil idi. Burada 1829-cu ilə qədər 4176 azərbaycanlı

(753 ailə), 145 erməni (34 ailə) yaşamışdır. 1829-1830-cu illərdə bu əraziyə İrandan 5359 erməni (1211 ailə) köçürülmüşdür. Mahalın ərazisinə köçürülən ermənilər azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə yerləşdirilmişdir [83, s.547-558].

İrəvan əyalətinə daxil olan Verdibasar mahalı indiki Ermənistan Respublikasının Vedi rayonunun ərazisini əhatə etmişdir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə qədər Vedibasar mahalının ərazisində yerləşən 21 kənddə (kəndlərin adlarının hamısı türk mənşəlidir) 3449 azərbaycanlı (574 ailə), cəmi 15 nəfər erməni (9 ailə) yaşamışdır [83, s.555-558]. İndiki Ermənistan ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalından sonra 1828-1829-cu illərdə İrandan gələn ermənilərin Vedibasar mahalının ərazisində məskunlaşdırılması prosesi başlamışdı [83, s.697] və prosesdə Salmas, Xoy və Urmiyadan 1069 erməni (200 ailə) köçürülüb mahalın üç kəndində (Xorvirab, Dəvəli, Ulya Vedi) yerləşdirilmişdir [83, s.555-556].

Naxçıvanın tarixi ərazilərindən olan Şərur mahalı İrəvan əyalətinin mahallarından biri olmuşdur və mahalın 50 kəndindən birində belə erməni yaşamamışdır. Buraya 1828-1830-cu illərdə İrandan 1757 erməni (336 ailə) köçürülüb yerləşdirilmişdir.

İrəvan əyalətinin mahallarından biri də Talın adlanırdı. Talın mahalında 20 kənd olmuşdur. Bu kəndlərin adlarının hamısı türk mənşəli olmuşdur. Burada 420 azərbaycanlı (91 ailə) yaşamışdır. 1828-1830-cu illərdə Talın mahalına Türkiyədən 1144 erməni (186 ailə) köçürülüb, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə yerləşdirilmişdir [83, s. 575-578]. Təbii ki, bunun hamısı məqsədli və düşünülmüş şəkildə həyata keçirilmişdir. Bununla da sonralar azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya edilməsinə zəmin yaradılmışdır.

Seyidli və Axsaxlı mahalında 20 kənddə 1754 azərbaycanlı (311 ailə) yaşamışdır. Burada cəmi 28 erməni (6 ailə) var idi ki, azərbaycanlılarla qarışıq şəkildə yaşayırdılar.

Sərdarabad mahalında 22 kənd olmuşdur ki, bu kəndlərdə 1837 azərbaycanlı (276 ailə), 3214 erməni (469 ailə) yaşamışdır. 1827-ci ildə Sərdarabad qalası və Sərdarabad mahalı Rusiya tərəfindən işğal edilmişdir. Bu işğaldan istifadə edən erməni siyasətbazları İranda və Türkiyədə yaşayan erməniləri İrəvan əyalətinin Sərdarabad mahalına köçürüb yerləşdirməyə başladılar. Bu dövrdə İrandan 356 (66 ailə), Türkiyədən 21 erməni (4 ailə) köçürülmüşdür. Sərdarabad mahalına köçürülmüş ermənilər boş kəndlərə yox, əsasən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə yerləşdirilmiş və mahalda demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdi [83, s.583-590].

İrəvan əyalətində ermənilərin daha çox sıx yaşadığı mahal Karpibasar olmuşdur. Burada siyahıyaalmadan əvvəl 2592 azərbaycanlı (300 ailə), 5290 erməni (892 ailə) yaşamışdır. 1828-1830-cu illərdə Karpibasar mahalına İrandan 2897 (518 ailə), Türkiyədən 176 erməni (35 ailə) köçürülüb yerləşdirilmişdir [83, s.583-590].

İrəvan əyalətinin 15 mahalından biri Abaran mahalı adlanırdı. Mahalın 39 kəndi olmuşdur. Bu kənd adları tamamilə türkmənşəli idi. Kameral siyahıyaalmadan qabaq İ.Şopenin kitabındakı məlumatlara görə burada 39 kəndin yalnız 2-sində (Muqni, Əmrili) 58 erməni yaşamışdır: Muqnidə 49 nəfər, Əmirlidə 9 nəfər [83 s. 587-590]. Mahalın ərazisindəki kəndlərin hamısı xarabalığa çevrilmişdir. Bu qənaətə gəlmək olar ki, Rusiya və İran arasındakı müharibə nəticəsində ərazinin yerli sakinləri –

azərbaycanlılar öz doğma yerlərindən qaçmağa məcbur olmuşlar. Mahalın ərazisindəki kənd adları bizə bu fikri söyləməyə imkan verir ki, ərazidə yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır. 1828-1830-cu illərdə İrandan 2018 (330 ailə), Türkiyədən 6857 erməni (111 ailə) köçürülüb [83, s. 587-594] buradakı xaraba kəndlərdə yerləşdirilmişdir.

Dərəçiçək mahalı İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi. Mahalın 37 kəndi olmuşdur. Rusiyanın işğalına qədər 37 kənddən 4-də (Ərzəkan, Bjni, Tsaxkuncq, Yaycı) ermənilər azərbaycanlılarla qarışıq şəkildə, 1-ində (Qamadzor) ayrılıqda yaşamışlar. Dərəçiçək mahalında Rusiya işğalından əvvəl 1300 (321 ailə) azərbaycanlı, 552 erməni (92 ailə) yaşamışdır. 1826-1828-ci illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Salmas, Xoy, Alaşkert və Bayaziddən ermənilər köçürülüb mahalın ərazisində məskunlaşdırılmışdır [83, s.591-598].

Göyçə mahalı İrəvan əyalətinin həm ərazicə, həm də əhalısının sayına görə ən böyük mahalı idi. Bu mahal indiki Ermənistan ərazisində Çəmbərək (Krasnoselo), Basarkeçər (Vardenis), Qaranlıq (Martuni), Kəvər (Kamo) rayonlarını ərazilərini əhatə edirdi. Mahalın 59 kəndi olmuşdur və 2 kənddən başqa, (Köhnə Başkənddə (Krasnoselo) 81 nəfər, Zərzibildə (Basarkeçər) 9 nəfər erməni yaşamışdır) bütün kəndlərdə Rusiya işğalına qədər 5607 nəfər (999 ailə) yalnız azərbaycanlılar yaşamışdır [83, s.595-602]. İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından, Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra 1826-1830-cu illərdə Türkiyənin Bitlis, Alaşkerd, Muş, Sasun, Bayazid vilayətlərindən 8557 erməni (1485 ailə) köçürülüb Göyçə mahalının xarabalığa çevrilmiş kəndlərində, əsasən Göyçə mahalının şimalındakı kəndlərdə – indiki Ermənistanın Kəvər (Kamo), Qaranlıq (Martuni) rayonlarında yerləşdirilmişdir [83, s.595-602].

«Şərur bölgəsinin (təbii ki, Dərələyəz mahalının ərazisinin də – *İ.B.*) demiqrafiyası öz spesifikasiyi ilə fərqlənirdi. Əgər 1836-cı ildə burada 4444 azərbaycanlı (k.c.) və 1131 erməni (k.c.) yaşayırdısa, 1842-ci ildə burada 9044 azərbaycanlı (k.c.) və 1168 erməni (k.c.) yaşayırdı. Bu fakt belə bir mülahizə yeritməyə imkan verir ki, XIX əsrin 30-cu illərində öz yurdlarını tərk etmiş azərbaycanlılar sonralar İrəvan əyalətinin bəzi yerlərinə qayıdırdılar. Əhalinin sayının azalmasına daxili miqrasiya prosesi də təsir göstərirdi. Faktiki materiallar göstərir ki, təkcə 1842-ci ildə İrəvan əyalətindən Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz bölgəsinə müəyyən qədər ailə köçmüşdür» [55, s.68].

Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilən İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan İrəvan əyalətindəki əhalinin 1829-1832-ci illərdə Kameral siyahıya alınması məlumatına əsasən köklü sakinlər arasında azərbaycanlılar 49.875 nəfər (9.196 ailə), ermənilər 20073 nəfər (3498 ailə) təşkil etmişdir. 1828-1830-cu illərdə İrəvan əyalətindəki 15 mahala İrandan 23.568 (4.559), Türkiyədən 21.639 (3674 ailə) erməni köçürülüb yerləşdirilmişdir. Üç il ərzində İrandan və Türkiyədən 45.201 erməni (8.233 ailə) köçürülmüşdür.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda müstəmləkəçilik siyasəti 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra daha geniş vüsət aldı. Rusiya bunun üçün ilk növbədə Cənubi Qafqazdakı ermənilərə, o cümlədən xaricdən – İran və Türkiyədən köçürülüb məskunlaşdırılan ermənilərə arxalanırdı. Onları özlərinə ən etibarlı müttəfiqlər hesab edirdilər. Bu köçürülmə 1828-1830-cu illərdən sonra da davam etdirilmişdir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar yenə də üstünlük təşkil etmişdir və bu üstünlük 1918-1920-ci illərə qədər saxlanılmışdır.

1831-ci ildən başlayaraq indiki Ermənistan ərazisinin əhalisi müntəzəm formada siyahıya alınmışdır. Bu bu siyahıyaalmada erməni məkirliyi, Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti tam aydın çəkildə özünü göstərir.

İrəvan şəhəri mərkəz kimi (1918-ci ildən sonra indiki Ermənistanın paytaxtı olmuşdur) XIX əsrin əvvəllərində əhalinin etnik tərkibi baxımından diqqəti xüsusilə cəlb edir.

1831-ci ildə İrəvan şəhərində 11920 nəfər yaşamışdır ki, onların 7331 nəfərini azərbaycanlılar, 4484 nəfərini ermənilər təşkil etmişdir [85, s.94].

1873-cü ildə artıq İrəvan şəhərində demoqrafik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə dəyişdiyini əhalinin siyahıya alınmasından aydın görürük. 1873-cü ildə indiki Ermənistanda əhalinin siyahıya alınması keçirilmişdir. Bu vaxt İrəvanda 11938 nəfər əhali yaşamışdır. Bu əhalinin 5805 nəfərini azərbaycanlılar, 5959 nəfərini ermənilər təşkil etmişdir [85, s.94].

1886-ci ildə isə İrəvan şəhərində 14738 nəfər yaşamışdır. Azərbaycanlılar 7228 nəfər, ermənilər 7142 nəfər olmuşdur [85 s.94]. 1897-ci ildə İrəvanda 29006 nəfər əhali yaşamışdır. Bu əhalinin 12516 nəfəri azərbaycanlılardan, 12529 nəfərini ermənilərdən ibarət idi.

XIX əsrin əvvəllərində, yəni 1828-ci ildə İrəvanda 2369 nəfər erməni, 7331 nəfər azərbaycanlı yaşamışdısa, əsrin sonunda demoqrafik fərq böyük dərəcədə dəyişmiş, ermənilərin sayı şəhərdə 12529 nəfərə çatmışdır. 69 il ərzində İran və Türkiyədən 10 mindən çox erməni köçürülüb, İrəvan şəhərində yerləşdirilmişdir.

Ağbaba mahalı Qızılqoç (Qayqulu) eli ilə birlikdə indiki Ermənistanın ən böyük ərazisini əhatə edirdi. Mahalda 77 kənd olmuşdur Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində Ağbaba mahalının 60 kəndi xarabalığa çevrilmiş, yerli sakinləri olan azərbaycanlıların bir qismi müharibədə həlak olmuş, bir qismi isə Türkiyəyə köçmüşdür. Beləliklə, Türkiyə ilə müharibədən qalib çıxan Rusiya Türkiyədə yaşayan ermənilərin bir qismini 1828-1830-cu illərdə Ağbaba mahalının ərazisində yerləşdirmişdir. 1828-1830-cu illərdə köçürülən ermənilər Aşağı Bəndivan (213 nəfər), Təknəli (153 nəfər), Toros kəndi (180 nəfər), İlli Qarakilsə (175 nəfər), Cızıqlar (174 nəfər), Böyük Şiştəpə (64 nəfər), Çorlu (28 nəfər), Cələb (206 nəfər) və Balıqlı (127 nəfər) kəndlərində məskunlaşdırılmışdır ki, [85, s.102-106] bu da üst-üstə 1320 nəfər təşkil edirdi. 1873-cü ildə əlavə olaraq köçürülən 5811 erməni Əlixan (230 nəfər), Başkənd (598 nəfər), Bavra (143 nəfər), Bozyoxuş (247 nəfər), Erməni Güllübulağı (151 nəfər), Dərəkəy (135 nəfər), Düzxaraba (328 nəfər), Qayqulu Qazançı (351 nəfər), Üçüncü Qarakilsə (323 nəfər), Qızılqoç (438 nəfər), Erməni Qızılkilsəsi (255 nəfər), Ciftəli (311 nəfər), Samurlu (165 nəfər), Kiçik Sariyar (280 nəfər), Kefli (206 nəfər), Korbulaq (294 nəfər) kəndlərində yerləşdirilmişdir [85, s.102-106]

Ağbaba mahalında 1897-ci ildə qeydə alınan 77 yaşayış məntəqəsində 24118 nəfər əhali yaşamışdır. Bunlardan 10359 nəfərini azərbaycanlılar, 13497 nəfərini ermənilər təşkil etmişdir [85 s.18-20]. Bu faktlardan aydın olur ki, çar Rusiyasının

himayəsi altında Türkmənçay müqaviləsinə sonra Ağbaba mahalında da demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilmişdir.

1831-ci ildə Azərbaycanın Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olan Gorus, Qafan, Sisyan və Meğri nahiyələrində ermənilər azərbaycanlılardan üstünlük təşkil etmişdir. Bu fərqlər 1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən köçürülüb bu ərazilərdə yerləşdirilən ermənilərin hesabına yaranmışdır.

1831-ci ildə Gorusda yaşayan 5039 nəfərin 343 nəfərini azərbaycanlılar, 4696 nəfərin ermənilər, Qafanda yaşayan 3612 nəfər əhalinin 1740 nəfərini azərbaycanlılar, 1872 nəfərini ermənilər, Meğridə yaşayan 2174 nəfər əhalinin 1143 nəfərini azərbaycanlılar, 1031 nəfərini ermənilər, Sisyanda yaşayan 3207 nəfər əhalinin 1052 nəfərini azərbaycanlılar, 2155 nəfərini ermənilər təşkil edirdi.

1828-1830-cu illərdə İran və Türkiyədən köçürülən ermənilər İrəvan quberniyasında ən yaxşı dövlət torpaqlarında, Göyçə gölünün sahillərindəki müsəlmanlara məxsus şəxsi torpaqlarda məskunlaşdırılmışdır.

Ermənilər Cənubi Qafqaza, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisinə köçürülmüş xalqdır. Məhz, rus tədqiqatçısı, qafqazşünas V.İ.Veliçko «Qafqaz» əsərində erməniləri «gəlmə ermənilər» ifadəsi ilə təqdim edir.

1886-cı ildə Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olan Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan rayonlarında 211 yaşayış məntəqəsi olmuşdur. Bu dövrdə Gorusda yaşayan əhalinin 24959 nəfərinin 200-nü azərbaycanlılar, 23168-ni ermənilər, Qafanda yaşayan 19878 nəfər əhalinin 7178 nəfərini azərbaycanlılar, 12324-nü ermənilər, Sisyanda yaşayan 21072 əhalinin 7452 nəfərini azərbaycanlılar, 13145 nəfərini ermənilər, Meğridə yaşayan 8409 nəfər əhalinin 2611 nəfərini azərbaycanlılar, 4213 nəfərini ermənilər, qalanlarını isə başqa millətlər (kürdlər, ruslar) təşkil edirdi.

1897-ci ildə Qafan, Gorus, Meğri və Sisyanda 339 kənd olmuşdur. Həmin ildə Gorusda yaşayan 25882 nəfərin 1505-ni azərbaycanlılar, 24124-nü ermənilər, Qafanda yaşayan 26317 nəfərin 11700-nü azərbaycanlılar, 14489 nəfərini ermənilər, Meğridə yaşayan 9866 əhalinin 3998-ni azərbaycanlılar, 5765-ni ermənilər, Sisyanda yaşayan 25187 nəfərin 9828-ni azərbaycanlılar, 14736-sını ermənilər təşkil edirdi [85, s.164-165]

Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olan Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan rayonları ilə bağlı statistik rəqəmlərdən aydın olur ki, Rusiya imperiyası tərəfindən İrandan və Türkiyədən köçürülən ermənilər həm də bu ərazilərdə yerləşdirilmiş və bölgədə demoqrafik vəziyyət ermənilərin xeyrinə dəyişdirilmişdir. Digər tərəfdən əsrin əvvəllərində bu bölgədə yaşayan əhalinin 70 %-ni, əsrin ortalarında 50 %-ni azərbaycanlılar təşkil edirdisə, əsrin sonunda bölgədə ermənilər çoxluq təşkil etmişdir. Bu da azərbaycanlıların Rusiya siyasətinin nəticəsi olaraq ermənilər tərəfindən öz ata-baba torpaqlarından deportasiya olunması ilə bağlıdır. Doğrudur, 1920-ci ilə kimi bölgələr (Gorus, Qafan, Meğri və Sisyan) Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının tərkibinə daxil olmaqla Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsini təşkil edirdi. Lakin bir həqiqəti unutmayaq ki, bütövlükdə Cənubi Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycan Rusiyanın

təsir dairəsində olmaqla onun müstəmləkəsi idi. Bu ərazilərdə də ermənilərin yerləşdirilməsi, elə azərbaycanlıların qovulması da Rusiyanın əli ilə həyata keçirilmişdir.

Rusiyanın belə bir siyasət yeritməsinə baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində (1916-cı ilin yanvarın 1-nə qədər) indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılar bölgədə yaşayan bütün əhalinin əsas hissəsini təşkil etmişdir. Belə ki, İrəvan qəzasında 74200 nəfər (48%), Zəngəzur qəzasında 119500 nəfər (53,3%), Eçmiədzin qəzasında 41300 nəfər (24,6%) və Yeni Bayazid qəzasında 507000 nəfər (29,2%) azərbaycanlı olmuşdur.

İndiki Ermənistanda 1931-ci ildə 105838 nəfər [76, s.167], 1987-ci ildə 300.000 azərbaycanlı yaşamışdısa, 1988-ci ildən sonra burada bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamışdır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlər subut edir ki, İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan indiki Ermənistanda azərbaycanlılar əsl köklü xalq olmuş, burada doğulub böyümüşlər. Ermənilər isə əsasən, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində İrandan, Türkiyədən, o cümlədən XX əsrin 40-60-cı illərindən Suriyadan, Livandan, ABŞ-dan, Misirdən, Fransadan köçürülərək bu ərazilərdə yerləşdirilmişdir. Bu da 1905-1906-cı, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və ən nəhayət, 1988-1989-cu illərdə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən tarixi-etnik torpaqlarından qovulması üçün ən mühüm şərtlərdən biri idi.

Qərbi Azərbaycan ərazisində Çar Rusiyasının himayəsi və şəxsən I Nikolayın fərmanı ilə yaradılan «Erməni vilayəti» ermənilərin bu ərazilərdə məskunlaşmasına, azərbaycanlıların isə tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyasına, Azərbaycan kəndlərinin dağılmasına, viran edilməsinə gətirib çıxartmışdır.

«Erməni vilayəti» yaradıldıqdan sonra XIX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlıların yaşadığı adları aşağıda qeyd olunan 213 kənd dağıdılmış, viran edilərək xarabalığa çevrilmişdir.

Xarabalığa çevrilmiş kəndlər mahallar üzrə İ.Şopenin əsərində aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. Qırxbulaq mahalı

1. Küzəcik
2. İynədüz
3. Güllücə
4. Qaraceyran (Qaracoran – İ.B.)
5. Tecirabad
6. Bəzəkli
7. Qaraqala
8. Gedərgöl (çay Kotora)
9. Arzap
10. Norunus
11. Damcılı

12. Kitikan// Kyatikut

13. Quyulu
14. Qızqala
15. Tezkarab
16. Babacur
17. Damagirməz
18. Dəlləkli
19. Kənkan
20. Göykilsə
21. Yaycı
22. Qızılqala
23. Çobangərəkməz
24. Azaklar

25. Haki kənd və ya Murad təpə
26. Ərzini

II. Zəngibasar mahalı

1. Həsənağa
2. Sinnik
3. Qaracalar
4. Ozanlar
5. Dircan
6. Nora gyank
7. Cəfərabad

III. Gərnibasar mahalı

1. Məsimli
2. Tayfan
3. Bayraməli qışlağı
4. Kulaq sir
5. Zöhrəblı
6. Kürd kəndi
7. Şəfiabad
8. Kırbusovand
9. Baş Gərnı
10. Mırzik
11. Eyranis ulya
12. Burduk
13. Qerqaq
14. Gılanlar sufla
15. Molla Əhməd
16. Kokavus
17. Şəhriyar
18. Şoqaıb
19. Eyranus sufla
20. Kərpicli
21. Abdallar
22. Qurba qala uliya (Qurbağalı ulya – *İ.B.*)
23. Qurba qala suflya (Qurbağalı sufla – *İ.B.*)
24. Artız
25. Yappa
26. Əlimərdan
27. Əli qırağı
28. Yellicə//Ellicə

29. Buralan
30. Sultan təpə
31. Əzizli
32. Əli sorki
33. Qelo kəndi
34. Qara hacılı
35. Xıdırlı
36. Ədətli (Adatlı)
37. Əliqızıl
38. Bulaq başı
39. Taraş köy
40. Bayraməli kəndi
41. Purpo
42. İmamverdi qalası
43. Tərəkəmələr

IV. Vedibasar mahalı

1. Reyhanlı
2. Şirazlı
3. Qaralar
4. Saray
5. Çatqran
6. Qarabağlar ulya
7. Qarabağlar sufla
8. Talasavan
9. Şahablı
10. Zəncirli
11. Pyunut
12. Şorsu
13. Daşnov
14. Həsənqala
15. Cəfərli
16. Ortük
17. Vəlican
18. Köşəkli
19. Abbasabad
20. Muradabad
21. Əliabad
22. Əliqrağı
23. Günlük
24. Bağçacıq
25. Xemut
26. Qızılveran
27. Zimmi

28. Musacıq
29. And (Hənd – *İ.B.*)
30. Qazançı
31. Xosrov
32. Haxıs (Ağız – *İ.B.*)

V. Talın mahalı

1. Aqlyanlı (Əylənli – *İ.B.*)
2. Siçanlı
3. Nədirxanlı
4. Pirmələk
5. Sutökülən
6. Ağa kiçik
7. Mazarcıq
8. Pirtikan
9. Qara qala
10. Çiçəkli
11. Pyusaqan
12. Çaltəpə
13. Mustuxlu
14. Qoruq
15. Parakənd
16. Daşqala
17. Çortulu
18. Bəbirli
19. Sadaqlı
20. Zarıca
21. Aşağı Dəmirçili
22. Sabunçular
23. Kilik yataq
24. Kələş bəy kulası
25. Bəhlul kəndi
26. Böyük Qızıl kula
27. Göyərçin

VI. Sərdarabad mahalı

1. Rəncbəri Cəfər xan
2. Teymurxan kəndi və ya Dövlətabad
3. İtköy
4. Qatırabad və ya Abdullabad
5. Artaşat
6. Rəhimabad// Molla Bədəl və ya Səfiabad

7. Keçili
8. Xam

VII. Karpibasar mahalı

1. Teymurxan kolanı
2. Ağdəmir
3. Qaraqışlaq
4. İnekli
5. Tsopanıs
6. Arpaqavasik
7. Xaçabağ
8. İlançalan
9. Anberd

VIII. Abaran mahalı

1. Qotur
2. Tezxab
3. Şabanlı
4. Xaçbulaq
5. Qəznfər (köhnə)
6. Bitli
7. Əmirli
8. Yarbaş
9. Məmiş kəndi
10. Qarabulaq
11. Hamamlı
12. Kürdəli
13. Cancik
14. Cili göl
15. Şahqulu olan
16. Porsuxlu
17. Comuşlu
18. Əyri budaq
19. Muncuxlu
20. Pəmbək
21. Künböz
22. Sibitağ

IX. Dərəcicək mahalı

1. Kiçik ördəkli
2. Alapapax
3. Barat
4. Qonaqgörmöz
5. Eşşəkquduran

6. Çoban gölü
7. Keqaç
8. Maman
9. Aydın
10. Şəkərbəşi
11. Misxana
12. Sutökülən
13. Çiçəkli
14. Pir palıd
15. Zeynal ağa

X. Göyçə mahalı

1. Buğda təpə
2. Hacı Mumuxan
3. Allahverdi
4. Üç təpə
5. Kərimkənd
6. Aşağı Altuntaxt
7. Yuxarı Altuntaxt

8. Dəmirçi
9. Əyricə
10. Atdaş
11. Axsax tauz
12. Karvansaray
13. Qasımbaşı
14. Mədinə
15. Baş Gözəldərə
16. Xançığiz oğlu
17. Qızılkilisə
18. Böyükağa
19. Ağ kilisə
20. Göyçay
21. Sultanəli
22. Satanağac
23. Kərimağa kəndi
24. Dəli Arutyun
25. Kalasar (83, s.509-517)

Bununla yanaşı 17 kəndin adı yaddan çıxdığı üçün bərpa edilməmişdir (83, s.515-517).

Bu kəndlərin bir hissəsi XX əsrin əvvəlləri bərpa edilmişdir. Azərbaycanlılar ta qədimdən (eramızdan əvvəl I minillikdən) keçən əsrin – XX əsrin 80-cı illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərinə qədər indiki Ermənistan ərazisində yaşamışlar. Bu gün Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsünə daxil edilən Göyçə, Dərələyəz, Vedibasar, Zəngibasar, Ağbaba mahalları, Zəngəzur mahalının Qafan, Sisyan, Gorus və Meğri bölgələri Azərbaycanın tarixi torpaqları olmaqla tarixən Azərbaycan xalqının məskənləri, ata-baba torpaqları olduğuna görə, heç vaxt erməni torpağı sayıla bilməz.

Eramızdan əvvəl II əsrdən başlayaraq Ermənistanda (indiki Ermənistan ərazisi nəzərdə tutulur – *İ.B.*) hakim sülalə başçılarının işğalçılıq siyasəti nəticəsində siyasi sərhədlərin dəyişməsi və türk tayfalarının – Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən etnosların həmin prosesdə fəaliyyətinin qarşısını ala bilməmişdir. Çünki bu siyasi sərhədlər tikanlı məftillərlə ayrılan sərhədlər deyildi, siyasi qabarma və çəkilmələrin həddləri idi.

Azərbaycanlıların yığcam şəkildə yaşadığı Ağbaba bölgəsi, o cümlədən Amasiya rayonu 1921-ci ildə Türkiyənin Qars vilayətinin tərkibində olmuşdur. 1921-ci il 16 mart Moskva, 1921-ci il 13 oktyabr Qars müqaviləsinə əsasən Amasiya rayonunun ərazisi indiki Ermənistan Respublikasına verilmişdir.

Həmin illərdə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın köklü sakinləri olan azərbaycanlılar erməni təcavüzünə daha çox məruz qalmışlar. Təkcə XX əsrdə dörd dəfə (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1991) azərbaycanlılar indiki Ermənistan ərazisindən – tarixi-etnik torpaqlarından qırğınlarla deportasiya olun-

muşlar. «Türksüz Ermənistan» uğrunda mübarizə aparan ermənilər və onların ideoloqları, eləcə də yaxın və uzaq xaricdəki havadarları etnik təmizləmə əməliyyatını 1991-ci ilin avqustun 8-də başa çatdırdılar. Həmin gün Meğri rayonunun ən böyük kəndlərindən biri, Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı son yaşayış məntəqəsi – Nüvədi kəndi soyqırımına məruz qalaraq kəndin köklü sakinləri-azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olundu. Beləliklə, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda bir nəfər belə azərbaycanlı qalmamışdır. Halbuki, XIX əsrin əvvəllərində (1828) indi Ermənistan Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhərində 7331 azərbaycanlı, 2369 erməni, İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında 5413 nəfər azərbaycanlı, 603 erməni, Gərnibasar mahalında 4176 azərbaycanlı, 145 erməni, Vedıbasar mahalında 3449 nəfər azərbaycanlı, 15 erməni, Sərdarabad mahalında 1004 nəfər azərbaycanlı, Seyidli və Axsaxlı mahalında 1754 nəfər azərbaycanlı, 28 erməni, Dərəçiçək mahalında 1300 nəfər azərbaycanlı, 522 erməni, Göyçə mahalında 5607 nəfər azərbaycanlı, 90 erməni, XVIII əsrdə Naxçıvan xanlığına daxil olan indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan Dərələyəz mahalında 4583 nəfər azərbaycanlı, 288 erməni yaşamışdır [83, s. 543-621].

1905-1906-cı illərdə baş verən erməni-azərbaycanlı müharibəsi, 1914-cü ildə başlanan I Dünya müharibəsi və 1918-ildə indiki Ermənistanda daşnakların hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində azərbaycanlılar ermənilərin təcavüzünə məruz qaldı.

Təkcə 1914-1920-ci illərdə Abaran rayonundan 3691, Allahverdi (Tumanyan) rayonundan 1666, Axta (Razdan) rayonundan 8053, Amasiya, Axuryan və Qukasyan rayonlarından 13645, Əştərək rayonundan 11313, Basarkeçər (Vardenis) rayonundan 26238, Gorus rayonundan 1429, Çəmbərək (Krasnoselo) rayonundan 512, Taln rayonundan 7688, Gümrü şəhərindən və Hamamlı (Spitak) rayonundan 3410, Abovyan rayonundan 9436, Qəmərli (Artaşat) rayonundan 24149, Qafan rayonundan 12657, Qurduqulu (Oktemberyan) rayonundan 8490, Qaranlıq (Martuni) rayonundan 3190, Meğri rayonundan 8508, Yeni Bayazid (Kamo) rayonundan 4077, Sisyan rayonundan 17880, Calaloğlu (Stepanavan) rayonundan 1868, Uçkilsə (Eçmiədzin) rayonundan 27750, Vədi (Ararat) rayonundan 28837, Paşalı (Vayk) rayonundan 8933, Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonundan 14837 nəfər azərbaycanlı ata-baba torpaqlarından qırğınlarla qovulmuşdur [85, s.89-163].

*XIX əsrin 30—cu illərində Qərbi Azərbaycanın yaşayış məntəqələri və əhalisi**

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (azərbaycan- lılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrəndən köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	I. Şəhər İrəvan	1807	7331	567	2369	366	1715	11	48
	II. Mahallar 1. Qırxbulaq mahalı								
1	Ağazor	3	27	9	42	—	—	—	—
2	Avan	—	—	—	—	38	174	—	—
3	Başkənd	—	—	—	—	2	9	—	—
4	Cevriş (Djövrişə)	—	—	22	103	1	5	—	—
5	Çatqran	4	19	—	—	11	50	—	—
6	Çölməkçi	—	—	80	378	13	64	3	15
7	Əramus (Aramus)	—	—	—	—	53	221	1	7
8	Ərinc	—	—	33	192	9	47	1	4
9	Gəmrıs	—	—	6	29	26	170	—	—
10	İllar (Ellər – <i>İ.В.</i>)	—	—	18	88	3	15	12	55
11	Kənəkir	2	15	58	386	10	41	6	35
12	Kitran	6	27	—	—	—	—	—	—
13	Kamal	13	37	—	—	—	—	—	—
14	Məngüs	11	60	—	—	—	—	—	—
15	Möhüb (Меґґөбс)	—	—	—	—	5	33	1	17
16	Oxçaberd	12	73	—	—	—	—	—	—
17	Pütъни (Пюгғни)	—	—	18	92	—	—	—	—
18	Şahab	—	—	—	—	28	134	—	—
19	Tutiya	10	36	—	—	—	—	—	—
20	Yelqovan	—	—	17	82	10	44	4	24
21	Zar	20	89	—	—	—	—	—	—
22	Zak (Dzakc)	—	—	1	4	7	36	10	74
	Cəmi:	81	383	262	1396	216	1043	38	231

* Qərbi Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü və yaşayış məntəqələrinin adları XIX əsrdəki bölgü əsasında verilir. Sədvəl İ.Şorenin «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи» (СПб, 1852) əsəri əsasında hazırlanmışdır.

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (azərbaycanlılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məs- kunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	2.Zəngibasar mahalı								
1	Aşağı Necili	45	411	—	—	24	114	—	—
2	Ağcaqışlaq	14	70	—	—	—	—	—	—
3	Arbat	50	264	—	—	31	127	—	—
4	Behbudabad	—	—	—	—	150	866	—	—
5	Çarbox	7	31	—	—	—	—	—	—
6	Dəmirçi Şöllü	46	338	—	—	—	—	—	—
7	Donquzgyan	42	355	—	—	—	—	—	—
8	Göykünbət	4	21	8	32	33	147	—	—
9	Həbilkənd	17	85	—	—	—	—	—	—
10	Hacı Eliyas	75	445	—	—	—	—	—	—
11	Xaçaparax	75	326	—	—	—	—	—	—
12	Kələli	—	—	35	150	—	—	—	—
13	Qaraqışlaq	23	151	—	—	—	—	—	—
14	Noraqovi	—	—	28	158	84	488	—	—
15	Reyhanlı	12	80	—	—	—	—	—	—
16	Xaraba Sarvanlar	7	29	—	—	—	—	—	—
17	Sarıcalar	18	107	—	—	—	—	—	—
18	Seyidkənd	20	113	—	—	—	—	—	—
19	Ulya Sarvanlar	28	153	—	—	—	—	—	—
20	Şinqovit Bayat	16	75	—	—	11	59	—	—
21	Şinqovit	—	—	11	48	74	390	—	—
22	Şirabad	—	—	51	215	21	93	—	—
23	Şöllü Mehmandar	69	406	—	—	—	—	—	—
24	Uluxanlı	311	1737	—	—	—	—	—	—
25	Varmaziyar	11	61	—	—	—	—	—	—
26	Yuxarı Necili	20	155	—	—	14	76	—	—
	Cəmi	910	5413	133	603	442	2360		

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (azərbaycan- lılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	3. Gərnibasar mahalı								
1	Ağahəmzəli	45	232	—	—	43	203	—	—
2	Artaşat	—	—	—	—	90	370	—	—
3	Ayazlı	7	43	—	—	—	—	—	—
4	Ağcaqışlaq	—	—	11	45	12	60	—	—
5	Ağbaş	—	—	21	92	38	155	—	—
6	Arpava	8	35	—	—	6	20	—	—
7	Aratan	14	99	—	—	—	—	—	—
8	Aralıq	20	92	—	—	—	—	—	—
9	Boğamlı	30	243	—	—	11	52	—	—
10	Başnalı	8	30	—	—	48	175	—	—
11	Bəgçivazlı	22	102	—	—	48	250	—	—
12	Axund Buzovand	20	102	—	—	8	35	—	—
13	Böyük Dəlilər	10	46	—	—	36	154	—	—
14	Buzovand Qulaməli	18	86	—	—	28	150	—	—
15	Bayburt	19	96	—	—	—	—	—	—
16	Cənnətli	13	59	—	—	—	—	—	—
17	Çikdamlı	34	166	—	—	87	368	—	—
18	Ciftlik	5	31	—	—	—	—	—	—
19	Cəbəçili	19	135	—	—	25	140	—	—
20	Çinaxanlı	29	155	—	—	—	—	—	—
21	Darğalı	22	125	—	—	43	228	—	—
22	Doqquz	27	127	2	8	38	180	—	—
23	Dvin	15	51	—	—	36	132	—	—
24	Emincə	11	45	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
25	Gilanar	28	143	—	—	—	—	—	—
26	Göl	11	62	—	—	—	—	—	—
27	Xarrathı	31	183	—	—	—	—	—	—
28	İmamşahlı	5	31	—	—	79	360	—	—
29	İpəkli	5	22	—	—	24	84	—	—
30	Kəmərli	31	167	—	—	54	241	—	—
31	Koylasar Uliya	24	121	—	—	58	221	—	—
32	Koylasar Sufla	1	5	—	—	18	80	—	—
33	Kiçik Dəlilər	—	—	—	—	33	134	—	—
34	Koxt	6	40	—	—	—	—	—	—
35	Körpü qulağı	26	129	—	—	—	—	—	—
36	Qaratəpə	6	45	—	—	4	23	—	—
37	Qaradağlı	26	128	—	—	36	168	—	—
28	Qaraqoyunlu	13	72	—	—	39	164	—	—
39	Qarahəmzəli	11	55	—	—	29	125	—	—
40	Qurbanqulu (Toprax qala)	12	40	—	—	—	—	—	—
41	Qaravəli	16	102	—	—	—	—	—	—
42	Məsimli	10	62	—	—	—	—	—	—
43	Mehrablı	—	—	—	—	28	118	—	—
44	Novruzlu	1	7	—	—	38	214	—	—
45	Oğurbəyli	13	87	—	—	31	145	—	—
46	Sirboğan	4	19	—	—	—	—	—	—
47	Şeyxzadə Əli	61	474	—	—	—	—	—	—
48	Toxaşahlı	—	—	—	—	43	176	—	—
49	Tamamlı	—	—	—	—	16	81	—	—
50	Təpəbaşı	1	5	—	—	10	40	—	—
51	Yamancalı	10	44	—	—	23	93	—	—
52	Yuva	5	33	—	—	51	220	—	—
	Cəmi	753	4176	34	145	1211	5336		

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycan- lılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	4. Vedibasar mahalı								
1	Asrı	11	41	—	—	—	—	—	—
2	Avşar	13	80	—	—	—	—	—	—
3	Camışbasan	9	51	—	—	—	—	—	—
4	Cığın	37	178	—	—	—	—	—	—
5	Cirmanis	24	105	—	—	—	—	—	—
6	Dəvəli	2	28	—	—	101	633	—	—
7	Daşlı	16	84	—	—	—	—	—	—
8	Əli Məhəmməd qışlağı	20	102	—	—	—	—	—	—
9	Ərmik	9	44	—	—	—	—	—	—
10	Goravan	9	59	—	—	—	—	—	—
11	Xalisa	23	149	—	—	—	—	—	—
12	Xorvirab	3	8	—	—	1	6	—	—
13	Kərki	3	17	—	—	—	—	—	—
14	Küssuz	39	221	—	—	—	—	—	—
15	Qədili	11	45	—	—	—	—	—	—
16	Qarağac	12	94	—	—	—	—	—	—
17	Sədərək	135	878						
18	Şüyütlü (Şidli — İ.B.)	35	263	—	—	—	—	—	—
19	Vedi Sufla	28	166	—	—	—	—	—	—
20	Vedi Ulya	131	799	2	15	98	410	—	—
21	Yengicə	4	37	—	—	—	—	—	—
	Cəmi	574	3449	2	15	200	1049	—	

Qeyd: Sədərək və Kərki kəndləri indi Naxçıvan MR inzibati ərazi bölgüsünə daxildir.

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (azərbaycan- hllar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	5. Saath mahalı								
1	Assar	14	92	—	—	—	—	—	—
2	Çırxılı	15	102	—	—	—	—	—	—
3	Elancan	4	14	—	—	—	—	—	—
4	Əyrisifət	6	28	—	—	—	—	—	—
5	Hacı Bayram	52	332	—	—	—	—	—	—
6	Hüseynkənd	9	57	—	—	—	—	—	—
7	Xeyribəyli	47	301	—	—	—	—	—	—
8	Söyüdlü	4	19	—	—	—	—	—	—
9	Şahvarid	9	59	—	—	—	—	—	—
	Cəmi:	160	1004	—	—	—	—	—	—

6. Talin mahalı									
1	Adıyaman	—	—	—	—	—	—	10	70
2	Aralıx	3	16	—	—	—	—	—	—
3	Aşağı Ağcaqala	11	53	—	—	—	—	—	—
4	Bağcacıq	3	10	—	—	—	—	—	—
5	Başsız	4	12	—	—	—	—	—	—
6	Dədəli	—	—	—	—	—	—	5	36
7	Yovşan	11	62	—	—	—	—	—	—
8	Gözlü	—	—	—	—	—	—	10	64
9	İrind	6	29	—	—	—	—	—	—
10	Köhnə Talin	—	—	—	—	—	—	29	166
11	Qaraqovmaz	12	49	—	—	—	—	—	—
12	Quldərviş	—	—	—	—	—	—	13	95
13	Masdara		7		416		—		138
14	Mehribanlı	15	75	—	—	—	—	—	—
15	Söyüdlü		—		—		—		262
16	Şeyxhacı	4	19	—	—	—	—	—	—
17	Yaşıl	5	18	—	—	—	—	—	—
18	Yeni Talin	—	—	—	—	—	—	56	291
19	Yeni Qırmızılı	—	—	—	—	—	—	5	22
20	Yuxarı Ağcaqala	16	70	—	—	—	—	—	—
	Cəmi:	91	420	74	416	—	—	185	1144

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycanlılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	7. Seyid və Axsaxlı mahalı								
	a) Seyidli torpaqları								
1	Avan	15	104	—	—	—	—	—	—
2	Dian	7	32	—	—	—	—	—	—
3	Diqır	7	35	—	—	—	—	—	—
4	Gödəkli	17	80	—	—	—	—	—	—
5	Kioş	12	62	6	28	—	—	—	—
6	Qaracalar	19	104	—	—	—	—	—	—
7	Qoytul	6	28	—	—	—	—	—	—
8	Maxta	4	38	—	—	—	—	—	—
9	Nəziravan	35	194	—	—	—	—	—	—
10	Persi	14	76	—	—	—	—	—	—
11	Ucan	16	62	—	—	—	—	—	—
	b) Axsaxlı torpaqları								
12	Babakişi	10	72	—	—	—	—	—	—
13	Kələşkəndi	19	96	—	—	—	—	—	—
14	Kirəşli	12	76	—	—	—	—	—	—
15	Kiçikkənd	12	77	—	—	—	—	—	—
16	Qarceyran	28	162	—	—	—	—	—	—
17	Sergöl	16	87	—	—	—	—	—	—
18	Tığıt	16	92	—	—	—	—	—	—
19	Uşi	26	167	—	—	—	—	—	—
20	Yeni Qəzənfər	20	110	—	—	—	—	—	—
	Cəmi:	311	1754	6	28	—	—	—	—

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycan- lılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	<u>8.Sərdarabad mahalı</u>								
1	Ağcaarx	12	129	1	11	—	—	—	—
2	Armudlu	10	72	27	139	—	—	—	—
3	Canfida	36	283	—	—	—	—	—	—
4	Cəfərabad		—	20	162	—	—	—	
5	Çubuxçu	—	—	8	32	—	—	—	—
6	Evcilər	—	—	9	68	15	74	—	—
7	İydəli	21	113	—	—	—	—	—	—
8	Kərimarx	41	311	—	—	14	102	—	—
9	Kollaqarx	—	—	17	100	—	—	—	—
10	Qarxın	77	462	—	—	—	—	—	—
11	Qocayaralı	14	85	—	—	—	—	—	—
12	Quzugüdən	—	—	26	136	—	—	—	—
13	Qurduqulu	—	—	22	191	13	71	2	12
14	Markara köy	—	—	17	111	7	29	—	—
15	Keçili	—	—	212	1487	—	—	—	—
16	Molla Bayazid								
17	Sərdarabad (qala)								
18	Şəhriyar	—	—	85	630	—	—	—	—
19	Şərifabad	53	318	—	—	—	—	—	—
20	Təpədişi	—	—	15	81	—	—	—	—
21	Türkmənli	12	64	—	—	—	—	—	—
22	Uzunoba	—	—	10	66	17	80	—	—
	Cəmi:	276	1837	469	3214	66	356	4	21

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycanlılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	9.Karpibasar mahalı								
1	Abdurəhman	5	30	66	114	—	—	—	—
2	Aytaxt	—	—	—	—	63	339	—	—
3	Ağcaqala	11	79	—	—	17	102	—	—
4	Ağnatun	3	21	3	6	25	159	—	—
5	Akis (Акись)	16	93	—	—	—	—	—	—
6	Aralıx Kolanı	39	284	—	—	—	—	—	—
7	Erqov	12	54	—	—	—	—	—	—
8	Əlibəyli	—	—	74	129	—	—	—	—
9	Əyarlı	7	38	—	—	—	—	—	—
10	Əştərək	—	—	122	820	—	—	2	6
11	Əkərək	27	166	—	—	29	152	—	—
12	Franqanots	—	—	89	176	—	—	—	—
13	Girampa	19	90	—	—	—	—	4	25
14	Наси Qara	4	27	4	22	20	92	—	—
15	Hacılar	12	61	—	—	26	124	—	—
16	Haramlı	4	17	4	—	—	—	—	—
17	Xatın arx	28	208	—	—	119	662	—	—
18	Kəmərli	17	127	—	—	—	—	—	—
19	Körpəli	—	—	123	241	28	178	—	—
20	Kürəkəndli	8	47	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
21	Kəlaşan	9	28	—	—	—	—	—	—
22	Qıznauz (Kiznauz)	—	—	—	—	37	192	—	—
23	Qızıl dəmir	15	120	—	—	47	290	—	—
24	Mirzə Hüseyn	23	192	—	—	—	—	—	—
25	Muğancıq	—	—	45	91	1	13	—	—
26	Molla Dursun	11	75	8	45	—	—	—	—
27	Parpi	3	28	90	157	—	—	—	—
28	Patrinc	7	51	—	—	—	—	—	—
29	Pırağan	—	—	15	87	25	156	—	—
30	Səfiabad	8	49	—	—	—	—	—	—
31	Samanqar	15	80	161	301	—	—	—	—
32	Tos	9	48	10	63	—	—	—	—
33	Təkiyə	26	155	—	—	—	—	—	—
34	Talış	9	61	—	—	—	—	—	—
35	Talış—əkərək	7	70	—	—	—	—	—	—
36	Üşəyən (Ушаганъ)	—	—	82	584	2	18	29	—
37	Vağarşabad	—	—	1029	1957	26	143	—	—
38	Yasaxlı (Aşağı Ağlyanlı)	12	59	16	29	16	87	—	—
39	Yeğvard	—	—	30	216	5	21	6	42
40	Zeyvə	34	234	131	252	32	172	—	—
	Cəmi:	400	2592	897	5290	518	2897	35	176

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycanlılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	10. Abaran mahalı								
1	Astvasukal	—	—	—	—	—	—	22	129
2	Akinaköy	—	—	—	—	—	—	62	376
3	Bazarcıq	—	—	—	—	—	—	29	182
4	Bulxeyir	—	—	—	—	—	—	68	397
5	Bas Abaran	—	—	—	—	—	—	56	386
6	Böyük Karpi	—	—	—	—	—	—	127	649
7	Camışlı	—	—	—	—	—	—	64	397
8	Carcans	—	—	—	—	—	—	81	544
9	Cəngi	—	—	—	—	—	—	54	373
10	Çamırlı	—	—	—	—	—	—	43	264
11	Çoban görəkməs	—	—	—	—	—	—	40	278
12	Damcılı	—	—	—	—	37	244	2	8
13	Danagırməz	—	—	—	—	—	—	25	149
14	Əlikoçaq	—	—	—	—	62	400	22	131
15	Əmirli	—	—	1	9	—	—	25	137
16	Günbəz	—	—	—	—	—	—	22	123
17	Gülabdi	—	—	—	—	38	296	3	14
18	Güllüçə	—	—	—	—	36	192	10	56
19	Hacı Bağır	—	—	—	—	—	—	15	96

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycanlılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	<u>10. Abaran mahalı</u>								
1	Astvasukal	—	—	—	—	—	—	22	129
2	Akinaköy	—	—	—	—	—	—	62	376
3	Bazarcıq	—	—	—	—	—	—	29	182
4	Bulxeyir	—	—	—	—	—	—	68	397
5	Bas Abaran	—	—	—	—	—	—	56	386
6	Böyük Karpi	—	—	—	—	—	—	127	649
7	Camışlı	—	—	—	—	—	—	64	397
8	Carcans	—	—	—	—	—	—	81	544
9	Cəngi	—	—	—	—	—	—	54	373
10	Çamırlı	—	—	—	—	—	—	43	264
11	Çoban gərəkməs	—	—	—	—	—	—	40	278
12	Damcılı	—	—	—	—	37	244	2	8
13	Danagırməz	—	—	—	—	—	—	25	149
14	Əlikoçaq	—	—	—	—	62	400	22	131
15	Əmirli	—	—	1	9	—	—	25	137
16	Günbəz	—	—	—	—	—	—	22	123
17	Gülabdi	—	—	—	—	38	296	3	14
18	Güllüce	—	—	—	—	36	192	10	56
19	Hacı Bağır	—	—	—	—	—	—	15	96

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
20	Yohannavank	—	—	—	—	36	213	4	16
21	Kiçik Karpi	—	—	—	—	—	—	8	45
22	Kondaksaz	—	—	—	—	—	—	44	323
23	Qalaça	—	—	—	—	—	—	14	93
24	Qarakilisə	—	—	—	—	—	—	29	178
25	Quşi	—	—	—	—	—	—	14	72
26	Qaranlıq	—	—	—	—	—	—	27	157
27	Quru boğaz	—	—	—	—	—	—	20	129
28	Məlikkənd	—	—	—	—	—	—	48	309
29	Muğni	—	—	10	49	—	—	1	5
30	Molla Qasım	—	—	—	—	41	203	—	—
31	Melkum kəndi	—	—	—	—	—	—	17	89
32	Mirak	—	—	—	—	—	—	32	210
33	Sağmosavəng	—	—	—	—	1	6	21	125
34	Saçılı	—	—	—	—	—	—	26	146
35	Sarı Budaq	—	—	—	—	—	—	11	83
36	Samadərviş	—	—	—	—	23	150	4	27
37	Şirəqala	—	—	—	—	56	314	—	—
28	Şərabqala	—	—	—	—	—	—	7	43
39	Təkərli	—	—	—	—	—	—	19	118
	Cəmi:	—	—	11	58	330	2018	1116	6857

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycanlılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	11. Dərəcəçək mahalı								
1	Alapars	21	182	—	—	14	83	1	2
2	Ağpara	—	—	—	—	34	174	5	23
3	Aşağı Axta	—	—	—	—	53	308	5	31
4	Bjni	40	232	24	131	—	—	8	47
5	Babakışı	—	—	—	—	21	117	16	113
6	Böyük Ördəkli	—	—	—	—	31	203	27	176
7	Çerçer	—	—	—	—	—	—	17	126
8	Çubuxlu	—	—	—	—	—	—	130	845
9	Çopur Əli		28		—		—		—
10	Dəllər	33	181	—	—	—	—	—	—
11	Dəli paşa	13	76	—	—	—	—	—	—
12	Dədə qışlağı		23		—		—		—
13	Ərzəkan	5	33	34	173	—	—	6	27
14	Fərrux	—	—	—	—	—	—	23	156
15	Gümüş	9	48	—	—	—	—	—	—
16	Gomadzor	—	—	20	142	—	—	10	46
17	Kəbir Əli	5	22	—	—	—	—	—	—
18	Kaxsı	—	—	—	—	41	242	1	4
19	Qarnıköy	—	—	—	—	14	239	30	179
20	Qorçulu		82		—		—		—
21	Qaraqala	13	76	—	—	—	—	—	—
22	Qoruq güney	12	40	—	—	—	—	—	—
23	Makravəng	—	—	—	—	8	51	26	133
24	Rövzanlar	5	15	—	—	—	—	—	—
25	Randamal	—	—	—	—	99	567	47	223
26	Solak	21	94	—	—	—	—	37	269
27	Saxkunk	4	18	13	102	33	247	29	145
28	Sarincan	8	43	—	—	—	—	—	—
29	Şəhriz	—	—	—	—	49	330	13	92
30	Tayçarix	—	—	—	—	—	—	52	336
31	Təkəlik		41		—		—		—
32	Tutmaşen	—	—	—	—	60	391	17	77
33	Tsaqmakaberd	—	—	—	—	—	—	4	25
34	Ulaşik	12	66	—	—	—	—	—	—
35	Yuxarı Axta	—	—	—	—	49	307	8	42
36	Yaycı	—	—	1	4	41	276	14	59
37	Zəncirli	—	—	—	—	—	—	13	87
	Cəmi:	231	1300	92	552	575	3535	1437	8650

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycan- lılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	12. Göyçə mahalı								
1	Ağqala	7	39	—	—	—	—	—	—
2	Adamxan	—	—	—	—	—	—	28	169
4	Aşağı Qaranlıq	—	—	—	—	—	—	60	389
5	Aşağı Adıyaman	—	—	—	—	—	—	62	331
6	Aşağı Keyti (Salmankənd)	29	164	—	—	—	—	—	—
7	Ağqraq	—	—	—	—	—	—	30	180
8	Aılçalı	16	99	—	—	—	—	—	—
9	Ağyoxuş	36	192	—	—	—	—	—	—
10	Ardanış	20	119	—	—	—	—	—	—
11	Ada tərə	22	129	—	—	—	—	—	—
12	Ağbulaq	26	136	—	—	—	—	—	—
13	Basarkeçər	31	178	—	—	—	—	—	—
14	Bıqlı Hüseyin	5	26	—	—	—	—	—	—
15	Başkənd	—	—	—	—	—	—	28	178
16	Başkeyii	15	75	—	—	—	—	—	—
17	Böyük Məzrə	49	293	—	—	—	—	—	—
18	Cil	45	265	—	—	—	—	—	—
19	Dəliqardaş	—	—	—	—	—	—	116	700
20	Dəlikdaş	—	—	—	—	—	—	20	127
21	Daşkənd	69	357	—	—	—	—	—	—
22	Daşkeyti	25	124	—	—	—	—	—	—
23	Ellicə	71	379	—	—	—	—	—	—
24	Eyranis	—	—	13	81	—	—	44	251
25	Əbdülağalı	—	—	—	—	—	—	15	96
24	Əyrivəng	12	65	—	—	—	—	—	—
25	Gölkəndi	—	—	—	—	—	—	49	273
26	Gözəldərə	—	—	—	—	—	—	97	560
27	Kəvər	—	—	—	—	—	—	258	1346

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
28	Kosa Məhəmməd (Gendzak)	—	—	—	—	—	—	73	489
29	Küzəcik	—	—	—	—	—	—	42	266
30	Kolanı qırılan	—	—	—	—	—	—	23	151
31	Kiçik Mərzə	39	227	—	—	—	—	—	—
32	Kəsəmən	31	166	—	—	—	—	—	—
33	Qızılıq (Əbdülkənd)	19	108	—	—	—	—	—	—
34	Qışlaq	—	—	—	—	—	—	30	179
35	Qul Əli	—	—	—	—	—	—	140	709
36	Qarasaqqal qışlağı	2	10	—	—	—	—	—	—
37	Qızılbulaq	36	212	—	—	—	—	—	—
28	Qırxbulaq	39	247	—	—	—	—	—	—
39	Qanlı Allahverdi	16	99	—	—	—	—	—	—
40	Qoşabulq	16	117	—	—	—	—	—	—
41	Noradüz	—	—	—	—	—	—	105	605
42	Oğrunca	30	207	—	—	—	—	—	—
43	Paşa kəndi	—	—	—	—	—	—	81	464
44	Rəhmankəndi	8	28	—	—	—	—	—	—
45	Şişqaya	51	251	—	—	—	—	—	—
46	Şor Əli (Şorca— <i>I.B.</i>)	24	140	—	—	—	—	—	—
47	Təzəkənd	—	—	—	—	—	—	12	77
48	Tatul qışlağı	29	148	—	—	—	—	—	—
49	Toxluca	50	296	—	—	—	—	—	—
50	Vəli ağalı	—	—	—	—	—	—	56	322
51	Yuxarı Adıyaman	—	—	—	—	—	—	16	94
52	Yuxarı Qaranlıq	—	—	—	—	—	—	54	303
53	Yarpızlı	19	121	—	—	—	—	—	—
55	Zeynalağalı	10	45	—	—	—	—	—	—
56	Zolaxaç	—	—	—	—	—	—	46	298
57	Zağalı	17	98	—	—	—	—	—	—
58	Zərzibil	41	202	2	9	—	—	—	—
59	Zod	44	245	—	—	—	—	—	—
	Cəmi:	999	5607	15	90	—	—	1487	8557

№	Yaşayış məntəqələri	Müsəlmanlar (Azərbaycanlılar)		Ermənilər					
				1828-ci ildən əvvəl məskunlaşan ermənilər		1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra xaricdən köçürülən ermənilər			
						İrandan köçürülənlər		Türkiyədən köçürülənlər	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
		Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər	Ailə	Nəfər
	13. Dərələyəz mahalı								
1	Arpa	—	—	14	51		—		12
2	Axura	23	126	—	—	—	—	—	—
3	Aşağı Canı	10	45	—	—	—	—	—	—
4	Aşağı Danzik		27		—		—		—
5	Ağxaç	6	37	—	—	—	—	—	—
6	Ağkənd	39	222	—	—	—	—	—	—
7	Ağdərə	13	78	—	—	—	—	—	—
8	Ardaras	6	30	—	—	—	—	—	—
9	Alagöz	4	32	2	8	11	58	—	—
10	Axta	34	187	—	—	—	—	—	—
11	Azadəğ	—	—	—	—	33	166	—	—
12	Başkənd	—	—	16	91	—	—	—	—
13	Bülbülolan	12	67	—	—	—	—	—	—
14	Cağatay	6	30	—	—	—	—	—	—
15	Cul	25	117	—	—	—	—	—	—
16	Cağazur	5	16	—	—	—	—	—	—
17	Çaykənd	15	78	—	—	—	—	—	—
18	Çivə (Cuvya)		29	4	16		—		7
19	Çanaxçı	4	30	—	—	24	179	—	—
20	Dərətun	—	—	—	—	10	56	—	—
21	Dostəlibəy dizə	3	14	—	—	—	—	—	—
22	Daşkənd	14	62	—	—	—	—	—	—
23	Elpin		—		—		135		—
24	Erdəpin	—	—	38	—	38	172	—	—
25	Ertiş	13	70	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
26	Ərinc	32	177	—	—	—	—	—	—
27	Əmağū	9	31	—	—	—	—	—	—
28	Əynazur	—	—	18	105	6	43	1	7
29	Əyari	6	30	—	—	36	186	—	—
30	Əli qışlağı	3	19	—	—	—	—	—	—
31	Əlixan pəyəsi	5	18	—	—	—	—	—	—
32	Əxili	2	11	—	—	—	—	—	—
33	Ərgəz	38	193	—	—	—	—	—	—
34	Ginişik	1	3	6	28	—	—	—	—
35	Güneyvəng	10	58	—	—	—	—	—	—
36	Göyərçin	5	20	—	—	—	—	—	—
37	Gümüşxana	8	35	—	—	—	—	—	—
38	Gomur	5	27	—	—	—	—	—	—
39	Gyabud	8	35	—	—	—	—	—	—
40	Həməz Əli dizə	19	79	—	—	—	—	—	—
41	Heşin	14	62	—	—	—	—	—	—
42	Həsənkəndi	—	—	—	—	17	92	—	—
43	Hors	3	26	—	—	31	170	—	—
44	Xaçik	3	9	15	80	4	12	—	—
45	Xorbadəğ (Хорвадих— <i>İ.B.</i>)	9	35	—	—	—	—	—	—
46	Herher	48	213	—	—	—	—	—	—
47	Keşişveran	—	—	—	—	9	43	—	—
48	Keşişkəndi	—	—	—	—	56	331	—	—
49	Kələkli (Калакюли)	—	—	—	—	21	121	—	—
50	Köçbəy	6	25	—	—	—	—	—	—
51	Qaşqa	1	8	—	—	10	65	—	—
52	Qoytul	—	—	—	—	36	201	—	—
53	Qozluca	11	60	—	—	—	—	—	—
54	Qızıl qışlağı	—	85	—	—	—	—	—	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
55	Qabaqlıq (Qabaqlı— <i>İ.B.</i>)	8	33	—	—	—	—	—	—
56	Qovşuq (Кауших)	18	96	—	—	—	—	—	—
57	Qaravəng	14	80	—	—	—	—	—	—
58	Qaralar	13	49	—	—	—	—	—	—
59	Qayalı	9	40	—	—	—	—	—	—
60	Malişka (Манишка)	3	18	—	—	42	243	—	—
61	Maradüz qışlağı	6	32	—	—	—	—	—	—
62	Martiros	19	95	—	—	40	206	—	—
63	Obana	5	25	—	—	—	—	—	—
64	Ortakənd	—	—	—	—	25	128	—	—
65	Por	5	18	—	—	—	—	—	—
66	Paşalı	—	—	—	—	18	98	—	—
67	Rəsul qışlağı	5	23	—	—	—	—	—	—
68	Sal	—	77	—	—	—	—	—	—
69	Soylanlı	14	58	—	—	—	—	—	—
70	Şahgəldi qışlağı	—	36	—	—	—	—	—	—
71	Tezxab	5	22	—	—	—	—	—	—
72	Tarp	21	96	—	—	—	—	—	—
73	Terp	17	96	—	—	—	—	—	—
74	Yaycı	246	897	—	—	—	—	—	—
75	Yuxarı Dunzik		126		—		—		—
76	Yengicə	—	—	—	—	6	42	—	—
77	Zeytə	18	67	—	—	—	—	—	—
78	Ziqrik	10	43	—	—	—	—	—	—
	Cəmi:	1001	4583	113	379	507	2746	8	27

**1931-1988-ci illərdə Qərbi Azərbaycanla yaşayıb azərbaycanlılar haqqında
MƏLUMAT**

I. Abaran rayonu

1. XIX əsrdə xarabalığa çevrilmiş yaşayış məntəqələri.

1. Ağqula	7. Gündəğ
2. Arpakənd	8. Hacı Bağır
3. Kələşkənd	9. Qalayçı
4. Kirəcli	10. Qatır
5. Südlü bulaq	11. Quşçu
6. Şenavan	

2. XIX–XX əsrlərdə azərbaycanlılar yaşayıb kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1959
1	Bulxeyr	Şenavan				1	0	0	0	0	0	0	0
2	Babakişi	Bujakan	72	268	435	431	483	573	0	4	...	4	0
3	Kələşkənd	xaraba	96	288	363	404	373	437	0	0	0	0	0
4	Kirəcli	Xaraba	76	464	744	802	1061	1196	207	108	86	135	0
5	Südlü bulaq	Xaraba				70		28	0	0	0	0	0
6	Gündəğ	Xaraba	123	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Qatır	xaraba		72	80	100	120	181	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Akinageğ	Arpağığ
2	Bazarcıq	Arayi
3	Baş Abaran	Aparan
4	Bulxeyr	Şenavan
5	Babakişi	Bujakan
6	Danagirməz (Danadamagirməz)	Niqavan
7	Əlikuçak (Əlikiçik)	Kuçak
8	Gülabi	Dzoraqlux
9	Güllüçə	Vardenis
10	İmirli	Ttucur
11	Qarabulaq	Yerincatap
12	Qaranlıq	Lusagyuğ
13	Qəzənfər (Qaznafar)	Araqats
14	Qarakilsə	Hartavan
15	Mülki	Mülki
16	Saçlı	Noraşen
17	Tamcı (Damcı)	Mravyan
18	Təkərli	Tsaxkaşen

II. Axta (Razdan) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş yaşayış məntəqələri

1. Ağörən
2. Aşağa Altuntaxt
3. Axta Rus
4. Çopur Əli
5. Dəllər
6. Qabaxlı
7. Qaraqala
8. Ozanlar
9. Fərrux
10. Tezxababa
11. Soyuqbulaq
12. Üləşik
13. Cala
14. Kiçik Mirak
15. Molla Qasun
16. Yaqublu
17. Yuxarı Altuntaxt
18. Şarabqala
19. Çamırlı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
17	Dərəçiçək	Dzaxkadzor				10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Ərzəkənd	Arzakan	33	239	362	255	328	352	0	20	16	0	0	0	0	0	0
19	Fərrux	Xaraba				10			0		679		0	0	0	0	0
20	Qabaxlı	Zar		94	138	154	181	431	0	87	87	128	192	105
21	Qaraqala	xaraba	76	140	227	261	290	413	0	83	132	193	251	0	0	0	0
22	Qorçulu	Tejayruk	82	170	257	279	300	440	0	142	148	195	246	258
23	Qarnıyarıq (Karvansaraa)	Atarbekyan				50	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
24	Qaxsu	Kaksi							0		1	0	0	0	0	0	0
25	Misxana	Hankavan				4			0		10	1	310
26	Ozanlar	xaraba	15	179	229	288	357	416	0	118	116	142	198	111	0	0	0
27	Paşakənd	Marmarik	76				673	908	0	69	98	0	0	0	0	0	0
28	Solak	Solak	94	24	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
29	Soyuqbulaq	xaraba	43	71	269	186			0		1	0	0	0	0	0	0
30	Şarabqala	xaraba					200	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
31	Şirəqala	Vardenut							0	778	0	0	0	0	0	0	0
32	Tayçarıq	Meğnadzor							0		2	0	0	0	0	0	0
33	Təkəli	Artavaz	41	335	469	534	641	807	0	248	302	416	522	950
34	Tezkaraba	xaraba		45	47	40	64	89	0			0	0	0	0	0	0
35	Üləşik	xaraba	66	225	313	337	425	733	0	121	209	302	356	0	0	0	0
36	Yaqublu	xaraba				120		213	0			0	0	0	0	0	0
37	Yuxarı Axta	Lernanist				30			0	1	0	0	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Axta	Razdan
2	Ağpara	Ağbyrk
3	Allahverdi	Karmirhovit
4	Alapars	Alapars
5	Aşağı Axta	Razdan
6	Babakişi	Ağavnadzor
7	Böyük Mirak	Medə Mrak
8	Bicni	Bcni
9	Çiçəkli	Tsaxkunk
10	Gümüş	Gümüş
11	Axundov (Dədəquşlaq, Qayqocalı)	Pyunik
12	Dərəçiçək	Dzaxkadzor
13	Ərzəkənd	Arzakan
14	Qorçulu	Tejayruk
15	Qarnıyarıq (Karvansara)	Atarbekyan
16	Qaxsu	Kaksi
17	Misxana	Hankavan
18	Paşakənd	Marmarik
19	Tayçarıq	Meğnadzor
20	Təkəli	Artavaz
21	Solak	Solak
22	Yuxarı Axta	Lernanist
23	Şirəqala	Vardenut

III. Allahverdi (Tumanyan) rayonu

1. XIX əsrdə xarabalığa çevrilmiş yaşayış məntəqələri

1. Aytağı
2. Ağbaş

2. XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1970	1988
1	Aytağı	xaraba				3	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Allahverdi (Mis mədənləri)	Manas		5	132	187	450	520	0	24	40	272	...	122
3	Aşağı Axtala	Axtala Nerkin				10	0	0	0	0	0	0	...	195
4	Böyük Ayrım	Medz Ayrım			171	223	390	381	0	454	282	391		992
5	Cilizə	Cilizə				31	0	75
6	Cockan	Çoçkan				1	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Kiçik Ayrım	Pokr Ayrım							0		88	154	...	750
8	Şamlıq	Şamut			7	49	20	42	0	62	65	166	...	603
9	Şınıx	Şnox				5			0		2	0	0	0
10	Yuxarı Axtala	Axtala Verin			76		75		0	77	82	119	...	510

3. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Allahverdi	Tumanyan
2	Ardvi	Ardvi
3	Aşağı Axtala	Axtala Nerkin
4	Böyük Ayrım	Medz Ayrum
5	Cilizə	Cilizə
6	Cockan	Çoçkan
7	Hacıdır	Tsaxkaşat
8	Həkəri	Hakori
9	Kiçik Ayrım	Pokr Ayrum
10	Qaçaqan	Arevadzor
11	Şamlıq	Şamut
12	Şıx	Şnox
13	Uzunlar	Odzun
14	Kaçaçkut	Kaçaçkut
15	Şamut	Şamut
16	Sadıbağdi	Çkalov
17	Yuxarı Axtala	Axtala Verin

IV. Alagöz (Araqadz) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922
1	Cəngi təpə	Vardablur				5	0	0	0	0
2	Gözəldərə (Türk Gözəldərəsi)	Kexadzor	63	413	509	618	732	894	0	0

2. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Çobanmaz (Çobangörükmez)	Çobanmaz
2	Gözəldərə (Türk Gözəldərəsi)	Kexadzor
3	Hacı Xəlil	Tsaxkahovid
4	Keşişkənd	Qexarot
5	Korbulaq	Şenkani
6	Karvansara	Amretəzə
7	Kürd Pəmbəyi	Pamb Kardaken
8	Quruboğaz	Kruboqaz
9	Məlikkənd	Malikgyuğ
10	Mirak	Mirak
11	Muncuqlu	Tsilkar
12	Noraşen	Noraşen
13	Erməni Pəmbəyi (Qarakilsə Pəmbəyi yaylası)	Pamb Haykakan
14	Səngər	Sanqyar
15	Qırxdəyirman	Hnaberd

V. Amasiya rayonu

I. XIX –XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş yaşayış məntəqələri

1. Çaldaş
2. Elli
3. Xancallı
4. İlanlı
5. Qızılkilsə
6. Qızqala
7. Qızılkilsə
8. Qızıldaş
9. Ördəkli
10. Sınıq
11. Söyüdlü
12. Kiçik Təpəköy

2. XIX-XX əsrlərdə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1979	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1	Ağbaba (Qarabulaq)	Şaqıq			185	302	352	382	0			9	352
2	Amasiya (rayon mərkəzi)	Amasiya			274	378	502	564	0	167	199	237	1681
3	Bağçalı	xaraba			162	240	271	236	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	Balıqla	Zorakert			205	326	372	474	0	119	178	197	440	358	552
5	Baytar	Hovtun	27	231	167	23	330		0						187	0	0
6	Bozqala	xaraba					139	159	0		55	94	104	0	0	0	0
7	Böyük Təpəköy	Daşdavayr			199	303	296	357	0	71	138	174	789
8	Çaxmaq	Kamxut			222	282	360	406	0	82	111	89	197	...	284
9	Çivinli	Yenacur							0	234	294	324	521	...	611
10	Daşkərpü	Daşkərpü			246	298	396	431	0	220	435	283	697
11	Düzkənd	Alvar			348	520	636	722	0	359	402	468	516	...	677
12	Elli	xaraba							0				410	0	0
13	Ellər oyuğu (Ellər)	Lorasar			232	361	303	437	0	222	284	317	292	...	468
14	Güllücə	Tsaxkut			193	288	324	378	0	517	536	576	624	594	818	985	1091
15	Göllü	Ardenis			204	284	313	403	0	242	306	334	681	...	789

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
16	Xancallı	xaraba				210	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	İbiş	Dayrik				118			0	221	300	275	382	...	591
18	İlanlı (Çaybasar)	Araba			137	206	240	276	0	146	159	201	501	...	662
19	Qaranamaz (Yeni yol)	Ağvorik			285	406	459	541	0	476	451	471	1282
20	Qaraçanta (Qaraçanta)	Areqnadem			348	440	665	729	0	547	670	688	1467	...	1753
21	Qonçalı	Zarişat			178	210	303	392	0	95	135	145	265	...	421
22	Qızilkilsə	xaraba			210	279	293	339	0	39	148	168	0	0	0	0	0
23	Qaraməhəmməd	Qorki			329	437	603	666	0	0	0	0	0	0	0	0	0
24	Qarapapaq Güllübulaq	Vardhovit			673	955	1020	1137	0	791	1134	1268	2459	...	4083
25	Qızilkilsə	xaraba			6				0			168	0	0	0	0	0
26	Qızıldaş	xaraba			394	343	458	381	0			151	0	0	0	0	0
27	Quzukənd	Qarnariç			222	382	379	455	0	439	443	497	865	...	1460
28	Mağaracıq	Qdaşen			309	375	480	539	0	304	430	490	860	...	1330
29	Oxçoğlu	Vaxçı			551	747	935	980	0	453	704	893	1412	...	1708
30	Öksüz	Dayrik			62	96	153	176	0	202	243	270	241	...	334
31	Ördəkli	xaraba			253	146	531	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
32	Sınıq	xaraba			130	158	164	201	0	0	0	0	0	0	0	0	0
33	Söyüdlü	xaraba			73	118	89	179	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Sultanabad (Şurabad)	Pağakn			171	249	286	384	0	144	198	286	219	...	341
35	Kiçik Təpəköy	xaraba			164	206	321	209	209		122	170	0	0	0	0	0

08 3. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Baytar	Hovtun
2	Cələb	Calab
3	Qonçalı	Zarişat
4	Qaraməhəmməd	Qorki
5	Qarapapaq Güllübulaq	Vardhovit

VI. Ağin (Ani) rayonu

1. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931
1	Bəzixana (Bazarxana)	Dzitankov			4	8	0	0	0	0	0	0
2	Bozdoğan	Sarakan	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Dovşanqışlaq	Şirakavan							0		1	0
4	Qazarabad (Qarabulaq)	Kazarapat							0		1	0
5	Molla Gökcə	Maralik				7	0	0	0	0	0	0
6	Yeni köy	Xarkov				3					22	0

2. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağın	Ani
2	Bəbirli	Bartsraşen
3	Bəzixana (Bazarxana)	Dzitankov
4	Boğazkəsən	Dzorakap
5	Bozdoğan	Sarakan
6	Buğdaşen (Dərəkənd)	Baqravan
7	Çırpılı	Nerkin Crapi
8	Dovşanqışlaq	Şirakavan
9	Qazarabad (Qarabulaq)	Kazarapat
10	Molla Gökçə	Maralik
11	Mustuqlu	Lancik
12	Söyüdlü (Qızılilsə)	Sarnaxpyur
13	Sübhanverdi	Lusaxpyur
14	Yeni köy	Xarkov

VII. Artik rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş yaşayış məntəqələri

1. Başköy
2. Bəykənd
3. Gözəldərə
4. Karvansara
5. Kiçik Bəykənd

2. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1879	1886	1897	1908
1	Böyük Arıxvəli	Medz Mantaş		172	0
2	Gölgat (Qolqat)	Geğanist	3	13	...	18	0
3	Kutniqışlaq	Hovtaşen	4	0	0	0	0
4	Qasıməli	Getapi	4	0	0	0	0
5	Qırçaq	Haric				1	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Armudlu	Tufaşen
2	Artik	Artik
3	Böyük Arıxvəli	Medz Mantaş
4	Əkənlər	Arevşat
5	Gölgat (Qolqat)	Geğanist
6	Haçakilsə (Xaçakilsə)	Nahabetavan
7	İmirxan (Emirxan)	Saratak
8	Kaftarlı	Panik
9	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş
10	Kutniqişlaq	Hovtaşen
11	Qasıməli	Getapi
12	Qıpçaq	Haric
13	Qulucan	Spandaryan
14	Məçitli	Nor Kyank
15	Mahmudcuq	Pemzaşen
16	Sarıbaş	Haykasar
17	Sonqurlu	Hayrenyas
18	Şiravancıq	Lernakert
19	Talıboğlu	Lusakert
20	Tomardaş	Vardakar

VIII. Basarkeçər (Vardenis) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş yaşayış məntəqələri

1. Böyük Ağa
2. Buğdatəpə
3. Çamırlı
4. Daşkeyti
5. Həsənsu
6. Kiçik Qaraqoyunlu
7. Kefli
8. Seyidlər
9. Tatul qışlağı
10. Orklu

2. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1979	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1	Ağkilsə	Azad		263	321	389	173	515	0	392	244	488	448	...	1132
2	Ağyoxuş	Ağyoxuş	192						0			494
3	Aşağı Şorca (Salmankənd)	Nerkin Şorca	164	411	524	584	721	910	0	394	494	617	1738
4	Aşağı Zağalı	Tsovak				4			0		1	0	0	0	0	0	0
5	Babacan (Babacan dərəsi, Qızılkənd)	Tsapatağ		107	173	244	259	265	265	309	345	373	1100
6	Bala Məzrə	Pokr Masrik	227	675	978	1200	1658	1373	0	359	653	912	2838
7	Böyük Qaraqoyunlu	Norabak	379	408	591	497	505	655	0	392	374	488	562	746	1140	...	1952
8	Böyük Məzrə	Medz Masrik	293	956	1379	1652	1842	1970	0		594	867	3085
9	Çamırlı	xaraba		244	329	374	491	632	0	42	0	0	0	0	0	0	0
10	Çaxırlı	Xaçaxbuyr'	212	770	1020	1204	1349	1653	85	579	779	975	1685
11	Daşkənd	Hayrk	357	560	816	1004	816	1389	0	882	984	1230	2012
12	Dərə (Səməd ağanın dərəsi)	Daranak				16			0		86	477
13	Hüseynquluvağalı (Nərimanlı)	Şatvan		636	760	877	778	1207	0	527	605	719	3070
14	Həsənsu	xaraba							0		48	0	0	0	0	0	0
15	İnəkdağ (Yenikənd)	Tretuk		317	469	517	520	674	0	297	281	383	1852
16	Kərkibaş (Şəfəq)	Vanevan		183	255	301	306	377	0	166	174	224	1097
17	Kiçik Qaraqoyunlu	xaraba				235	253	328	0	197	212	209	0	0	0	0	0
18	Kəsəmən (Bahar)	Artunk	166	379	492	178	713	966	0	249	758	583	891	955	1270

3. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağkilsə	Azad
2	Aşağı Zağalı	Tsovak
3	Aşağı Şorca (Salmankənd)	Nerkin Şorca
4	Babacan (Babacan dərəsi)	Tsapatağ
5	Bala Məzrə	Pokr Masrik
6	Basarkeçər	Vardenis
7	Böyük Qaraqoyunlu	Norabak
8	Böyük Məzrə	Medz Masrik
9	Çaxırlı	Xaçaxbuyr
11	Daşkənd	Hayrk
12	Hüseynquluəğalı (Nərimanlı)	Şatvan
13	İnəkdağ	Tretuk
14	Kərkibaş	Vanevan
15	Kəsəmən	Artunk
16	Gödəkbulaq	Qarcaxbuyr
17	Göysu	Avazan
18	Qayabaşı	Geğamabak
19	Qanlı Allahverdi (Qanlı)	Qamışlı
20	Qaraiman (Oğruca)	Ditsmayri
21	Qızılvəng	Makenis
22	Qırxbulaq	Akunk
23	Qoşabulaq	Şadcrek
24	Pəmbək	Bambak
25	Sarıyaqub	Cağazadzor
26	Satanağac	Arequni
27	Subatan	Keğakar
29	Sultanəli qışlağı (Canəhməd)	Kutakan
30	Tüskülü	Lusakunk
31	Yarpızlı	Lçavan
32	Yuxarı Şorca (Tatar Şorcası)	Verin Şorca
33	Yuxarı Zağalı (Tatar Zağası)	Axpadzor
34	Zərkənd (Zərzibil, Qızılxaraba)	Kut
35	Zod (Sot)	Sotk

IX. Barana (Noemberyan) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər

1. Balakənd
2. Burma
3. Cələkənd
4. Qurumsulu

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1959	1979	1988
1	Ayırım (Sovxoz qəsəbə)	Ptxavan							0	22	22	787
2	Aşağı Körpülü	Haxtanak							0	253	274	817
3	Baraxlı	Debedavan							0	677
4	Burma	xaraba							0	59	0	0	0	0	0
5	Köhnə kənd	Zeytun sovxozu							0		655
6	Qalaça	Berdavan							0		3	0	0	0	0
7	Ləmbəli	Baqrataşen	11		292	376	400	493	0	783	857	1034	225
8	Meyvəli	Bdğavan							0		432
9	Təzə kənd	Ləlvər sovxozu							0		896
10	Yuxarı Körpülü	Nor Xaçisar	43	30	361	402	440	427	0	523	530	630	2031

3. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Barana	Noemberyan
2	Cücəvəng	Cucavañq
3	Əskipara	Vos kepar
4	Xoşkotan	Voskevaz
5	Qalaça	Berdavan
6	Ləmbəli	Baqrataşen
7	Yuxarı Körpülü	Nor Xaçisar

X. Çəmbərək (Krasnoselo) rayonu.

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər

1. Ağtəpə
2. Aralıqqoyun
3. Balakər
4. Baltadəre
5. Cantapə
6. Çatalçinqil
7. Donuzdamı
8. Xaləkənd
9. Karvansara dərəsi
10. Qaratorpaq
11. Qazanuçan
12. Qızılqaya
13. Quşcaqaya
14. Mancanyatağı
15. Marallica
16. Meşə dərəsi
17. Taya qaya
18. Taxçakom
19. Şahmurad
20. Yapalaqlı
21. Yolayrıcı

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1979	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1	Ağbulaq	Ağperek	130	422	575	806	940	1134	1329	1059	1221	1342	1504	1141	...	1563	1680
2	Arahiqqoyun	xaraba							0		13	0	0	0	0	0	0
3	Ardanış	Ardanuç	119	389	602	788	1000	1209	1154	1138	1232	1246	2561
4	Baltadərə	xaraba							0		2	0	0	0	0	0	0
5	Bəryabad	Barepat				111	Əhalisi Gölkəndin tərkibində verilib		96	85	91	109	102	205	457
6	Cıvıxlı	Arqelamut			Əhalisi Gölkəndin tərkibində verilib				150	137	125	132	375
7	Cil	Zoraşen	265	287	587	736	975	1035	888	697	824	1041	2242
8	Çatalçınqıl	xaraba							0		3	0	0	0	0	0	0
9	Çaykənd	Dprabak				754	660	677	847	569	616	662	1250
10	Çəmbərək	Krasnoselo							391
11	Donuzdamı	xaraba									2	0	0	0	0	0	0
12	Əmirxeyir	Kalavan				Əhalisi Gölkəndin tərkibində verilib			151	1132	214	250	245	343	720	...	572

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
12	Gölkənd (Qaraqo- yunlu)	Ayqut	357	1567	2157	1255	1555	1866	1376	1015	1055	1279	2852
13	Xaləkənd	xaraba							0		5	0	0	0	0	0	0
14	Karvansara dərəsi	xaraba							0		2	0	0	0	0	0	0
15	Qaraqaya	Dzoravank			...	215	248	265	425	170	169	205	396
16	Qaratorpaq	xaraba							0		23	0	0	0	0	0	0
17	Qazanuçan	xaraba							0		7	0	0	0	0	0	0
18	Qızılqaya	xaraba							0		12	0	0	0	0	0	0
19	Qızılqaya	xaraba							0		12	0	0	0	0	0	0
20	Qoturbulaq	Ttucur							0		3	0	0	0	0	0	0
21	Mancan- yatağı	xaraba							0		7	0	0	0	0	0	0
22	Marallica	xaraba						70	211			0	0	0	0	0	0
23	Meşə dərəsi	xaraba							0		9	0	0	0	0	0	0
24	Şahmurad	xaraba							0		6	0	0	0	0	0	0
25	Şorca (Şorcalı)	Sorca	140	180	156	210	300	310	0	6	31	42	396	1251
26	Taya qaya	xaraba							0		2	0	0	0	0	0	0
27	Taxçakom	xaraba							0		2	0	0	0	0	0	0
28	Toxluca	Draxtik	296	466	681	935	1170	1573	1199	1176	1403	1723	1810	1950	2810	...	3015
29	Yanıxpəyə (Meşəkənd)	Antarameç			220	150	167	197	585
30	Yuxarı Çəmbərək	Çambarak				12	...		0		...	6	0	0	0	0	0

XII. Düzkənd (Axuryan) rayonu

1. Xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Çiraxlı
2. Orta Gədik

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919
1	Ağkilsə	Kraşen				12	0	0	0
2	Aralıq	Yerezqavors	16	172	162	214	193	205	0
3	Dirəklər	Varnut		534	0	0	0	0	0
4	Düzkənd	Axuryan		1081	0	0	0	0	0
5	Hacı Nəzər	Kamo		800	0	0	0	0	0
6	İlxıyabı	Ayqebatas		900	0	0	0	0	0
7	Türk Qarakilsəsi	Axurik					915	0	0
8	Kiçik Kəpənək	Hovit		392	0	0	0	0	0
9	Kiçik Keyti	Pokraşen		275	0	0	0	0	0
10	Qonaqqıran	Şirak		775	0	0	0	0	0
11	Molla Musa	Voskask		424	0	0	0	0	0
12	Təpədolaq (Təpədöllək)	Arenik		625	0	0	0	0	0
13	Toparlı	Hatsik		569	0	0	0	0	0
14	Yasovul	Hovuni		839	0	0	0	0	0
15	Yuxarı Qanlıca	Marmaşen		644	0	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
18	Qoşabulaq	xaraba		101	152	173	211	214	0	0	0	0	0	0
19	Mağda	Lernarot	38	195	226	296	268	268	0			1	0	0
20	Muğni	Muqni				7	0	0	0	0	0	0	0	0
21	Nəziravan	Naziravan	194	331	448	467	533	613	322	94	114	152		0
22	Patrinç (Ftiryəğ)	Vosteat	51	327	449	463	526	640	310	0	0	0	0	0
23	Parpi	Parpi	145	145	140	199	280		0	69	89	93	...	0
24	Persi	Persi	76	225	229	266	323	338	124	0	0	0	0	0
25	Karpi	Karbi				12	0	0	0	0	0	0	0	0
26	Kötəkli	xaraba	80	79	133	204	242	258	0	0	0	0	0	0
27	Kiçik kənd	xaraba	77	166	235	296	366	392	233	50	0	0	0	0
28	Kürd Alı	xaraba		132	102	143	135	260	136	56	45	55	...	0
29	Sağmosavəng	Saqmosavan	131	100	141	185	256	404	0	36	13	0	0	0
30	Oşakan (Uşakan)	Oşakan				1			0		5	0	0	0
31	Orqov	Orqov	54	237	337	380	280	721	218	58	25	0	0	0
32	Təkiyə	Bazmaxpyur	155	398	582	635	725	768	428	179	175	297	...	0
33	Təzəkənd	xaraba				22	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Topkar	xaraba				2	0	0	0	0	0	0	0	0
35	Yeni Qaznafar	xaraba	62	211	283	323	350	400	0	10	9	1	0	0
36	Uşi	Uşi	167	909	1105	1249	1360	1359	500	291	296	13	...	0
37	Ucan	Ucan	62	235	364	444	300	300	0	0	0	0	0	0
38	Zeynalbulağı	xaraba				41		61	0	0	0	0	0	0

3. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Avan	Avan
2	Əkərək	Aqarak
3	Əştərək	Aştarak
4	Haxıs (Axız)	Zorab
5	İlançalan	Artaşavan
6	Qarğavəng	Xacağı gyuğ
7	Qızıldəmir	Voskevaz
8	Qoytul (Qoytur)	Qoytul
9	Qoş	Kos
10	Qoşabulaq	Xaraba
11	Mağda	Lernarot
12	Muğni	Muqni
13	Nəziravan	Naziravan
14	Patrinc (Ftiryağ)	Vosteat
15	Parpi	Parpi
16	Persi	Persi
17	Karpi	Karbi
18	Sağmosavəng	Saqmosavan
19	Oşakan (Uşakan)	Oşakan
20	Orqov	Orqov
21	Təkiyə	Bazmaxpyur
22	Uşi	Uşi
23	Ucan	Ucan

XIV. Ellər (Abovyan) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Baş Abdallar
2. Birinci Qayaxaraba
3. Bozkosa
4. Çobangörükmez (Çobangərəkmez)
5. Danagirməz
6. Əkərək
7. Qızqala
8. Qurbağalı
9. Marğüz (Manqus, Mangiz)
10. Muradtəpə
11. Muqub
12. Yellicə
13. Zağabaşı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
16	Göykilsə	Kaputan		293	333	424	400	...	0	94	100	170	57
17	Güllücə	Zovk		273	397	524	516	846	0		21	0	0	0	0
18	Kənkən	Hatis		548	772	740	939	1144	0	72	98	147	0	0	0
19	Kərpikli	Geğadir		141	172	252	188	316	0	36	0	0	0	0	0
20	Kəmrəz	Gyamrez				14	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21	Qaraqala	Sevaberd		403	510	599	759	860	0	20	45	60	0	0	0
22	Qızqala	xaraba		149	210	237	297	345	0	4	0	0	0	0	0
23	Qurbağalı	xaraba		118	185	332	203	415	0	0	0	0	0	0	0
24	Margüz (Manqus, Mangiz)	xaraba	60	316	383	450	420	639	0	145	55	77	0	0	0
25	Muradtəpə	xaraba				3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
26	Muqub	xaraba							278	0	0	0	0	0	0
27	Nurnus	Nurnus		372	416	550	457	512	200	52	61	96	35
28	Oxçuqalası	Voxçaberd	73	180	143	183	156	298	0	18	38	28	0	0	0
29	Şahab	Mayakevsk							537		1	0	0	0	0
30	Təzəkənd	Tazagyuğ							980		1	0	0	0	0
31	Tutya	Saranist	36	280	449	568	493	554	0	0	0	0	0	0	0
32	Yelqovan	Kotayk				555			840	0	0	0	0	0	0
33	Yellicə	xaraba				31	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Zağabaşı	xaraba				7	0	0	0	0	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Avdalar	Hatsavan
2	Ağadərəsi	Katnaxpyur
3	Artız	Gehard
5	Başkənd	Akunk
9	Cadıqıran (Çatqıran)	Gexaşen
12	Dəlləkli	Zovaşen
15	Ərəmis	Aramus
16	Ərzni	Arzni
17	Göykilsə	Kaputan
18	Güllücə	Zovk
19	Kənkən	Hatis
20	Kərpikli	Geğadir
21	Kəmrəz	Gyamrez
22	Qaraqala	Sevaberd
28	Nurnus	Nurnus
29	Oxçuqalası	Voxçaberd
33	Tutya	Saranist
34	Yelqovan	Kotayk

XV.Gorus rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Abbaslar
2. Ağbulaq
3. Ağafılı
4. Allar
5. Abbasdərəsi
6. Aynaxlı
7. Bağırbəyli
8. Beşbarmaq
9. Birinci Əliyanlı
10. Burun
11. Bozkaha
12. Gölcük
13. Güney
14. İkinci Əliyanlı
15. İkinci Bayandur
16. Kürdlər
17. Qalaq
18. Qaragədik
19. Qaraunc
20. Qurdqala
21. Şamşız
22. Şahverdilər (Şahverdiuşağı)
23. Tayadaş
24. Xotanan
25. Xoçtap
26. Quruçay
27. Maldaş
28. Mac

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1959	1967	1988
1	Ağbulaq	Ağbullak									65	88	...	340	350
2	Beşbarmaq	xaraba									1	0	0	0	0
3	Birinci Bayandur	Vağatur	101	514	869	153	830	409			0	0	0	0	0
4	Əliquluşen	Azadaşen								462	0	0	0	0	0
5	Gorus	Qoris				228		3	51	13	0	0	0
6	Xanazax	Xanazax	22	200	252		145	100		1282	2	0	0	0	0
7	Xoznavar	Xoznavar	28	86		180				477	0	0	0	0	0
8	İkinci Bayandur	xaraba				210	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Köhnə Gorus	Qoris									3	0	0	0	0
10	Kürdlər	xaraba	6	88	123	212	215	130	0	0	0	0	0	0	0
11	Qurdqulaq	Kurtkullak							34	49	357
12	Şamsız	Şamsız				124		186			54	52	95
13	Şahverdilər (Şahverdiuşağı)	Şahverdilər			238	224	111	147			87	127	138
14	Şurnuxu	Şurnux				84	117				101	123	595
15	Tatev	Tatev			8	2					3	0	0	0	0
16	Tex	Değ					2669	7	0	0	0	0
17	Yaycı	Harjis			1		848	0	0	0	0	0
18	Xotanan	xaraba		53	58	74	91	81	0	0	0	0	0	0	0
19	Qurdqulaq	Kurdkulax				30	54	44	0	0	0	0	0	0	0
20	Mac	xaraba				55	87	458	0	0	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Birinci Bayandur	Vağatur
2	Əliquluşen	Azadaşen
3	Ərəvus	Aravus
4	Gorus	Qoris
5	Xanazax	Xanazax
6	Xoznavar	Xoznavar
7	Qaraşen (Daşkənd)	Qaraşen
8	Qaladərəsi	Qalidzor
9	Muğancıq	Mağancuq
10	Şurnuxu	Şurnux
11	Tatev	Tatev
12	Tex	Değ
13	Yaycı	Harjis
14	Köhnə Gorus	Qoris
15	Qurdqulaq	Kurtkullak

XVI. Hamamlı (Spitak) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Güllüdoğan
2. Keşikənd
3. Muncuqlu

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1988
1	Avdıbəy	Tsakkaber				7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Çikdamal	Areveşoq				7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Əfəndi	Karadzor							0		10	0	0	0	0	0
9	Güllücə	Saraart	2			8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	Qızılörən	Lenavan	41	168	212	220	250	273	0	92	107	140	198
18	Qursalı	Archovit	81	445	545	713	824	999	1635	839	954	1033	2096
20	Nalbənd	Şirekamut				25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21	Saral	Nor Xaçakap	54	539	654	754	951	1111	3060	808	851	975	2752
22	Tapanlı	Geğasar			509	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağbulaq	Lusaxbyur
2	Avdıbəy	Tsakkaber
3	Bəykənd	Medz Parni
4	Çikdamal	Areveşoq
5	Çotur	Sarameç
6	Əfəndi	Karadzor
7	Goran	Qoqaran
8	Göyyoxuş	Saralanc
9	Güllücə	Saraart
10	Hamamlı	Spitak
11	Qaraboya	Xnkoyan
12	Qaltaxçı	Hartakyuç
13	Qaral	Katnacur
14	Qaçaqan	Qaçaqan
15	Qızılörən	Lenavan
16	Qursalı	Archovit
17	Nalbənd	Şirekamut
18	Saral	Nor Xaçakap
19	Tapanlı	Geğasar

XVII. Kalinino (Taşir) rayonu

1. XX əsrdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.x

1. Aşağı Qaraqala
2. Böyük Qarakilsə

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1979	1988
1	Blaodornoye	Blaodornoye				0	179
2	Dəmirçilər	Qoçavan				89	420	105	0	89	128	144	344
3	Evli (Molla Eyyublu)	Dzoramut			58	241	100	127	0	271	334	332	1563
4	İlməzli	Daşdadem	75		212	301	195	188	0	43	462	565	3170
5	Aşağı Qaraqala	Xaraba							0	112	135	0	0	0	0	0
6	Böyük Qarakilsə	xaraba			674	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Cücəkənd (Qızıl Şəfəq)	Cunaşoğ			205	237	210	468	0	474	498	623	1855
8	Kruqlaya Şişka	Kruqlaya Şişka							0			490
9	Qaraisa	Meğvahovit		0	386
10	Qızılkilsə (Qızıldaş)	Aruni			106	102	215	265	0	373	408	437	1540
11	Lor sovxoz	Lor sovxoz							0	86
12	Medovka	Medovka				3			0	307
13	Novo Mixaylovka	Novo Mixaylovka							0		7	1280
14	Novo seltsovo	Novo seltsovo							0	270
15	Petrovka	Petrovka							0	390
16	Privolnoye	Privolnoye							0	105
17	Şahnəzər	Medzavan	6			3			0		3	1	0	0	0	0
18	Sarıyal (Sarıyer)	Apavan			78	92	105	97	0	149	162	181	351
19	Soyuqbulaq	Paqaxbyur			159	154	230	125	0	402	405	420	953
20	Yuxarı Qaraqala	Noramut			183	273	205	205	0	154	146	175	335
21	Varansovka (rayon mərkəzi)	Kalinino (Taşir)				0		26	4	4061

3. Ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Dəmirçilər	Qoçavan
2	İlməzli	İlməzli
3	Cüçəkənd(Qızıl Şəfəq)	Cunaşoğ
4	Qızılkilsə	Aruni
5	Qızqala	Getavan
6	Medovka	Medovka
7	Evli (Molla Eyyublu)	Dzaramut
8	Novo Mixaylovka	Novo Mixaylovka
9	Şahnəzər	Medzavan
10	Sarıyar	Apavan
11	Sarçabed	Sarçaped
12	Soyuqbulaq	Paqaxbyur
13	Yuxarı Qaraqala	Noramut
14	Varansovka	Kalinino (Taşir)

XVIII. Karvansaray (İcevan) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Abbasdərəsi
2. Ağbuğa
3. Bostantalası
4. Baltaçay
5. Bəhram
6. Bəxtiyar
7. Cala
8. Cantəpə
9. Coğtala
10. Çəpərqırılan
11. Çələbiyurd
12. Danagirən
13. Əyrisu
14. Güney
15. Xarratgah
16. Göyərçin
17. Qarasu
18. Qaşqatala
19. Laçınqala
20. Mahmud
21. Saldaş
22. Kotanlı
23. Ayranlı
24. Ağtəpə
25. Keçəldağ

2. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

№	Qədim və ya ilkin adı	İndiki adı və ya vəziyyəti	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1979	1988
1	Armudlu	Danzud			1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Ağkilsə	Cermakavan						0			305
3	Alaçıqqaya	Alaçux			85	118		119				120	187	154	452
4	Ayrınlı	xaraba						0		3	0	0	0	0	0
5	Bağanis	Bağanis			1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Göyərçin	xaraba			257	89	93	141	143	221	205	237	107	0	0
7	Xarratgah	xaraba			19	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Haqqıxlı (Vurğun)	Hovk			372	347	450	121	306	331	412	994
9	Karvansaray	İcevan			39			0		18	0	0	0	0	0
10	Kotanlı	xaraba						0		2	0	0	0	0	0
11	Künət	Kunen						0		10	0	0	0	0	0
12	Qarasu	xaraba			13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13	Qoşavəng	Koşavənk						0		54
14	Qoşqotan	Qoşqotan			2			0		6	0	0	0	0	0
15	Qurumsulu	Dostlu						0		1	0	0	0	0	0
16	Lələkənd (Ağgöl)	Laliguğ						0		2	0	0	0	0	0
17	Murteyil	Geğatap			43	89		187	86	103	161	220
18	Polad (Polad Ayrım)	Xaçaradzon	290	390	218	263	347	285	302	319	452	993
19	Salah	Akanavanavank			184	56	64	56	80	90	112	104 4

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağkilsə	Cermakavan
2	Armudlu	Danzud
3	Aşağı Ağdan (Ağdam, Ağdaş)	Aknaxbyur
4	Bağanis	Bağanis
5	Xaştaraq	Xaştarak
6	Haqqıxlı (Vurğun)	Hovk
7	Haçasu	Açacur
8	Qaradaş	Sevkar
9	Qaranlıqdərə	Xavaradzor
10	Qurumsulu	Dostlu
11	Lələkənd (Ağgöl)	Laliguğ
12	Polad (Polad Ayrım)	Xaçaradzon
13	Saratu	Xaştarak
14	Sarıgah (Qılıckənd)	Sarıgyuğ
15	Salah	Akanavanavank
16	Qalakənd	Ketahovit
17	Uzuntala	Aygehovit
18	Yuxarı Ağdan (Yuxarı Ağdam, Ağdaş)	Qandzakar
19	Karvansaray	İcevan
20	Künət	Kunen
21	Qoşavəng	Koşavank
22	Qoşqotan	Qoşqotan
23	Məlikkənd	Malikgyuğ

XIX. Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Canı	14. Qurbankəsilən
2. Əliqışlağı	15. Moz
3. Genalı	16. Məşədilər
4. Güneyvəng	17. Novlar
5. Göy Abbas	18. Namazalı
6. İlanlı	19. Novlu
7. Kəhrizlər	20. Nəbilər
8. Kömürlü	21. Rəsul qışlağı
9. Göyərçin	22. Seyid Məmiş
10. Qaravəng	23. Şorca
11. Qızılqışlaq	24. Hosdun
12. Qışlaq (Şahgəldi qışlağı)	25. Yuxarı Gülüdüz
13. Qozluca (Qozulca)	26. Yavərkənd

2. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

№	Qədim və ya ilkin adı	İndiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1979	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1	Abana	xaraba	25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Ağdərə	xaraba	78			3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Ağkənd	Ağcadzor	222	498	546	670	918	1010	0	106	126	167	380
4	Ağkilsə	xaraba		65	89	102	110	121	0	8	0	0	0	0	0	0	0
5	Ağsu	xaraba	41	71	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Alagöz (Ələyəz)	Yeğeqis	32	223	356	412	524	524	97	180	267	353	1169
7	Almalı	xaraba		172	231	277	313	345	0		94	145	0	0	0	0	0
8	Alxanpəyəsi (Əlixanpəyəsi)	xaraba	18	54	66	100	175	192	0	37	0	0	0	0	0	0	0
9	Amağu (Əmağu)	Amaqu	31	198	240	354	350	385	135	97	104	131	746
10	Ardalas (Ardaraz)	xaraba	30	219	304	332	353	388	0	114	120	151	0	0	0	0	0
11	Arkazan (Arkalaz)	xaraba	193	348	479	587	745	820	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Arpa	Areni				34	0		15	0	0	0	0	0	0
13	Auş	xaraba		28		20	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14	Aşağı Gülüdüz	Vardhovit		115	217		151	166	0	142	31	190	0	0	0	0	0
15	Aynazur	xaraba				75			0		4	0	0	0	0	0	0
16	Aysəsi	Arates		219	313	311	412	453	0	254	184	288	758
17	Azadəğ	Azadəğ				20			0		3	0	0	0	0	0	0
18	Başkənd	Vernaşen				23			0		3	0	0	0	0	0	0
19	Bülbülolan	xaraba	67	163	205	252	398	437	0	35	0	0	0	0	0	0	0
20	Canı	xaraba		86	169	221	160	176	0	77	78	111	0	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
21	Çivə	Çiva		294	431	689	562	612	1200	391	394	367	252
22	Daşxırman	xaraba				23	82	285	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Dərətümb	Taratumb				11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
24	Erdiş	xaraba	70	167	234	382	298	327	27	34	54	53	0	0	0	0	0
25	Erdəpin	Yexeqis							1		3	0	0	0	0	0	0
26	Əyar	Ayaz	30			23	0		3	0	0	0	0	0	0
27	Əynəzur	Ağavnazor				75	0		4	0	0	0	0	0	0
28	Əliqışlağı	xaraba	19	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
29	Genalı	xaraba		96	125	151	169	185	0	49	0	0	0	0	0	0	0
30	Gədəkvəng (Qoturvəng, Qoduxvəng)	Gyadikvank		142	201	206	126	138	0	71	139	171	682
31	Ginişik	Qnişik	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
32	Göyərçin	xaraba	20	48	34	84	60	66	0	0	0	0	0	0	0	0	0
33	Gülüdüzü	Vardhovit				13	0	1160
34	Güneyvəng	xaraba	58	40	75	103	124	136	0	93	0	0	0	0	0	0	0
35	Heşin	Çivə kəndinin inzibati ərazi vahidliyinə daxil idi.	62	174	272	229	237	260	0	116	136	164	125
36	Həsənkənd	Şatin				1			0		1	0	0	0	0	0	0
37	Horbadəğ	Horbatex	35	263	342	406	592	651	0	38	65	110	269
38	Hors	Hors	26	649	904	1136	971	958	664	192	172	234	365
39	Hosdun	xaraba		61	94	126	125	137	58	29	19	43	0	0	0	0	0
40	Xaçik	Xaçik	9						0		5	0	0	0	0	0	0
41	İlanlı	xaraba				13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
42	Keşişkənd	Yeğeqnadzor				3			0	11	21	5	0	0	0	0	0
43	Kömürlü	xaraba		95	147	192	205	225	0	0	0	0	0	0	0	0	0
44	Qabaxlı	Qoxtanik	45	268	429	566	614	675	0	59	217	330	958
45	Qalaser	Kalasar		108	154	184	154	170	0	46	104	142	383
46	Qaraqaya	Qaraqaya		141	214	259	177	194	0	193	97	140	467

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
47	Qaraqulax	Karaqulax				1			0		4	0	0	0	0	0	0
48	Qaravəng	xaraba	80	187	214	260	414	455	0	66		3	0	0	0	0	0
49	Qışlaq (Şahgəldi qışlağı)	xaraba	36	80	112	133	133	146	115	58	37	45	0	0	0	0	0
50	Qızılqışlaq	xaraba	85			44	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
51	Qovşuq	Yermon	96	158	190	237	172	190	0	138	260	325					861
52	Qozluca (Qozulca)	xaraba	60	342	549	630	647	711	0	92	0	0	0	0	0	0	0
53	Qoytur (Göytur)	Getap				36			0		8	0	0	0	0	0	0
54	QurbankəsİLən	xaraba		163	227	323	427	470	0	48	0	0	0	0	0	0	0
55	Qurdqulaq	Boloraberd		336	379	470	690	760	0	64	43	66	0	0	0	0	0
56	Məlişkə	Malışka	18			51			0		3	1	0	0	0	0	0
57	Məşədilər	xaraba							0	15	0	0	0	0	0	0	0
58	Moz	xaraba		80	86	145	161	177	0	0	0	0	0	0	0	0	0
59	Novlar	xaraba		71	100	179	285	313	0	0	0	0	0	0	0	0	0
60	Novlu	xaraba		157	216	215	398	437	0	0	0	0	0	0	0	0	0
61	Ortakənd	Oladzor				17			0		3	0	0	0	0	0	0
62	Rəsul qışlağı	xaraba	23	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
63	Rind (Reyta)	Rind							0		1	0	0	0	0	0	0
64	Sallı	Sallı	77	422	560	688	624	675	65	147	204	242	371
65	Şorca	xaraba		31	56	73	76	83	0	0	0	0	0	0	0	0	0
66	Vartanes	Vartenis		106	126	158	176	194	0	67	46	80					
67	Yavərkənd	xaraba							0	2	0	0	0	0	0	0	0
68	Yengicə	Qanazak				38	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
69	Yelpin	Elpin							0		11	9					56
70	Yuxarı Gülüdüz	xaraba				263			0		108	0	0	0	0	0	0

XX. Kəvər (Kamo) rayonu

1. XIX XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Çopur Əli
2. Bıǵlı Hüseyn Saracılı
3. Əlikənd
4. Əhmədli
5. Hüseynbəyli

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1967	1988
1	Aǵqala	Berdkunk	39	191	253	331	424	507	0	3	76	202	342	287	80	40
2	Aǵzibir	Lçap	108	380	557	696	755	1068	0	327	165	295	0	0	0	0
3	Başkənd (Göycayı Başkənd)	Başkənd	178	191	243	357	449	580	0	96	112	194	0	0	0	0
4	Çopur Əli	Xaraba	28	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Dəliqardaş	Saruxan				25	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Bıǵlı Hüseyn Saracılı	Xaraba	26		505	645	658	846	0	53	0	0	0	0	0	0
7	Əyrivəng	Hayravan	65	326	451	545	708	896	0	96	112	17	0	0	0	0
8	Hacımuxan	Dzovazard		437	610	882	1034	719	0	100	115	195	0	0	0	0
9	Hüseynbəyli	Xaraba					658	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Kəvər	Kamo			62	283			0	12	15	69	0	0	0	0
11	Kərimkənd	Zaxkaşen				15	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Küzəcik	Lancaxpyur							0		1	0	0	0	0	0
13	Quləli	Karmirgyuǵ			5	27	48	0	0	0	0	0	0	0	0	0
14	Noradüz	Noraduz							0		1	0	0	0	0	0
15	Əfəndi	Noraşen	28	224	314	422	479	654	0	7	5	10	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağqala	Berdkunk
2	Ağzibir	Lçap
3	Başkənd (Göyçayı Başkənd)	Başkənd
4	Dəliqardaş	Saruxan
5	Əyrivəng	Hayravan
6	Hacımuxan	Dzovazard
7	Kəvər	Kamo
8	Kərimkənd	Zaxkaşen
9	Küzəcik	Lancaxpyur
10	Quləli	Karmirgyuğ
11	Noradüz	Noraduz
12	Əfəndi	Noraşen

XXI. Qafan rayonu

1. XIX–XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Afsarlı	24. Çatılı düz	47. Mollalı
2. Almalı	25. Çiriş	48. Paşakənd
3. Aralıq Oxçu	26. Çobanlı	49. Pirdavdan
(Pircavidan)
4. Arxüstü	27. Çullu	50. Pirməzrə
5. Armudlu	28. Daşbaş	51. Pşan
6. Atqız	29. Daşnov	52. Sarıqaya
7. Acılı	30. Dərməzor	53. Sardyurd
8. Aşağı
Qaraçimən	31. Dərəkənd	54. Sanalı
9. Aşağı Şəhərcik	32. Əcili	55. Suxan
10. Bəydağ	33. Haçatı	56. Taxtakənd
11. Ağvanlı	34. Hunud	57. Tacədin
12. Ağkənd	35. Xış	58. Turabxanlı
13. Əyridərə	36. Xatın bağı	59. Tutpirqışlağı
14. Anapad	37. Qarabaş	60. Tuqanlar
15. Bağaburc	38. Qarakənd	61. İncəvar
16. Buğacıq	39. Qatar	62. Şərdərə
17. Burçulu	40. Qırğılı	63. Yamaxlı
18. Aşağı Qışlaq	41. Quşçulu	64. Yeməzli
19. Bıncı	42. Əskilum	65. Yalaxlı
20. Arçazor-Afsarlı	43. Keypəşin	66. Noraşenik Axta
21. Cıbillı	44. Köşəkkənd
qışlağı	67. Göllüqışlaq
22. Birinci Kuman	45. Kosalı	68. Keçəltəpə
23. Çanaxçı	46. Layışdar	

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1979	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1	Acıbac	Acıbac			202	34			0	77	90	115	134	180	...	227	342
2	Acılı	Xaraba	79	134	153	121	335	100	0	124	94	78	...	69	0	0	0
3	Açağı	Açağı							0				390
4	Afsarlı	Xaraba							0		59	71	76	101	0	0	0
5	Ağvanlı	Xaraba					69		0		1	0	0	0	0	0	0
6	Almalı	Xaraba				81		465	0		49	61	0	0	0	0	0
7	Anapad	Xaraba							0		2	0	0	0	0	0	0
8	Aralıq Oxçu	Xaraba				148	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Arçazor	Arçadzor		327		10			0	3	0	0	0	0	0	0	0
10	Arçazor-Afsarlı	Xaraba				92	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
11	Arxüstü	Xaraba				24	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Armutlu	Xaraba			75		118	395	0	0	0	0	0	0	0	0	0
13	Atqız	Xaraba	37	125	120	242	198	36	0		74	101	193	0	0	0	0
14	Aşağı Hənd	Nerkin And							0		8	0	0	0	0	0	0
15	Aşağı Gödəkli	Nerkin Qyodaklu	26	154	206	123	439	153	0	42	60	74	97	95	447	294	387
16	Aşağı Xotanan	Nerkin Xotanan							0		3	0	0	0	0	0	0
17	Aşağı Girətağ	Nerkin Qırataq				87			0	82	97	127	139	167	...	148	136

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
18	Aşağı Qaraçimən	Xaraba	11	63	225		376	210	0	154		212	0	0	0	0	0
19	Aşağı Qışlaq	Xaraba							0		22	0	0	0	0	0	0
20	Aşağı Şəhərcik	Xaraba				155	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
21	Baharlı	Baharlı	28	59	61	74	132	133	0	88	93	122	176	249	380	358	192
22	Bağaburc	Xaraba				8			0		6	0	0	0	0	0	0
23	Bəkdaş	Xordzor				87		230	0	28	25	40	42	60	257
24	Bəydağ	Xaraba	13	51	68	118	193	58	0		28	32	37	0	0	0	0
25	Buğacıq	Xaraba				125			0	22	1	0	0	0	0	0	0
26	Bılandı	Xaraba				23	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
27	Birinci Kuman	Xaraba				42	276	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	Cıbillı	Cıbillı				82	80	160	0	52	53	77	136
29	Cıxaxor	Cıxaxor							0			21
30	Çanaxçı	Xaraba				50	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
31	Çatılı düz	Xaraba				19	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
32	Çəpni	Çəpni				3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
33	Çakaten	Çakaten				6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
34	Çiriş	Xaraba				27			0	73	79	95	216
35	Çobanlı	Çobanlı	16	195	96	152	130	156	0		42	49	112
36	Çullu	Xaraba				109	85	110	0	39	56	69	0	0	0	0	0
37	Daşbaşı	Daşbaşı				53			0	42	37	65	425
38	Daşnov	Xaraba	18	30	31	30	47	30	0	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Dərməzor	Xaraba							0		44	0	0	0	0	0	0
40	Dəymədagil (Dəymədağlı)	Srvenants							0		3	0	0	0	0	0	0
41	Dortnu	Antaraşat				181			0		3	0	0	0	0	0	0
42	Dovrus	Dovrus	11	74	184	303	268	298	0	88	144	178	304

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
68	Gomaran	Qomaran				169	158		0		52	68	91	97	183	163	270
69	Mahmudluu (Çaykənd)	Bağavank	42	301	416	134	596	263	0	126	147	170	258
70	Mollalı	Xaraba				54	156		0	45	38	46	0	0	0	0	0
71	Müsəlləm	Musallam				34			0	36	44	104	562
72	Oxtar	Oxtar	28	195	338	586	454	353	0		85	164	352
73	Oxçu	Oxçu	143	541	1122	646	1409	200	0	16	13	0	0	0	0	0	0
74	Paşakənd	Xaraba				21	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
75	Pəyhan	Payahan				55			0	70	71	96	430
76	Pirdavdan (Pircavidan)	Xaraba	17	135	223	254	231	360	0	19	0	0	0	0	0	0	0
77	Pürülü	Qeğavank	41	138	257	140	467	52	0	126	26	254	376
78	Pşan	Xaraba	34						0		20	0	0	0	0	0	0
79	Sarıqaya	Xaraba				50	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
80	Sardyard	Xaraba							0		1	0	0	0	0	0	0
81	Səncərli	Sancaravar							0	33	27	30	0	0	0	0	0
82	Sraşen	Sraşen							0		4	0	0	0	0	0	0
83	Siznək	Sıznak				179	180		0	76	84	121	235
84	Sanalı	Xaraba				82	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
85	Sirkətas	Xdrants				6			0		6	0	0	0	0	0	0
86	Suxan	Xaraba				32			0		12	0	0	0	0	0	0
87	Syunik	Sunik				13			0		353
88	Tacədin	Xaraba				58			0		25	32	0	0	0	0	0
89	Turabxanlı	Xaraba				105	123		0	27	19	27	0	0	0	0	0
90	Tutpirqışlağı	Xaraba				71	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
91	Tuqanlar	Xaraba				16	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
92	İncəvar	Xaraba		66	92	129	140	89	0	38	42	45	0	0	0	0	0
93	Tapur	Xaraba				71	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
94	Tunis	Xaraba							0	94	0	0	0	0	0	0	0
95	Şabadin	Yeğək	51	198	261	316	317	275	0	151	175	213	380	260
96	Şabadin oxçu	Xaraba	65	371	582	433	789	516	0	0	0	0	0	0	0	0	0
97	Şixavuz	Şikaxax							0		3	0	0	0	0	0	0
98	Şirvananc	Srvenants							0		3	0	0	0	0	0	0
99	Şərdərə	Xaraba				59	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
100	Şotanlı	Xaraba				30			0	25	19	0	0	0	0	0	0
101	Yeməzli	Xaraba	27	278	244	110	130	89	0	45	46	54	0	0	0	0	0
102	Yalaxlı	Xaraba				164	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
103	Yuxarı Girətağ	Verin Qirataq			537	328	666	289	0	261	223	396	339	310		120	260
104	Yuxarı Gödəkli	Verin Gyodaklu				201		79	0	132	118	163	221	180	275	381	381
105	Yuxarı Xotanan	Verin Xotanan				10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
106	Noraşenik Axta	xaraba	8	55	60	188	73	80	0		5	0	0	0	0	0	0
107	Yuxarı Şəhərcik	Şaqarcik	57	162	371	341	395	180	0	262	316	425	381
106	Qaradaş	Sevkar			694				0		1	0	0	0	0	0	0
107	Göllüqişlaq	xaraba				75	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
108	Keçəltəpə	xaraba							0		2	0	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Axtaxana	Zorastan
2	Acıbac	Acıbac
3	Aşağı Kirətağ	Nerkin Giratağ
4	Aşağı Gödəkli	Nerkin Qedaklu
5	Aşağı Xotanan	Nerkin Xotanan
6	Aşağı Hənd	Nerkin And
7	Arçazor	Arçadzor
8	Çəpni	Çapni
9	Çakaten	Çakaten
10	Dovrus	Dovrus
11	Dəymədagil (Dəymədağlı)	Srvenants
12	Dortnu	Antaraşat
13	Əkərək	Akarak
14	Qaradığa	Karatqa
15	Qaraçimən	Qaraçiman
16	Qafan	Kapan
17	Qacaran	Kacaran
18	Qovşud	Kavçut
19	Karxana	Vaçakan
20	Gomaran	Qomaran
21	Kürüd (Kurud)	Kyurut
22	Kürdkənd	Lernadzor
23	Kilsəkənd	Sraşen
24	Kirs	Kirs
25	Kiği	Kiqi
26	Kutqum	Gexaniş
27	Mahmudlu	Çaykənd
28	Maqauz (Novruzlu)	Kaxnut
29	Müsəlləm	Musallam
30	Oxtar	Oxtar
31	Oxçu	Oxçu
32	Pəyhan	Payahan
33	Səncərli	Sancaravar
34	Sraşen	Sraşen
35	Siznək	Sıznak
36	Sirkətas	Xdrants
37	Yalaxlı	Xaraba
38	Yuxarı Kirətağ	Verin Girataq
39	Yuxarı Gödəkli	Verin Gyodaklu
40	Yuxarı Xotanan	Verin Xotanan
41	Yuxarı Hənd	Verin And

3.XIX–XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Abdalağalı	Vağaşen
2	Adamxan (Atamxan)	Vardadzor
3	Aşağı Adıyaman	Nerkin Getaşen
4	Aşağı Qaranlıq	Martuni
5	Aşağı Alçalı (Qırasaqqal qışlağı)	Arzvanist
6	Aşağı Gözəldərə	Vardenis
7	Dəlikdaş	Tsaxkar
8	Əliqırıq	Astğadzor
9	Gölkənd	Liçk
10	Kolagirən	Dzovinar
11	Qaranlıq (Yuxarı Qaranlıq)	Qexovit
12	Mədinə	Madina
13	Təzəkənd	Tazagyüğ
14	Vəliağalı	Zorageğ
15	Yanıx	Yanıx
16	Yuxarı Adıyaman	Verin Getaşen
17	Yuxarı Alçalı	Arzvanist

XXIII. Qəmərli (Artaşat) rayonu

1.XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Ağdamlar
2. Aşağı Kəhriz
3. Aşağı Novruzlu
4. Çatma (Çatmadaş, Çatmadağ)
5. Çiloxanlı
6. Dördüncü kənd
7. Qaladibi
8. Qarapapaq (Seyidkənd)
9. Qaraqoyunlu
10. Qafarlı
11. Şoran
12. Şorbulaq
13. Şotulkənd
14. Şırran
15. Torpaqqala (Qurbanqulu)
16. Yappa

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1979
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Ağdamlar	xaraba				39	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Ağcaqışlaq	Getazat	70	184	138	200	186	220	0		96	102	...	0	0
3	Ayashlı	Ayqestan	129	55	55	94	146	89	0		5	0	0	0	0
4	Alpava (Arpavar)	Nşavan	35	97	121	127	188	1150	0		3	0	0	0	0
5	Axund Buzovand	Berdin	102	210	254	341	322	385	0		161	195	273	622	736
6	Aşağı Ağbaş	Arevşat				11			0		2	0	0	0	0
7	Aşağı Qoylasar	Dimitrov	5	4		19			0		1	0	0	0	0
8	Aşağı Kəhriz	xaraba				41	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Aşağı Darğalı	Aygezart	125	22	36	11	47	58	0	0	0	0	0	0	0
10	Aşağı Novruzlu	xaraba							0	139	231	205		0	0
11	Bayburd	Bayburd	96	113	183	224	201	284	0	55	49	140		0	0
12	Başnalı	Bağramyan	30	85	56	70	86	78	0	14	10	7	0	0	0
13	Bəkuqazlı Becazlı (Bəcgəzli, Bəcəyəzli)	Vostan	102	22	19	10	206		0		15	11	0	0	0
14	Bitlicə	Bardzraşen				246		198	0	73	60	85	...	0	0
15	Böyük Dəlilər (Dəlilər)	Dalar	46	115	124	134	283	102	0	5	4	4	0	0	0
16	Böyük Gilanlar	Gilanlar Medz	143	146	194	310	212	389	0	100	178	230	...	0	0
17	Çikdamlı	Çikdamal	166	155	161	135	405	360	0	0	0	0	0	0	0
18	Cənnətli	Zovaşen	59	173	189	219	184	228	0	78	100	114	...	0	0
19	Çatma (Çatmadaş, Çatmadağ)	xaraba		41	57	162	51	178	0	29	18	37	...	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
20	Çiloxanlı	xaraba	237	535	569	698	752	827	0	131	220	246	...	0	0
21	Doqquz	Kanaçut	127	159	178	161	290	189	0	75	78	97	...	0	0
22	Dvin Asori	Dvin				76			0		2	0	0	0	0
23	Qaladibi	xaraba		155	221	330	242	399	0	126	130	189	...	0	0
24	Xaraba Sarvanlar	Nor Qoxb	29	48	44	52	95	100	0	36	36	33	0	0	0
25	İmanşalı	Mxçyan	31	17	12	6	27	94	0	0	0	0	0	0	0
26	Qaradağlı	Mrqavan	128	331	286	364	390	431	360	152	163	115	...	0	0
27	Qarapapaq (Seyidkənd)	xaraba	130	345	346	483	410	705	0	99	131	118	...	0	0
28	Qaraqoyunlu	xaraba	72	355	474	456	432	475	0	178	228	246	...	0	0
29	Qafarlı	xaraba	652	515	435	405	540	594	0	0	0	0	0	0	0
30	Qəmərli	Artaşat	167	563	668	757	870	835	0	126	248	267	...	0	0
31	Mehrablı	Vardaşen				14	0	0	0	0	0	0	0	0	0
32	Məsimli	Aykepat	62	360	357	507	448	594	0	269	260	276	...	0	0
33	Muğanlı	Hovtaşen	243	388	371	392	513	811	350	58	64	0	0	0	0
34	Oğurbəyli	Berkanuş	87	104	113	110	220	280	0	23	27	0	0	0	0
35	Sabunçu	Araskavan	474	951	1059	1000	1397	1537	0	219	285	319	0	0	0
36	Şoran	xaraba				148	80	185	0	0	0	0	0	0	0
37	Şorbulaq	İrəvan şəhərinə birləşdirilib							0		6	0	0	0	0
38	Şotulkənd	xaraba				254	353	388	0	0	0	0	0	0	0
39	Şırran	xaraba				148	160	185	0	0	0	0	0	0	0
40	Torpaqqala (Qurbanqulu)	xaraba	40	240	268	333	415	296	0	98	163	197	...	0	0
41	Yamancalı	Dexsut	44	214	199	257	272	300	0	53	67	66	...	0	0
42	Yappa	xaraba				62	55	104	0	0	0	0	0	0	0
43	Yuva	Şaumyan	33	186	161	60	302	230	0	0	0	0	0	0	0
44	Yuxarı Ağbaş	Abovyan		91	89	183	132	172	0	113	117	89	...	0	0
45	Yuxarı Qoylasar	Bayravan	221		8	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağcaqışlaq	Getazat
2	Ayaslı	Ayqestan
3	Alpava (Arpavar)	Nşavan
4	Axund Buzovand	Berdin
5	Aşağı Ağbaş	Arevşat
6	Aşağı Qoylasar	Dimitrov
7	Aşağı Darğalı	Aygezart
8	Bayburd	Bayburd
9	Başnalı	Bağramyan
10	Bəkuqazlı Becazlı (Bəcgəzli, Bəcəyəzli)	Vostan
11	Bitlicə	Bardzraşen
12	Böyük Dəlilər (Dəlilər)	Dalar
13	Böyük Gilanlar	Gilanlar Medz
14	Cikdamlı	Çikdamal
15	Cənnətli	Zovaşen
16	Doqquz	Kanaçut
17	Gödəkli	Mrqavet
18	Dvin Asori	Dvin
19	Qəmərli	Artaşat
20	Xaraba Sarvanlar	Nor Qoxb
21	İmanşalı	Mxçyan
22	Qaradağlı	Mrqavan
23	Toxaşalı	Masis
24	Yamancalı	Dexsut
25	Yuva	Şaumyan
26	Yuxarı Ağbaş	Abovyan
27	Yuxarı Qoylasar	Bayravan

XXIV.Qızılqoç (Qukasyan) rayonu

1. XX əsrdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Alıxan
2. Arpa
3. Başköy
4. Ciftəli

2.Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959
1	Ciftəli	Xaraba				2	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Çorlu	Lernagyuş				3	0	0	0	0	0	0	0	0
3	Güllübulaq	Vardaxbyur		151	673	955	1020	1137	0	791	1134	1268	...	0
4	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar			132	177	189	253	0		3	0	0	0
5	Qazançı	Kazançı							0	2	0	0	0	0
6	Qurdbulaq	Krasar			234	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Salut	Salut							0	4	0	0	0	0
8	Təzəkənd	Tavşut			129		396	193	0	5	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Bozyoxuş	Musalyan
2	Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar
3	Cızıxlar	Tsoxamaraq
4	Çorlu	Lernagyuş
5	Dərəköy	Saragyuş
6	Düz xaraba (Qayqulu Düzkənd)	Artaşen
7	Güllübulaq	Vardaxbyur
8	Gürcü eli	Torosgyuş
9	Kiçik Sarıyal (Kiçik Sarıyar)	Pokr Sarıar
10	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar
11	Kefli	Kakavasər
12	Korbulaq	Sizavet
13	Qazançı	Kazançı
14	Qızılqoç	Qukaysan
15	Qurdbulaq	Krasar
16	Palıdlı	Arpeni
17	Samurlu	Sarapat
18	Salut	Salut
19	Təzəkənd	Tavşut
20	Təknəli	Kokohovit
21	Üçüngü Qarakilsə	Dzoraşen

XXV. Quqark rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Aşağı Kilsə
2. Bayatlar
3. Hacıkənd
4. Qışlaq
5. Şahəli Eylar (Eylar)

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1967	1988
1	Arcut	Arcut	37	357	477	574	636	759	630	697	820	876	1740	5100
2	Aşağı Kilsə	Nerkin Kilsə							0	87	110	128	365
3	Bayatlar	xaraba							0		23	0	0	0	0	0
4	Böyük Qarakilsə	Vanadzor				57			0		36	17	150
5	Darbaz	Darpas				1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Hacıpara	Makaraşen				1			0		1	0	0	0	0	0
7	Heydərli	Haydarlu	26	158	175	265	357	461	1328	294	325	398	1260
8	Hallavar	Halvar	111	625	664	913	1062	1283	455	644	709	902	3321
9	Xancıgöz (İbrahimli, Gözəldərə,)	Aznavadzor	33	295	345	393	523	650	582	712	697	880	1720
10	Qışlaq	xaraba				1148			0		1813	0	0	0	0	0
11	Mollaqışlaq (Güllü dərə)	Dzakadzor							0	130	156	163	520
12	Nikitino	Fioletovo							0	242
13	Şahəli Eylar (Eylar)	xaraba							0				48	0	0	0
14	Vartanalı	Şaumyan	74	343	550	662	481	515	0	98	158	220	632
15	Voskresonovka	Lermontov							0	194
16	Yaqublu	Quqark				43	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	Yuxarı Kilsə	Verin Kilsə							0	96	130	154	575

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Arcut	Arcut
2	Bozabdall	Bzovdal
3	Böyük Qarakilsə	Kirovakan
4	Darbaz	Darpas
5	Dərəkənd	Zoragyug
6	Hacıpara	Makaraşen
7	Həmzəçimən	Markhovit
8	Heydərlı	Haydarlu
9	Hallavar	Alavar
10	Xancıgəz (İbrahimli)	Aznavadzor
11	Kolagirən	Dzoraket
12	Qışlaq	xaraba
13	Mollaqışlaq	Dzakadzor
14	Pəmbək	Pambak
15	Sarımsaxlı	Karaberd
16	Yaqublu	Quqark
18	Yuxarı Kilsə	Verin Kilsə

XXVI. Meğri rayonu.

1.XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Acılı	9. Qılıx Məzrə
2. Ağdəre (Bənövşə buşt)	10. Eldərə
3. Buğakar	11. Tey
4. Düz	12. Tuğut
5. Lök	13. İçdüz (Üçdüz)
6. Mülk	14. Liçkvaz
7. Tüğəmir	15. Mərzəqat
8. Teğut	16. Şırşır

2. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

No	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1970	1988
1	Aldərə	Avank	131	911	1077	1094	1505	1987	0		414	491	...	879
2	Ağdərə (Bənövşə buşt)	xaraba						28	0	0	0	0	0	0
3	Buğakar	xaraba				139	194	96	0	0	0	0	0	0
4	Ernəzor (Eynəzor)	Arnəzor		153	204	163	238	562	0	207	219	219	0	0
5	Əkərək (Qarçıvan)	Aqarak				10			0				...	90
6	İçdüz (Üçdüz, Yaldüz)	Kürədüz							0		10		...	48
7	Kuris	Kuris				5			0		21	0	0	0
8	Qoçur	xaraba							0		3	0	0	0
9	Qul	Nor Arevik	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Maral damı	xaraba				14	0	0	0	0	0	0	0	0
11	Lehvaz	Leyvaz	15	172	375	346	525	836	0	136	145	171	...	1002
12	Liçkvaz	xaraba	5			10			0		6	0	0	0
13	Maralzəmi	Tğkut	18	123	174	199	951		0		72	810
14	Mərzəqat	xaraba	54	255	301	281	766	751	0	0	0	0	0	0
15	Məgri	Məgri							0		48	0	0	0
16	Mülk	xaraba				141		90	0		48	0	0	0
17	Nüvədi	Nonədzor	291	705	1083	952	771	1072	0	662	480	596	...	1761
18	Puşqaq	Puşqaq				4		72	0		2	0	0	0
19	Suludərə	xaraba							0		3	0	0	0
20	Şırşır	xaraba							0		2	0	0	0
21	Şıvanizor	Şvanizor							0		2	0	0	0
22	Tatin hənd	Xaraba							0		4	0	0	0
23	Tuğəmir	xaraba	19	74	129	163	194	255	0	36	43	51	0	0
24	Teğut	xaraba	31	162	199	237	294	513	0	131	85	78	0	0
25	Tey	xaraba		126	174	337	425		0	53	62	81	0	0
26	Vardənadzor	Vardənadzor	36	316	489	506	439	1053	0	177	187	243		1051

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Aldərə	Alvank
2	Daştun	Daştun
3	Ernəzur	Arnazur
4	Əkərək (Qarçıvan)	Aqarak
5	Əmrahdaşı	Amrakar
6	Qul	Nor Arevik
7	Maralzəmi	Tğkut
8	Qudemış	Qudemis
9	Nüvədi	Nonadzor
10	Lehvaz	Lehvaz
11	Şişkert	Liçk
12	Kyalur	Kaler
13	Kuris	Kuris
14	Malik	Malevnerkin
15	Mığrı	Meğri
16	Şivanadzor	Şvanadzor
17	Varhavar	Varhavor
18	Vəng	Vank
19	Vardanadzor	Vardanadzor
20	Puşqaq	Puşqaq

XXVII. Nairi rayonu

1.Xarabalığa çevrilmiş kəndlər

1. Əmirabad

2.Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939
1	Argel	Arqel		300	458	517			0	3	0	0	0
2	Babakişi	Bujakan	72	268	435	431	483	573	0	4		4	0
3	Çatqıran	Gexaşen	19			1	0	0	0	0	0	0	0
4	Kənəkir	Kanakeravan	15			12	0	0	0	0	0	0	0
5	Qaraşamb	Karaşamb	28	207	192	306	363	417	0	0	0	0	0
6	Tığit	Txit	93	217	241	333	410	488	0	0	0	0	0
7	Yeğvard	Yeğvard		47		36		2	0	0	0	0	0
8	Tulinəbi	Saralanc		227	321	261	371	406	0	0	0	0	0
9	Qaracoran (Qaraceyranlı, Qaracalar, Qaracaveran)	Araguayğ	162	233	275	307	445	250	0		14	14	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Argel	Arqel
2	Babakışi	Bujakan
3	Çatqıran	Gexaşen
4	Kənəkir	Kanakeravan
5	Kassax	Kassax
6	Qaraşamb	Karaşamb
7	Tığıt	Txit
8	Yeğvard	Yeğvard
9	Tulinəbi	Saralanc
10	Qaracoran (Qaraceyranlı, Qaracalar, Qaracaveran)	Aragyuğ

XXVIII. Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonu

1.XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Ağxaç
2. Ağıllı (Axılı)
3. Ağcakənd
4. Axtacul
5. Bilək
6. Bulaqlar
7. Cağatay
8. Ceyranlı
9. Çırxalı (Çıraxoğlukənd)
10. Daşaltı
11. Daşkənd
12. Dəmirçilər
13. Dərəkənd (Dərələr)
14. Ərinc
15. Gəndərə
16. Göyərçin
17. Gümüşxana
18. İtqıran Ortakənd
19. Qayabas
20. Qayalı
21. Qaralar
22. Qabaxlı
23. Qındevaz
24. Qısır (Qısır-xaraba)
25. Qılıclı
26. Leyli köçən (Leyliqaçan)
27. Məmmədrza (Məmmədrza qışlağı)
28. Maratuz (Maratuzqışlağı)
29. Oğbin
30. Pəyədəre
31. Tərp
32. Tezkaraba
33. Zirak

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1959	1970	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Ağcakənd	xaraba		106	139	192	214	234	0	0	0	0	0	0	0
2	Ağxaç	xaraba	37	124	197	242	375	400	160		368	0	0	0	0
3	Ağılı (Axılı)	xaraba	11	23	39	38	36	36	0	0	0	0	0	0	0
4	Axta	Axta	187	230	304	426	458	504	0	129	129	199	...	0	450
5	Almalı	Xndzorut	6			14			0		5	0	0	...	105
6	Azadəğ (Azatak)	Azatek				20			0		3	0	0	0	0
7	Bilək	xaraba		244	334	357	536	536	0	0	0	0	0	0	0
8	Bulaqlar	xaraba		68	92	149	132	132	0	29	40	63	0	0	0
9	Cağatay	xaraba	30	70	86	98	94	103	0	15	0	0	0	0	0
10	Ceyranlı	xaraba		91	84	92	123	135	0	0	0	0	0	0	0
11	Cul	Artavan	117	708	899	1214	1222	1344	0	717	431	0	0	0	0
12	Çaykənd	Getik	78	110	78	166	129	141	0	35	104	151	0	0	0
13	Çıraxlı (Çıraxoğlucənd)	xaraba		21	20	31			0	40	15	0	0	0	0
14	Daylaxlı	Daylaxlı		87	184	66	218	240	0		6	246	205
15	Daşaltı	xaraba		32	37	73	28	30	0	15	0	0	0	0	0
16	Daşkənd	xaraba	62	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	Dəmirçilər	xaraba		82	68	90	96	96	0	0	0	0	0	0	0
18	Dərəkənd (Dərələr)	xaraba		59	62	77	105	105	0	0	0	0	0	0	0
19	Ərinc	xaraba	177	129	152	200	264	264	0	23	103	171	0	0	0
20	Gabud	Kaput	35	116	113	159	140	154	0	33	120	181	554
21	Gəndərə	xaraba		152	217	300	503	553	0	78	0	0	0	0	0
22	Gomur	Komk	27	285	293	353	365	400	0	155	200	366	...	582	1091
23	Göyərçin	xaraba	20	48	34	84	60	60	0	0	0	0	0	0	0
24	Gümüşxana	xaraba	35	145	136	203	360	396	0	74	0	0	0	0	0
25	Herher	Gerger	213	647	656	1047	1079	1100	250	156	220	278	...	929	0
26	İtqiran (Gülüstan)	Nor Aznaberd	157	257	364	235	490	539	0	103	88	127	348

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
27	İtqıran Ortakənd	xaraba				292	0	0	0	0	0	0	0	0	0
28	İstisu	Cermuk		114	117	163	214	235	0	118	4	1080
29	Kotanlı	Karmraşen		256	392	456	611	672	0	61	194	351	960
30	Köçbək	Hedzor	25	226	312	417	425	470	0	103	179	564	669
31	Qayabas	xaraba		132	165	202	223	245	0	0	0	0	0	0	0
32	Qayalı	xaraba	40	130	174	223	240	264	0	19	0	0	0	0	0
33	Qaralar	xaraba	49	84	101	113	108	118	0	0	0	0	0	0	0
34	Qabaxlı	Qabaxlı	33	201	270	273	235	258	0	103	90	108	87
35	Qındevaz	Xaraba		98	127	163	267	350	0		47	54	0	0	0
36	Qısır (Qısırxaraba)	Xaraba			86	136	152	167	0	4	18	0	0	0	0
37	Qaradüz	Horadis				6			0		2	0	0	0	0
38	Qılıçlı	xaraba		52	68	117	117	128	0	0	0	0	0	0	0
39	Leyli köçən (Leyliqaçan)	xaraba		139	153	352	384	422	0	0	0	0	0	0	0
41	Məmmədrza (Məmmədrza qışlağı)	xaraba		67	52	96	104	114	0	36	77	104	...	0	0
42	Maratuz (Maratuzqışlağı)	xaraba	32	166	220	242	248	273	0	0	0	0	0	0	0
43	Martiros	Martiros	95						0		9	1611	...	0	0
44	Oğbin	xaraba	37	104	169	245	403	500	53		37	53	...	0	0
45	Paşalı	Zarıtap				39			0		5	0	0	0	0
46	Pəyədəre	xaraba				20	0	0	0	0	0	0	0	0	0
47	Por	Por	18			18			0		3	0	0	0	0
48	Soylan	Vayk	58	35	24	14	14	0	0	0	0	0	0	0	0
49	Sultanbəy	Bartsiruni							0		1	2	0	0	0
50	Terp	Terp	96	243	215	376	384	422	0	80	222	408	830
51	Tezkaraba	xaraba	22	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
52	Tərp	xaraba	96	192	86	187	223	245	0	67	86	191	0	0	0
53	Zeytə (Zeyvə)	Zedea	67	224	261	324	580	638	0	34	147	228	385
54	Zirak	xaraba	43	169	218	223	394	433	0		158	545	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Azadəğ (Azatak)	Azatek
2	Almalı	Xndzorut
3	Axta	Axta
4	Cul	Artavan
5	Çaykənd	Getik
6	Daylaxlı	Daylaxlı
7	Gomur	Komk
8	Gümüşxana	Xaraba
9	Herher	Gerger
10	İtgıran	Nor Aznaberd
11	İstisu	Cermuk
12	Gabud	Kaput
13	Kotanlı	Karmraşen
14	Köçbəy	Hedzor
15	Qaradüz	Horadis
16	Quşçu	Keçud
17	Martiros	Martiros
18	Oğbin	Xaraba
19	Paşalı	Zarıtap
20	Soylan	Vayk
21	Sultanbəy	Bartsiruni
22	Por	Por
23	Terp	Terp
24	Zeytə (Zeyvə)	Zedea

XXIX. Sevan rayonu

1. XX əsrdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər

1. Bıǵlı Hüseyn Saraclı

1. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939
1	Bıǵlı Hüseyn Saraclı	xaraba	26	356	505	645	658	846	0	53	0	0	0
2	Çubuxlu	Dzovagyuǵ				14			0		10	0	0
3	Əfəndi	Noraşen	28	224	314	422	479	654	0	7	5	10	0
4	Ördəkli	Lçaşen				22	0	0	0	0	0	0	0
5	Yaycı	Dzovaber				40	0	0	0	0	0	0	0
6	Şəhriz (Kərim kənd)	Geǵamavan				18	0	0	0	0	0	0	0
7	Şorcaşen	Yelenovka				45	0	0	0	0	0	0	0

2.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Çırçır	Varser
2	Çubuxlu	Dzovagyuğ
3	Əfəndi	Noraşen
4	Ördəkli	Lçaşen
5	Yaycı	Dzovaber
6	Şəhriz (Kərim kənd)	Geğamavan
7	Şorcaşen	Yelenovka

XXX. Sərdarabad (Oktemberyan) rayonu

1.XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Abdulabad
2. Abdulkənd
3. Armudlu
4. Düzəkənd
5. Qaraqala
6. Qaraboya
7. Qamışlı
8. Saatlı

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
12	Kərimarx	Sovetavan	413	1215	1357	1476	1700	1747	1840	239	303	268	...	0	0	0
13	Kiçik Şəhriyar	Nor Artaqes				11			0		1	0	0	0	0	0
14	Keçili	Mrqaşat				1			0		1	0	0	0	0	0
15	Qaraqala	Xaraba				10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
16	Qaraboya	Xaraba		166	48	70	76	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	Qamışlı	Xaraba							0		3	0	0	0	0	0
18	Quzugüdən	Ayqəşad				9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Qurduqulu	Armavir							0		1	0	0	0	0	0
20	Molla Bədəl	Yexeknut		300	313	360	335	341	0	0	0	0	0	0	0	0
21	Saatlı	Xaraba		300	280	553		600	0		219	352	...	0	0	0
22	Sərdərabad	Oktember				44	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Şahvarid	Uşakert	59	72	116	160	96	128	0	108	106	0	0	0	0	0
24	Təpədibi	Haykavan				17	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
25	Uzunoba	Arqavand				6			0		1	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağcaarx	Arevik
2	Böyük Armudlu	Tanzud
3	Böyük Şəhriyar	Nalbandyan
4	Canfida	Canfida
5	Cəfərabad	Getaşen
6	Çubuxçu	Vardanaşen
7	Evcilər	Arazap
8	Hacı Bayram	Baqaran
9	Xeyirbəyli	Yervandaşat
10	İydəli	Pştavan
11	Kələkarx	Şenavan
12	Kərimarx	Sovetavan
13	Kiçik Şəhriyar	Nor Artaqes
14	Keçili	Mrqaşat
15	Quzugüdən	Ayqəşad
16	Qurduqulu	Armavir
17	Quru Araz	Yerasxaun
18	Molla Bədəl	Yexeknut
19	Molla Bayazid	Bambakaşat
20	Sərdərabad	Oktember
21	Şahvarid	Uşakert
22	Təpədibi	Haykavan
23	Uzunoba	Arqavand

XXXI. Sisyan rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Ağğa (Ağay)	12. Hortigeğ	22. Qoşabulaq
2. Alışar (Alşar)	13. Dərəkənd	23. Pulkənd
3. Arıqlı (Ərikli)	14. İrmis	24. Püsək
4. Armudlu	15. Əkəri	25. Şotulu
5. Bazarkənd	16. Ərəmiz	26. Sandıxlı
6. Bazarçay	17. Ərikli	27. Təzəkənd
7. Baharlı	18. Gədədağ	28. Yaqublu
8. Bacalı	19. Qalacıq	29. Zabazadur
9. Başkənd	(II Qarakilsə)	
10. Boznəli	20. Qızılıq	
11. Bozkənd	21. Qıvraq	

2. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	Ağağa (Ağay)	xaraba				18	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Ağudi	Aqudi	60	450	903	1162	1345	1070	0	298	319	496	...	828	1222	2102
3	Alışar (Alşar)	xaraba			138	148	160	214	0	105	104	135	108	0	0	0
4	Arıqlı (Ərikli)	xaraba		60	106	88	126	214	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Axlatyan	Axlatyan							0		6	0	0	0	0	0
6	Bazarçay	xaraba			4	8	60	78	0		3	1	0	0	0	0
7	Baharlı	xaraba	9	41	55	124	49	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Bələk	Balak			10		27	34	0		2	0	0	0	0	0
8	Brnaut	Brnakot	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Comardlı	Tanahat		208	244	333	410	405	0	87	87	149	891
10	Hortigeğ	xaraba			495	286	210	770	0	239	0	0	0	0	0	0
11	Dərəbas	Darbas	164	515	553	730	340	828	0	0	0	0	0	0	0	0
12	Dərəkənd	xaraba				200	120	155	0	101	91	100	0	0	0	0
13	Dəstəgird	Dastgerd					555	400	0	358	338	434	616
14	Dulus	Tulus	24	142	176	263	310	416	0		6	0	0	0	0	0
15	İrmis	xaraba	14	108	150	275	270	616	0	0	0	0	0	0	0	0
16	Ərəfsə (Səfərli)	Aravur	19	168	148	123	168	300	0	151	60	225	...	478	551	524
17	Ərikli	xaraba		60	106	88	126	214	0	0	0	0	0	0	0	0
18	Gədədağ	xaraba							0		3	0	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
19	Qarakilsə (I Qarakilsə)	Sisyan	63	197	297	481	480		0		7	6	0	0	0	0
20	Qızılıcığ	Kzılcuğ		165	287	407	450	441	0	189	122	292	750
21	Qıvraq	xaraba			69	80	148	120	0	77	87	111	0	0	0	0
22	Lor	Lor				8			0		2	0	0	0	0	0
23	Məliklər	Spandaryan	22	112	209	230	318	249	0		3	0	0	0	0	0
24	Murxuz	Tsquni			138	60	170	190	0	101	164	177	810
25	Məzrə	Barsraşen							0		2	0	0	0	0	0
26	Pulkənd	xaraba		75	122	153	193	282	0	0	0	0	0	0	0	0
27	Püsək	xaraba			332	154	260	310	0	150	149	197	0	0	0	0
28	Sofulu	Soflu	1175
29	Sisiyan	Sisyan	34	439	633	795	850	1300	0		201	234	0	0	0	0
30	Təzəkənd	xaraba				61	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
31	Şamb	Şamb				234	495	440	0	40	86	40	0	0	0	0
32	Şikar	Şukar		186	218	238	281	514	0	0	0	0	0	0	0	0
33	Şəki	Şaki	48	445	657	1191	1605	1584	0	282	385	557	1756
34	Şinadağ	Lernaşen							0		1	0	0	0	0	0
35	Şıxlar (Qızıl Şəfəq)	Torunik	44	312	306	544	590	585	0	326	391	411	752
36	Urud	Urud	11	222	211	359	435	408	0	173	263	340	1648
37	Vağudi	Vaquti	44	653	926	1286	1395	870	0	131	226	316	3542
38	Zabazadur	xaraba		53	64	103	143	120	0	0	0	0	0	0	0	0
39	Lçen	Lçen							0		1	0	0	0	0	0
40	Tolors	Tolors	24	142	176	263	350	590	0		6	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağudi	Aqudi
2	Ağkənd	Aşotavan
3	Angelant	Angeğakot
4	Axlatyan	Axlatyan
5	Barısovka	Haykavan
6	Bələk	Balak
7	Brnaut	Brnakot
8	Comardlı	Tanahat
9	Dərəbas	Darbas
10	Dəstəgird	Dastgerd
11	Dulus	Tulus
12	Əlili (Ayıblı)	Salvard
13	Ərəfsə (Səfərli)	Aravur
14	Qarakilsə (I Qarakilsə)	Sisyan
15	Quşçu	Tazaguğ
16	Lor	Lor
17	Məliklər	Spandaryan
18	Murğuz	Murxuz
19	Məzrə	Barsraşen
20	Saybalı	Sarnakunuk
21	Sisiyan	Sisyan
22	Şamb	Şamb
23	Şikar	Şukar
24	Şəki	Şaki
25	Şinadağ	Lernaşen
26	Şıxlar	Qızıl Şəfəq
27	Uz	Uyts
28	Urud	Urud
29	Vağudi	Vaquuti
30	Lçen	Lçen
31	Tolors	Tolors

XXXII. Şəmsəddin (Berd) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Ağsu	14. Çinçin	27. Qırğı (Qaraqula)
2. Azxncı	15. Çuxur tala	28. Qozlu
3. Arx qırağı	16. Coratan	29. Qonaqgörməz
4. Alatala	17. Dəlikdaş	30. Quzan
5. Avtandil tala	18. Dəmirli	31. Molla tala
6. Aşağı Hunud	19. Düzlər	32. Nov talası
7. Aşağı Qızqala	20. Durnalı	33. Salı ser
8. Böyük Kötəkli	21. Haçabulaq	34. Saçquran
9. Bataxlı	22. Xanım yurdu	35. Türki qaş
10. Baldırğanlı	23. Keçkeçi	36. Vəligah
11. Buğdalı	24. Kolagir	37. Yuxarı Molla Səflər
12. Çələbi	25. Qamışgöl	38. Yuxarı Hunud
13. Çırçır	26. Qaradağ	39. Şəmsəddil

2. Azərbaycanlıların yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931
1	Azxncı	xaraba							0		83	0
2	Çinarlı	Çinari							0		4	0
3	Quləli	Haykedzor							0		5	0
4	Tovuz (Tovuzkənd)	Berd							0			3
5	Tovuz qala	Berd	9						0			5

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Aşağı Qızılbulaq	Karmireaxpyur
2	Çinarlı	Çinari
3	Quləli	Haykedzor
4	Tovuz (Tovuzkənd)	Berd
5	Tovuz qala	Berd
6	Novur (Novçalı)	Navur
7	Vəlikənd	Tsaxkavan

XXXIII. Talin rayonu

1.XIX –XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Aytağ
2. Aralıq
3. Aşağı Bədili
4. Aşağı Gəzbin
5. Başsız
6. Birinci Bəhlul
7. Boğutlu
8. Bozburun
9. Çaltəpə
10. Çətindərə
11. İkinci Bəhlul
12. İkinci Qılıcyataq
13. Karvansara
14. Qabaq təpə
15. Qılıcyataq
16. Persuq
17. Sutökülən
18. Təzəkənd
19. Yuxarı Bədili
20. Tayçarıx
21. Xanarxac
22. Komik
23. Havvo
24. Qazarabad
25. Qalaça
26. Qara ağıl
27. Mindozğa
28. Uzunkənd
29. Carçı keçid
30. Seyran qışlaq
31. Məhəmmədabad (Sultanabad)
32. Rute
33. Kələşbəy
34. Karvansarakənd
35. Aşağı Kələki
36. Yuxarı Kələki
37. Kəllə zağa

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Qədim və ya ilkin adı	İndiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Ağakiçik	Ahakçik		160	257	301	300	383	0	0	0	0
2	Aralıq	xaraba	16	172	162	214	193	205	0	0	0	0
3	Aşağı Ağcaqala (Hacıqala)	Nerkin Bazmaberd	53	398	502	617	315	334	0	0	0	0
4	Aşağı Qarakoymaz	Nerki Sasunaşen	49	265	356	142	394	418	0	0	0	0
5	Aşağı Pirtikan	Zoragyuğ		65	112	140	153	166	0			1
6	Aşağı Talin	Nerki Talin		248	353	418	376	400	0	0	0	0
7	Bağcacıq	Partıcak	10	82	93	140	101	107	0	0	0	0
8	Baysız	Baysız	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Başsız	xaraba	12	0	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Bazarxana (Bəzixana)	Çithakov				8	0	0	0	0	0	0
11	Carçı keçid	xaraba				63	0	0	0	0	0	0
12	Düzkənd	Baroj			39	37	52	55	0	0	0	0
13	Eşnək	Aşnak	62	363	469	744	477	507	0	0	0	0
14	Əkərək (xaraba Əkərək)	Akarak	70	301	367	482	284	301	0	12	1	0
15	Əylənli	Davidasen		196	236	308	215	228	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
16	Gözlü	Akunk				1	0	0	0	0	0	0
17	İkinci Bəhlul	xaraba				6	0	0	0	0	0	0
18	İkinci Qılıcyataq	xaraba				89	55	58	0	0	0	0
19	İrind	İrind	29	179	322	362	239	253	0	0	0	0
20	Karvansarakənd	xaraba		136	155	278	140	148	0	0	0	0
21	Qara ağıl	xaraba				67	0	0	0	0	0	0
22	Qaraqulaq	Getap		181	228	407	287	306	0	0	0	0
23	Quldərviş	Vosketas	95	190	243	261	327	346	0		1	0
24	Mağaracıq	Mağaracıq				10	0	0	0	0	0	0
25	Masdara	Masdara	7			18	0	0	0	0	0	0
26	Mehribanlı	Katnaxpyur	75	410	598	601	498	523	0	7	0	0
27	Məhəmmədabad (Sultanabad)	xaraba		49		22	0	0	0	0	0	0
28	Pirmələk	Areq		91	300	329	164	176	0	0	0	0
29	Sabunçu	Hatsaşen		80	142	182	165	177	0	0	0	0
30	Susuz	Tsamakasar				196	0	0	0	0	0	0
31	Şeyx hacı	Şqarşik	19	233	245	338	337	337	0	3	0	0
32	Talış	Aruc	61	0	0	0	0	0	0	0	0	0
33	Tayçarix	xaraba				86	0	0	0	0	0	0
34	Yaşıl	Kakavodzor	18	235	227	410	255	273	0	0	0	0
35	Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	70	354		489	306	406	0	0	0	0
36	Yuxarı Bədili	xaraba				45	0	0	0	0	0	0
37	Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	49	265	356	142	394	418	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Adıyaman	Qaruhovit
2	Ağakiçik	Ahakçik
3	Aşağı Ağcaqala (Hacıqala)	Nerkin Bazmaberd
4	Aşağı Qarakoymaz	Nerki Sasunaşen
5	Aşağı Pirtikan	Zoragyuğ
6	Aşağı Talin	Nerki Talin
7	Alagöz	Araqadz
8	Əylənli	Davidasen
9	Bağçacıq	Particak
10	Baysız	Baysız
11	Birinci Qılıcyataq	Suser
12	Dədəli	Yexnik
13	Düzkənd	Baroj
14	Əkərək (xaraba Əkərək)	Akarak
15	Eşnək	Aşnak
16	Gözlü	Akunk
17	İrind	İrind
18	Qaraburun	Karakert
19	Qaraqulaq	Getap
20	Qırmızılı	Karmraşen
21	Quldərviş	Vosketas
22	Qerqer (Herher)	Qrqor
23	Pirmələk	Areq
24	Sabunçu	Hatsaşen
25	Sıçanlı	Avtona
26	Susuz	Tsamakasar
27	Talış	Aruc
28	Yaşıl	Kakavodzor
29	Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd
30	Yuxarı Pirtikan	Tsaxkasar
31	Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen
32	Talin	Talin
33	Bazarxana (Bəzixana)	Çithakov
34	Mağaracıq	Mağaracıq
35	Masdara	Masdara
36	Mehribanlı	Katnaxpyur
37	Qışyataq	Nor Artik
38	İlanqışlaq (Şiştəpə)	Uşiqışlaq
39	Şeyx hacı	Şqarşik

XXXIV.Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Aşağı Qulubəyli
2. Daşdı Daşad
3. İlxı qoruğu
4. Üçtəpələr

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Ağcaqala	Tsaxqalanc	79	38	6	31	16	0	0	0	0	0	0	0
2	Aralıq Kolanılı	Qriboyedov	284	676	701	886	768	887	0	224	248	294	..	0
3	Ayarlı	Lernamerdz	38	265	252	355	353	373	0	97	98	0	0	0
4	Aşağı Qarxın	Araks	318	369	420	586	568	604	0	169	201	212	..	0
5	Aşağı Qulubəyli	xaraba		298	421	501	718	550	0	0	0	0	0	0
6	Aşağı Əylənli	Lenuğı	59			8	0	0	0	0	0	0	0	0
7	Aşağı Xatınarx	Qay	208	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Böyük Zeyvə	Arataşen				29	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Əlibəyli	Atarbekyan				17	0	0	0	0	0	0	0	0
10	Hacı Qara	Aygeşad	27			8	0	0	0	0	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
11	Hacılar	Mrqastan	61	112	144	180	260	198	0	7	0	0	0	0
12	Xıznavuz	Araqats				1	0	0	0	0	0	0	0	0
13	İlxı qoruğu	xaraba		242	345	432	215	375	0	0	0	0	0	0
14	Kiçik Zeyvə	Arataşen	234	492	516	580	550	598	2178	8	0	0	0	0
15	Qarğabazar	Haykaşen		574	602	569	688	728	600	192	190	168	..	0
16	Qəmərli (Gözlü Qəmərli)	Metsamor	127	295	347	408	411	436	0	0	0	0	0	0
17	Molla Dursun	Şaumyan	75	124	134	147	160	168	0	14	14	18
18	Şirabad	Parakar				4			0		6	0	0	0
19	Varmaziyar	Arevaşat	61			14	0	0	0	0	0	0	0	0
20	Yuxarı Qarxın	Crarat		338	397	293	286	304	0	0	0	0	0	0
21	Yuxarı Əylənli	Tsaxkunk	30	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Yuxarı Türkmənli	Apaqa	64	262	360	438	510	540	460	1	11	8	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağcaqala	Tsaxqalanc
2	Aralıq Kolanlı	Qriboyedov
3	Ayarlı	Lernamerdz
4	Aygırgöl	Aygırlıç
5	Aşağı Qarxın	Araks
6	Aşağı Əylənli	Lenuği
7	Kiçik Zeyvə	Arataşen
8	Aşağı Xatınarx	Qay
9	Aşağı Türkmənli	Musagyuğ
10	Böyük Zeyvə	Arataşen
11	Əlibəyli	Atarbekyan
12	Hacı Qara	Aygeşad
13	Hacılar	Mrqastan
14	Xıznavuz	Araqats
15	Körpəli	Arşaluys
16	Qarğabazar	Haykaşen
17	Qəmərli (Gözlü Qəmərli)	Metsamor
18	Mugancıq	Muğan
19	Molla Dursun	Şaumyan
20	Şirabad	Parakar
21	Varmaziyar	Arevaşat
22	Yuxarı Qarxın	Crarat
23	Yuxarı Əylənli	Tsaxkunk
24	Yuxarı Türkmənli	Apaqa
25	Yuxarı Xatınarx	Aknaşen

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağcaqala	Tsaxqalanc
2	Aralıq Kolanılı	Qriboyedov
3	Ayarlı	Lernamerdz
4	Ayğırqöl	Aygırılıç
5	Aşağı Qarxın	Araks
6	Aşağı Əylənli	Lenuğı
7	Kiçik Zeyvə	Arataşen
8	Aşağı Xatınarx	Qay
9	Aşağı Türkmənli	Musagyuğ
10	Böyük Zeyvə	Arataşen
11	Əlibəyli	Atarbekyan
12	Hacı Qara	Aygeşad
13	Hacılar	Mrqastan
14	Xıznavuz	Araqats
15	Körpəli	Arşaluys
16	Qarğabazar	Haykaşen
17	Qəmərli (Gözlü Qəmərli)	Metsamor
18	Mugancıq	Muğan
19	Molla Dursun	Şaumyan
20	Şirabad	Parakar
21	Varmaziyar	Arevaşat
22	Yuxarı Qarxın	Crarat
23	Yuxarı Əylənli	Tsaxkunk
24	Yuxarı Türkmənli	Apaqa
25	Yuxarı Xatınarx	Aknaşen

XXXV. Vedi (Ararat) rayonu

1.XIX–XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Ağbulaq
2. Ağkilsə
3. Asnı
4. Aşağı Ərmik
5. Aşağı Çanaxçı
6. Bağçacıq
7. Bala zağa
8. Bunut
9. Camışbasan
10. Cəfərli
11. Cəngi
12. Cadqıran
13. Cığın Təzəkənd
14. Çivəndərə
15. Dəhnəz
16. Daşnov
17. Dəvəli
18. Əli qax
19. Əliməmməd (Əliməmməd qışlağı)
20. Əli Mərdan
21. Gölaysor
22. Gölcıgın
23. Günnüd
24. Hand
25. Xunud
26. Xosrov
27. Karvansara
28. Keşişdağ
29. Kotuz
30. Kolanlı
31. Köhnə Şahablı
32. Körpükənd
33. Küsüz
34. Kiçik Gilanlar
35. Qaraburun
36. Qaratorpaq
37. Qaraqoyunlu
38. Qoşabulaq
39. İmirzik
40. İnqala
41. Qaraquzey
42. Məmmədabad
43. Məmmədrəsul
44. Məngük (Mangüs)
45. Molla Əhməd
46. Sarxanlı
47. Reyhanlı
48. Səfərli
49. Seyidkotanlı
50. Ovsar Düzyurd
51. Şuqayıb
52. Şəhriyar
53. Tərəkəmələr
54. Yayı
55. Yellicə
56. Yeranus
57. Yappa
58. Yuxarı Qarabağlar
59. Yuxarı Qaraburun
60. Zimmi
61. Zağa Kapaçı
62. Zincirli

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı və ya vəziyyəti	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	Afşar	Avşar	80	886	1059	1164	1094	1107	0	420	533	608	67
2	Ağasıbəyli	xaraba		100	112	142	208	211	0			2	0	0	0	0
3	Ağbulaq	xaraba		178	209	95	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4	Ağkilsə	xaraba		111	152	165	563	574	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Arazdəyən	Yerasx				9			0		1	2	420
6	Ardaras	Ardaras							0				28
7	Armaş	Armaş							0					131
8	Asnı (Yasnı)	xaraba	41	79	72	208	165	168	0	0	0	0	0	0	0	0
9	Aşağı Camışbasan	Əzizkənd	51	94	120	61	166	346	0	48	49	60	0	0	0	0
10	Aşağı Qarabağlar (Çimənkəhd)	Urcadzor		756	924	1260	1725	1879	0	880	690	663	122
11	Aşağı Ərmik	xaraba				192			0		21	0	0	0	0	0
12	Aşağı Çanaxçı	xaraba	30						0		2	0	0	0	0	0
13	Bağcacıq	Bağcacıq		236	361	373	618	680	0	88	130	162	14
14	Bala zağa	xaraba				178	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
15	Bayburd	xaraba	96	143	183	224	201	284	0	55	49	140	0	0	0	0
16	Böyük Gilanlar	Xaraba	143	146	194	310	212	389	0	100	178	230	0	0	0	0
17	Böyük Vədi	Vədi	799	1743	2110	2792	2423	2464	0	1504	1545	1254	275
18	Bnut	xaraba		178	173	161	397	437	0		35	0	0	0	0	0
19	Cadıqıran	xaraba	140	212	285	432	188	191	0	188	178	243	0	0	0	0
20	Camışbasan	Camışbasan				65			0				...			16
21	Cəfərli	xaraba		277	341	441	400	402	0		104	156	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
22	Cığın Təzəkənd	xaraba				55	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
23	Çanaxçı	Sovetaşen	30						0		2	0	0	0	0	0
24	Çanqlı	xaraba		57	95	126	103	161	0	33	47	53	0	0	0	0
25	Çəmbərək	Surenavan							0				18
26	Çivandərə	xaraba		113	154	283	171	188	0		11	0	0	0	0	0
27	Daşlı	Daştakar	84	147	135	184	238	239	0	93	95	117	25
28	Daşnov	xaraba				198			0		73	72	0	0	0	0
29	Dəhnəz	Dəhnəz		59	71	228	385	389	0		73		25
30	Dəvəli	Ararat	28	207	263	686	670		0	3	8		288
31	Əliqırağı	xaraba		110	175	251	202	253	0		55	0	0	0	0	0
32	Əliməmməd (Əliməmməd qışlağı)	xaraba	102	607	691	965	990	1003	0	293	267	373	0	0	0	0
33	Əli Mərdan	xaraba		52	57	153	63	221	0	52	41	65	0	0	0	0
34	Hacı Mirzə (Pirli,Hacı Lələ)	xaraba				169		301	0	0	0	0	0	0	0	0
35	Haxıs	Ağıs		242	186	244	928	2020	0		15	92				25
36	Hənd	And		106	158		173	54	0	0	0	0	0	0	0	0
37	Hortun (Yuxarı Çanaxçı)	Ortun		276	341	476	300	328	0	138	171	261	37
38	Xalisa	Noyakert	149	864	960	1204	957	1053	0	311	331	588	3170
39	Xaraba Kotanlı	Xaraba		64	105	253	174	219	0		1	0	0	0	0	0
40	Xosrov	Xosrov		155	182	269	199	388	0	24	34	31	29
41	Xunud	xaraba		114	143	185	315	346	0	42	0	0	0	0	0	0
42	İmirzik	xaraba		188	232	348	254	328	0	65	96	151	0	0	0	0
43	İnqala (Kiçik Haxıs)	İnqala			113	124			0		30	33	4
44	Gölaysor	xaraba	62	240	333	531	574	955	0	250	249	304	0	0	0	0
45	Gölcığın	xaraba	178	160	210	238	559	615	0	54	92	135	0	0	0	0
46	Goravan	Göravan	59	244	325	530	634	646	0	393	403	466	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
47	Günnüt	Xaraba		178	209	333	406	409	0		25	0	0	0	0	0
48	Karvansara	Xaraba				68		76	0	0	0	0	0	0	0	0
49	Keşişdağ	Xaraba		97	84	116			0	28	30	36	0	0	0	0
50	Kiçik Gilanlar			96	167	178	183	198	0	11	0	0	0	0	0	0
51	Kiçik Vedi	Pokr Vedi	166	639	599	971	960	1056	0	286	256	373	1025
52	Kolanlı	Kolanlı	105	545	663	853	728	800	0	207	300	430	35
53	Kotuz (Kyutuz)	Xaraba		188	226	329	249	493	0	58	110	154	0	0	0	0
54	Köhnə Şahablı	Xaraba				46	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
55	Körpü kənd Körpüqulağı, Tor paqqala)	Xaraba	129	143	200	351	219	470	0	103	141	174	0	0	0	0
56	Küsüs (Kusuz)	Küsüz	221	151	203	270	792	860	0	46	62	70	25
57	Qaladibi			155	221	300	242	399	0	126	130	189	0	0	0	0
58	Qaraxaç	Lusaşoğ	94	324	498	589	640	656	0	22	31	13	0	0	0	0
59	Qaraqoyunlu (Cı- ğın Qaraqoyunlu)	Qaraqoyunlu		376	464	359	551	561	0	60	101	119	15
60	Qaralar	Aralez		443	387	570	252	256	0	241	280	297	780
61	Qaratopraq	Xaraba		138	15				0			64	0	0	0	0
62	Qarin burun	Xaraba				99		102	0	0	0	0	0	0	0	0
63	Qaşqa	Xaraba	8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
64	Qədirli (Qədili)	Lancanist	45	389	497	588	827	839	0	0	0	0	0	0	0	0
65	Qulucan	Spandaryan							0				68
66	Məhəmmədabad	Xaraba				33	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
67	Məhəmmədrəsul	Xaraba				73	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
68	Məngük(Məngüs)	Xaraba		100	259	292	163	180	0	86	94	135	75
69	Molla Əhməd	Xaraba		28	34	65	51	88	0	25	37	10	0	0	0	0
70	Ovşar (Avşar Arazadayan, Ovşar Düzyurd)	Surenavan				43			0		1	0	0	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
71	Saruxanlı	xaraba		283	338	258	160	176	0	0	0	0	0	0	0	0
72	Seyid Kotanlı	xaraba		156	201	279	128	377	0	63	67	106	0	0	0	0
73	Səfərəli	xaraba				31		54	0	0	0	0	0	0	0	0
74	Smokənd	xaraba				61		0	0	0	0	0	0	0	0	0
75	Şahablı	Şahab		437	606	853	827	910	0	64	41	79	0	0	0	0
76	Şəhriyar	xaraba				84			0	44	35	37	0	0	0	0
77	Şıxlar	Lusarat	240	649	714	790	802	882	0	102	115	167	42
78	Şidli	Yexeqnavan	263	806	823	992	777	855	0	571	390	465	2051
79	Şirazlı	Vosgetap		150	234	451	229	251	0	217	243	250	1591
80	Şuqayıb	xaraba			109	163		203	0	44	35	47	0	0	0	0
81	Taytan	Vosgetap		166	177		262	288	0	183		217	190
82	Tərəkmələr	xaraba		32	46		50	165	0	0	0	0	0	0	0	0
83	Urmiya	xaraba				6		330	0	0	0	0	0	0	0	0
84	Yaycı	xaraba				180		157	0	0	0	0	0	0	0	0
85	Yellicə	xaraba		197	197	327	215	377	0	58	85	96	0	0	0	0
86	Yengicə	Sisavan	37	189	199	313	470	517	0	162	194	182	291
87	Yeranos	xaraba		113	162	236	185	202	0		36	28	0	0	0	0
88	Yuxarı Camişbasan	xaraba				65	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
89	Yuxarı Ərmik	Armik	44	412	554	445	156	159	0		85	190	29
90	Yuxarı Qarabağlar			135	175	233	420	462	0	78	80	84	0	0	0	0
91	Yuxarı Qaraburun	xaraba				208		14	0	0	0	0	0	0	0	0
92	Zimmi	xaraba		184	231	322	259	263	0	24	60	31	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Arazdəyən	Yerasx
2	Armaş	Armaş
3	Aşağı Qarabağlar	Uradzor
4	Birəli	Lancar
5	Böyük Vedi	Vedi
6	Çanaxçı	Sovetaşen
7	Çimənkənd	Urcadzor
8	Daşlı	Daştakar
9	Dəvəli	Ararat
10	Goravan	Göravan
11	Xalisa	Noyakert
12	Keşişveran	Urtsalanc
13	Kiçik Vedi	Pokr Vedi
14	Qaralar	Aralez
15	Qaşqa	Vardaşat
16	Qaraxaç	Lusaşoğ
17	Qədirli (Qədili)	Lancanist
18	Reyhanlı	Ayqavan
19	Şidli	Yexeqnavan
20	Şirazlı	Vosgetap
21	Şıxlar	Lusarat
22	Taytan	Vanaşen
23	Yengicə	Sisavan

XXXVI. Zəngibasər (Masis) rayonu

1. XIX-XX əsrlərdə xarabalığa çevrilmiş kəndlər.

1. Çobankərə	8. Noraşad
2. Kolanlı	9. Aşağı Noraşen
3. Qaracalar (Məhəmmədabad)	10. Nor Koğb
4. Saracalar	11. Yuxarı Şenqovit
5. Təzəkənd (Tatar Tərəkənd)	12. Aşağı Çarbağ
6. Muxtarabad	13. Yuxarı Şəhriz (İsabəy)
7. Yeranos	

2. Azərbaycanlılar yaşadığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı	1831	1873	1886	1897	1908	1914	1919	1922	1926	1931	1939	1959	1970	1988
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	Ağahəmzəli	Marmaraşen	232	317	273	376	686	1390	0	93	98	207	...	0	0	0
2	Arbat	Arbat	391	527	538	671	754	1160	0	263	341	263	506	95
3	Aşağı Necilli	Sayat Nova	555	1183	1147	1178	1430	1573	0	555	726	397	2045
4	Aşağı Noraşen	xaraba				6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Aşağı Çarbağ	xaraba							0		11	9	...	0	0	0
6	Cəbəcəli (Cəbəcəli)	Crahovid	275	252	254	264	355	575	240	101	125	131	...	0	0	0
7	Cəfərabad	Arqa-vand				12			0				...	1926	0	0
8	Çobankərə	xaraba	951	2337	2336	2631	2411	3089	4600	66	279		...	0	0	0
9	Donuzgirzən (Meçitli, Zəngilər)	Zorak	355	905	1012	1077	1131	1464	0	399	493	518	2580
10	Göykümbət	Geğanist	300	166	200	230	252	280	0	98	162	174	...	0	0	0
11	Hacı Ellər//Hacı Eylaz	Masis	445	1095	1073	1457	1079	1143	0	582	586	680	0	0
12	Haçaparax (Zəhmət)	Xaçpar	326	716	753	1059	992	1135	0	492	670	759	3071
13	Həbilkənd (Bulaqlı)	Kalinin	85	183	222	234	256	376	0		36	75	2561
14	Xarrathı	Areva-buyr	183	303	245	202	373	571	160	61	102	136	...	0	0	0
15	İpəkli	Masis	22	117	70	102	170	93	0	190	14		...	0	0	0
16	Kalara	Qukasavan				6			0		5	0	0	0	0	0
17	Kiçik Şöllü Dəmirçi (Dəmirçi)	Darbink							0	238	417	453	1405
18	Kolanlı	xaraba	284	676	701	886	768	887	1118	224	248	294	...	0	0	0
19	Qaracalar (Məhəmmədabad)	xaraba		34	33	49	72	121	0			18	...	0	0	0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
20	Qaraqışlaq (Dostluq)	Hayanist	151	735	751	1007	832	1123	0	514	753	850	3553
21	Mehmandar (Şöllü Mehmandar)	Hovtaşad	406	1573	1432	1824	1455	1632	9000	788	1010	778	790
22	Muxtarabad	xaraba				35	66	81	0	22	33	19	...	0	0	0
23	Noraqavid	Noraqavid				13			0		3	2	0	0	0	0
24	Nor Koğb	xaraba	29	48	44	52	95	100	0	36	36	33	0	0	0	0
25	Palantökən	Craşen						187	0		1	0	0	0	0	0
26	Reyhanlı	Haykavan				23			0				352
27	Rəhimabad	Rahimabad			113	183	131	223	601	152	242	389	551
28	Rəncbər	Rancpar		197	230	405	229	431	0	136	204	188	3151
29	Sarıcalar	Kalinin	107	359	440	460	638	811	0	207	224	168	65
30	Sarvanlar	Sis	153	970	1024	953	1465	1910	0	372	418	404	3070
31	Seyidkənd	Kalinin											345
32	Şenqovit Bayat	İrəvan şəhərinə qatılıb	75			6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
33	Şöllü Dəmirçi(Şöllü)	Daştavan	338	1400	1318	1360	1432	2216	0	492	687	601	84
34	Təzəkənd (Tatar Tərəkənd)	Xaraba				224		75	0	0	0	0	0	0	0	0
35	Uluxanlı (Nərimanlı, Zəngibasar)	Masis	1737	2968	3062	2757	3171	3200	8000	1882	1948	1781	6557
36	Yengicə	Norabats				27	75	90	0	20	0	0	0	0	0	0
37	Yeranos	Xaraba		133	164	225	180	256	0	0	0	0	0	0	0	0
38	Yuxarı Çarbağ	İrəvana birləşdirilib	31	201	241	242	347	386	0	177	201	264	...	0	0	0
39	Yuxarı Necili	Nizami	231	540	654	791	933	945	0	319	361	627	1791
40	Yuxarı Noraşen	Noraşen				6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
41	Yuxarı Şenqovit	Xaraba				13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
42	Yuxarı Şəhriz (İsabəy)	Xaraba				67				19	13	0	0	0	0	0

3.XIX-XX əsrlərsdə ermənilərin məskunlaşdırıldığı kəndlər.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim və ya ilkin adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı
1	Ağahəmzəli	Marmaraşen
2	Arbat	Arbat
3	Aşağı Necilli	Sayat Nova
4	Həbilkənd (Bulaqlı)	Kalinin
6	Donuzgirzən (Meçitli, zəngilər)	Zorak
7	Cəbəcəli (Cəbəçəli)	Crahovid
8	Cəfərabad	Arqavand
9	Xarratlı	Arevabuyr
10	Göykümbət	Geğanist
11	Hacı Ellər//Hacı Eylaz	Masis
12	Haçaparax (Zəhmət)	Xaçpar
13	Kiçik Şöllü Dəmirçi	Darbink
15	Kalara	Qukasavan
16	Qaraqışlaq	Hayanist
18	Mehmandar (Şöllü Mehmandar)	Hovtaşad
19	Rəncbər	Rançpar
20	Rəhimabad	Rahimabad
22	Sarvanlar	Sis
24	Şöllü Dəmirçi	Daştavan
25	Yengicə	Norabats
26	Yuxarı Necili	Nizami
27	İpəkli	Masis
28	Senqovit Bayat	İrəvan şəhərinə qatılıb
29	Uluxaul (Nərimanlı Zəngibasar)	Masis
53	Noraqavid	Noraqavid
56	Yuxarı Noraşen	Noraşen
60	Yuxarı Çarbağ	İrəvana birləşdirilib
61	Palantökən	Craşen

**XIX –XX əsrlərdə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycana
xarici ölkələrdən köçürülən ermənilər**

№	Yaşayış məntəqəsinin əvvəlki adı	Yaşayış məntəqəsinin indiki adı	Yaşayış məntəqəsinin yerləşdiyi rayon	Xarici ölkələrdən köçürülən ermənilər
1	2	3	4	5
1	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	Ermənilər kəndə 1820-1825-ci illərdə Türkiyənin Qars və Basın əyalətlərindən köçürülüb.
2	Arıx Vəli	Lernut	Axuryan	Ermənilər kəndə 1812-ci ildə Türkiyənin Muş vilayətindən köçürülüb.
3	Arkameç	Arkameç	Artaşat	Ermənilər bu kəndə 1828-ci ildə İranın Salmas və Xoy vilayətlərindən köçürülüb.
4	Arkaşat	Arkaşat	Oktemberyan	Ermənilər kəndə 1700-cü ildə Türkiyənin İğdır, Alaşkert və Bayazet əyalətlərindən köçürülüb.
5	Aşağı qışlaq	Gedaşen	Artaşat	Ermənilər bu kəndə 1923-cü ildə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən köçürülüb.
6	Baqraşen	Baqraşen	Axuryan	Ermənilər bu kəndə 1830-cu ildə Türkiyənin Basenis vilayətindən köçürülüb.
7	Cacur	Cacur	Axuryan	Kəndə ermənilər 1828-1829-cu illərdə İranın Xunus vilayətindən köçürülüb.
8	Cəfərabad	Gedaşen	Oktemberyan	Ermənilər bu kəndə 1917-1918-ci illərdə Türkiyənin Xoy, Sürməli və Muş vilayətlərindən köçürülüb.
9	Cilica	Cilica	Tumanyan	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Alaşkert, Ərzrum və Muş vilayətlərindən köçürülüb.
10	Craxor	Craxor	Amasiya	Ermənilər bu kəndə 1829-1830-cu illərdə Türkiyənin Basenis vilayətindən köçürülüb.

1	2	3	4	5
11	Crarat	Crarat	Axuryan	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən köçürülüb.
12	Crarat	Crarat	Eçmiədzin	Ermənilər bu kəndə 1918-1920-ci illərdə Türkiyənin Sürməli vilayətindən köçürülüb.
13	Craşen	Craşen	Spitak	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Muş vilayətindən köçürülüb.
14	Dəllər	Dalar	Artaşat	Ermənilər bu kəndə 1829-cu ildə İrandan köçürülüb.
15	Dərəçiçək	Dzaxkadzor	Razdan	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə İrandan və Türkiyədən köçürülüb.
16	Dzaxkanel	Dzaxkanel	Spitak	Ermənilər bu kəndə 1829-cu ildə Türkiyənin Diadin vilayətindən köçürülüb.
17	Dzaxkasar	Dzaxkasar	Tumanyan	Ermənilər bu kəndə 1831-ci ildə Türkiyənin Alaşkert, Qars və Muş vilayətlərindən köçürülüb.
18	Haytağ	Haytağ	Eçmiədzin	Ermənilər bu kəndə 1830-cu ildə İranın Urmiya vilayətindən köçürülüb.
19	Kaftarlı	Panik	Artik	Ermənilər bu kəndə 1810-cu ildə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən köçürülüb.
20	Kaqavazor	Kaqavazor	Tumanyan	Ermənilər bu kəndə 1915-ci ildə Türkiyənin Sasun, Tarun və Muş vilayətlərindən köçürülüb.
21	Keşişkənd	Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	1829-cu ildə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən 500 erməni köçürülərək indiki Yeğeqnadzor rayonunun Malişkə, Keşişkənd (Yeğeqnadzor), Başkənd (Vernaşen), Əyar (Akarakadzor), Qotur (Gedap), Şatin, Erdapin (Yeğeqis), Qaraqluğ, Dərətumb kəndlərinə yerləşdirilib.

1	2	3	4	5
22	Kəvər	Kamo	Kamo	Ermənilər bu kəndə 1830-cu ildə Türkiyənin Bayazet vilayətindən köçürülüb.
23	Küzəcik	Lancaxbyur	Kamo	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Bayazet və Alaşkert vilayətlərindən köçürülüb.
24	Masdara	Masdara	Talin	Ermənilər bu kəndə 1829-cu ildə Türkiyənin Alaşkert və Muş vilayətlərindən köçürülüb.
25	Mıxçyan	Mıxçyan	Artaşat	Ermənilər bu kəndə 1828-ci ildə İrənin Xoy və Salmas vilayətlərindən köçürülüb.
26	Mustuqlu	Lancik	Ani	Ermənilər bu kəndə 1840-cı ildə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən köçürülüb.
27	Mülki	Mülki	Abaran	Ermənilər bu kəndə 1829-cu ildə İrandan köçürülüb.
28	Noraşen	Noraşen	Abaran	Ermənilər bu kəndə 1829-1830-cu illərdə İrandan köçürülüb.
29	Nor Kyank	Nor Kyank	Artik	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Qars və Xunus vilayətlərindən köçürülüb.
30	Ostan	Ostan	Artaşat	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə İrənin Xoy və Salmas vilayətlərindən köçürülüb.
31	Qaçğan	Lernavan	Spitak	Ermənilər bu kəndə 1829-cu ildə Türkiyənin Basin və Muş vilayətlərindən köçürülüb.
32	Qaraboya	Xınkoyan	Spitak	Ermənilər bu kəndə 1827-1828-ci illərdə Türkiyənin Basin və Muş vilayətlərindən köçürülüb.

1	2	3	4	5
33	Qaralar	Aralez	Ararat	Ermənilər bu kəndə 1915-ci ildə Türkiyənin Van vilayətindən köçürülüb.
34	Qarakilsə	Lernahovid	Kalinino	Ermənilər bu kəndə 1869-1870-ci illərdə Türkiyənin Ərzrum və Muş vilayətlərindən köçürülüb
35	Qaranlıq	Martuni	Martuni	Ermənistan Rusiyaya birləşdikdən sonra 1828-ci ildə Türkiyənin Alaşkert, Muş, Diadin və İğdır vilayətlərindən 5000 nəfər olmaqla 600 erməni ailəsi indiki Martuni rayonunun ərazisinə köçürülüb.
36	Quləli	Karmravan	Kamo	Ermənilər bu kəndə 1831-ci ildə Türkiyənin Bayazet vilayətindən köçürülüb.
37	Palıdlı	Arpeni	Qukasyan	Ermənilər bu kəndə 1850-1860-cı illərdə Türkiyənin Alaşkert vilayətindən köçürülüb.
38	Saralanc	Saralanc	Artik	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Qars və Ərzrum vilayətlərindən köçürülüb.
39	Saramedz	Saramedz	Spitak	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Muş vilayətindən köçürülüb.
40	Sarapat	Sarapat	Qukasyan	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Basın vilayətindən köçürülüb.
41	Saratak	Saratak	Artik	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Basenis vilayətindən köçürülüb.
42	Sarçaped	Sarçaped	Kalinino	Ermənilər bu kəndə 1835-1840-cı illərdə Türkiyədən köçürülüb

1	2	3	4	5
43	Sovetakan	Sovetakan	Oktemberyan	Ermənilər bu kəndə 1918-1920-ci illərdə İrandan köçürülüb.
44	Spandaryan	Spandaryan	Artik	Ermənilər bu kəndə 1828-1829-cu illərdə Türkiyənin Basenis və Taronis vilayətlərindən köçürülüb.
45	Şağat	Şağat	Sisyan	Ermənilər bu kəndə 1829-cu ildə İranın Mərəzə, Xoy və Salmas vilayətlərindən köçürülüb.
46	Şatin	Şatin	Yeğeqnadzor	Ermənilər bu kəndə 1829-cu ildə İranın Salmas vilayətindən köçürülüb.
47	Tapanlı	Geğasar	Spitak	Ermənilər bu kəndə 1826-1827-ci illərdə Türkiyənin Basın vilayətindən köçürülüb.
48	Təzəkənd	Nor gyuğ	Abovyan	Ermənilər bu kəndə 1829-1830-cu illərdə İranın Xoy vilayətindən köçürülüb.
49	Toparlı	Hatsik	Axuryan	Ermənilər bu kəndə 1820-ci ildə Türkiyənin Basın, Qars və Muş vilayətlərindən köçürülüb.
50	Yaycı	Zovaber	Sevan	Ermənilər bu kəndə 1830-cu ildə İranın Maku vilayətindən köçürülüb.
51	Yelqovan	Kotayk	Abovyan	Ermənilər bu kəndə 1831-ci ildə Türkiyənin Bayazet və Alçavaziq vilayətlərindən köçürülüb.
52	Yuxarı Xatunarx	Aknaşen	Eçmiədzin	Ermənilər bu kəndə 1828-ci ildə İranın Xoy və Salmas vilayətlərindən köçürülüb.

Mənbə: Cədvəl 12 cildlik «Ermənistan Sovet Ensiklopediyası» (erməni dilində) kitabı (İrəvan, 1974-1986) əsasında (III c., 1977, s.21-22, 263, 502; IV c., 1978, s.152, 485, 584; V c., 1979, s.61, 110-111, 206, 336, 638, 675; VI c., 1980, s.162, 327; VII c., 1981, s.28, 275, 353, 638; VIII c., 1982, s.65, 76, 116, 352, 359, 376, 437, 480, 640; IX c., 1983, s.478, 514, 529, 537-538; X c., 1984, s.211, 213, 242, 517; XI c., s.54, 403; XII c., 1986, s.297, 306, 376) tərtib edilmişdir.

1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə qalan təhsil, səhiyyə, mədəniyyət müəssisələri və ictimai əmlak

Sıra №-si	Əmlakın adı	Axta (Razdan)	Allahverdi (Tumanyan)	Amasiya	Barana (Noemberyan)	Basarkeçər (Vardenis)	Cəlaloğlu (Stepanavan)	Çəmbəmbərək (Krasnoselo)	Hməmlı (Spitak)	Gorus	Karvansaray (İcevan)	Kalimino	Keşişkənd (Yeğeqnadzor)	Qafan	Quqark	Meğri	Paşalı (Vayk)	Qarakilsə (Sisyan)	Vedi (Ararat)	Zəngibasər (Masis)	Oktemberyan	C e m i
1	Yaşayış məntəqəsi	5	7	22	6	29	5	12	3	5	6	20	13	40	9	7	11	11	20	18	1	250
2	İctimai bina	2	6	42	8	43	–	19	6	4	7	14	13	40	11	5	8	18	20	16	1	283
3	Məktəb	4	4	22	4	32	–	13	5	5	5	19	13	36	13	6	9	11	12	20	1	234
4	Kitabxana	4	4	22	7	34	–	12	3	3	6	20	13	32	6	5	9	11	5	17	1	214
5	Mədəniyyət müəssisəsi	4	6	22	5	38	–	12	6	6	9	20	12	52	9	7	17	11	13	18	1	268
6	Səhiyyə müəssisəsi	3	5	23	3	30	–	12	6	5	8	15	14	42	12	5	13	8	12	18	1	235
7	Uşaq bağçası	2	1	7	4	20	–	6	3	–	2	5	10	5	6	5	4	9	9	14	–	112
8	Məscid	–	–	4	–	5	–	–	3	–	–	1	–	4	6	–	7	–	–	19	–	49
9	Tarixi abidələr	–	6	1	4	–	1	–	–	2	4	2	20	5	–	3	5	13	–	2	–	68
9	Enerji şəbəkəsi	7	4	2	6	108	–	24	6	5	24	49	12	26	10	7	14	20	44	24	–	392
10	Dayıman	–	–	4	6	10	–	8	3	1	3	1	–	–	6	1	–	12	4	15	–	74
11	Anbar	10	10	22	16	139	–	28	6	4	40	11	36	45	10	22	19	36	24	35	1	514
12	Poçt	2	1	9	1	29	–	12	3	1	3	5	11	32	6	5	7	11	9	13	–	160

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	
13	Kino qurğusu	2	4	3	4	12	–	12	2	1	2	2	7	7	4	2	2	6	5	14	–	91	
14	Tövlə	26	6	293	5	342	–	78	26	7	50	66	125	166	42	21	51	86	64	63	2	1519	
15	İribuy-nuzlu mal-qara	5100	4000	16000	1660	18860	–	10900	1900	930	5800	23600	6900	5880	4000	2300	2380	6700	7800	1660	300	126670	
16	Xırdabuy-nuzlu mal-qara	15000	8200	52000	750	120450	–	65100	10200	1620	8600	35500	76800	108650	18500	25700	5620	43200	24500	6340	700	627430	
17	Avtomaşın	52	21	257	230	353	–	133	27	8	92	160	123	84	58	77	223	199	295	254	7	2653	
18	Kənd təsərrüfatı maşınları və texnikası	97	30	926	751	931	–	313	55	9	277	251	253	228	303	163	196	377	782	733	13	6688	
19	ATS	1	1	7	2	4	–	3	1	–	–	–						2				21	
20	Süd emalı zavodu			1	–	1	–	1	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3
21	Aptek	1	1	5	1	2	–	7	1		–	1	2	8	6	1	6	5	2	14	–	63	
22	Mağaza	5	8	28	6	35	–	15	4	5	6	25	15	39	11	8	14	13	27	21	1	286	
23	Məişət evi	3	2	23	1	5	–	9	2	5	2	10	3	32	3	3	5	4	21	18	1	152	
24	Qəbiristanlıq	5	7	23	7	31	5	12	4	5	7	20	15	35	9	7	11	11	20	18	1	223	

AZƏRBAYCANLILARIN QƏRBI AZƏRBAYCANDAN – TARIXI-ETNIK TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASI VƏ ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMI

1828-ci il 10 fevral. Türkmənçay müqaviləsi. Azərbaycan torpaqlarının parçalanması, parçalanması. Bu tarix yaddan çıxması tarix deyil. Ermənilərin əl-qolunun açılmasının, Cənubi Qafqaza, indiki Ermənistan ərazisinə axının başladığı, Qərbi azərbaycanlıların başlarına gətiriləcək minbir oyunların: soyqırımına məruz qalmaların, tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmalarının tarixi idi. 1828-ci il, ümumiyyətlə, azərbaycanlıların faciələrinin başladığı tarixdir. Bu tarixdən sonra İ.Şopen «yerli ermənilər», V.L.Veliçko «gəlmə ermənilər» siyasi terminlərini yaratdılar. J.Şopenin əsərinə istinadən tarixi mənbələrdən aydın oldu ki, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində «yerli ermənilər» qat-qat az olmuşdur.

İlk «gəlmə ermənilər» İrandan və Türkiyədən olmuşdur ki, onlar da Gəncə quberniyasına, Dağlıq Qarabağ ərazisinə, o cümlədən İrəvan quberniyasının Göyçə gölünün sahillərində müsəlmanlar yaşayan kəndlərdə yerləşdirilmişdir. Bu fürsətdən istifadə edərək «torpağı olmayan gəlmə ermənilər, yenə də yalançı şahidlikdən geniş istifadə edərək dövlət torpaqlarının böyük sahələrini ələ keçirdilər» [20, s.12]. Atalarımız yaxşı deyib: Aşına aşına, çıxdılar ocaq başına. Ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza, indiki Ermənistan ərazisinə köçürülməsinin bilavasitə rəhbəri olmuş A.S.Qriboyedov yazır: «Ermənilər gətirilib müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşdirilmişlər... müsəlmanları (azərbaycanlıları – *İ.B.*) sıxışdırırlar, onlar da (azərbaycanlılar – *İ.B.*) hey əsaslı olaraq narazılıq edib şikayətlənirlər. Biz müsəlmanları (azərbaycanlıları – *İ.B.*) indiki sıxışdırmalara qatlaşmaq, bu sıxışdırmaların uzun sürməyəcəyinə inandırmaq, onların torpaqlarına ilk dəfə buraxılan ermənilərin bu torpaqlara həmişəlik yiyələnəcəkləri barədə nigranlılığı müsəlmanların (azərbaycanlıların – *İ.B.*) beynindən çıxarmaq üçün onlara edilməli olan təlqinlər barədə çox düşündük» [20, s.12]. Ermənilər indiki Ermənistan ərazisində məskunlaşdırıldıqdan dərhal sonra «öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı surətdə doğma yurdlarından çıxarmağa, qırmağa, milli soyqırmağa başladılar» [19, s.28].

Erməni vəhşiliyini və vandalizmini erməni ideoloqlarının əsərlərində də görmək olar. «Daşnak liderlərindən biri, «İnqilabçının düşüncələri» kitabının müəllifi Xristofor Mikaelyan indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədiləcəyini əvvəlcədən xəbər verərək 1906-cı ildə yazırdı: «Ermənilər bu torpağı qanlı boyamasalar, məqsədlərinə nail ola bilməyəcəklər» [39, s.402].

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən iğtişələr və qarışıqlar nəticəsində erməni terrorizmi genişləndi. «1905-ci ildə iğtişələr, çarizmə qarşı narazılıq dalğasının güclənməsi Zaqafqaziyada güclü əks-səda doğururdu. Bu

qarşılıqdan ermənilər məharətlə istifadə edirlər. Rusiyanın hakim şovinist dairələri də zərbəni özlərindən yayındırmaq üçün ermənilərin antitürk, antimüsəlman (antiazərbaycanlı – *İ.B.*) kampaniyasını qızıışdırdılar. Qafqaz canişinliyinin yüksək rütbəli erməni və ermənipərəst məmurları vasitəsilə silahlandırılan erməni dəstələri 1905-ci ildə Bakıda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Gəncədə, Tiflisdə və başqa yerlərdə yaşayan azərbaycanlılara qarşı silahlı hücumlar edib, həmin ərazilərdən onları təmizləməklə ermənilərin say üstünlüyünə nail olmaq istəyirdilər. Çünki həmin dövrdə Qafqazdakı 54 qəzadan yalnız beşində ermənilər çoxluq təşkil edirdilər» [5, s. 47].

1905-ci ilin may ayının 23-də ermənilər İrəvanda iğtişaşlar törətmişdilər. Azərbaycanlıların ermənilərin hiyləgər planlarından xəbərləri yox idi. M.S.Ordubadı yazırdı ki, müsəlmanların erməni hiyləsindən bixəbər olan qismi erməniləri öz dükənlərinə salıb qapısını bağlamaqla mühafizə edirlər [47, s.24]. 1905-ci ilin may ayının 24-də yaxşı silahlanmış ermənilər İrəvanda günorta zamanı müsəlmanlara atəş açmışdılar. Həmin vaxt azərbaycanlılar bütün erməni məhəllələrindən açılan atəşlə aramsız olaraq güllə yağışına tutulmuşdular. Hündür yerlərdən, təpə üstlərindən, pəncərələrdən atəşlərə tutulan azərbaycanlılar quruyub qalırlar [44, s.25]. Bunun nəticəsi olaraq ermənilər həmin gün 4 qadın, 2 uşaq və 5 kişi olmaqla 11 nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər [47, s.26].

1905-ci ilin iyun ayında ermənilər Qırxbulaq mahalının Məngüs, Gözəcik, Güllücə, Tutiya, Damagirməz, Kamal azərbaycanlı kəndlərinə hücum edərək azərbaycanlıları öz kəndlərindən didərgin salmışlar [48, s.31-32].

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımının əhatə dairəsini genişləndirirdi. Ermənilər hər bir tərəfdən azərbaycanlılara hücum edir, qətlər törədirlər. Belə ki, 1905-ci ilin iyunun 3-dən başlayaraq İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında ermənilər ağlagəlməz vəhşiliklər törətmişlər. Dəhşətlisi həm də burasında idi ki, azərbaycanlılara qarşı törədilən qətləmələrin törədilməsində erməni keşişləri öndə gedirdilər. Ermənilər qadın demir, qoca demir, uşaq demir, əllərinə kim keçirdi öldürürdülər. Erməni quldur birləşmələri Eçmiədzin qəzasının Uşi, Persi, Təkiyə, Nazrəvan, Kiçikkənd, Kötüklü, Qoşabulaq, İrku, Əngərsək kəndlərinə hücum edərək dağıtmış, kəndlərə od vurmuşlar [47, s.34-35]. Təkcə 1905-ci ilin iyun ayının 10-da Eçmiədzin qəzasında 9 azərbaycanlı kəndi dağıdılmış, azərbaycanlılar isə soyqırımına məruz qalmışlar.

1905-ci ilin noyabr ayında Qazax qəzasının Dilican, Karvansaray (İcevan – *İ.B.*) və Qaraqoyunlu (indiki Krasnoselo rayonu ərazisində) kəndlərinə hücum edən ermənilər azərbaycanlılara divan tutmuşlar.

Ermənilər XX əsrin əvvəllərində ən böyük faciəni Zəngəzur qəzasında törətmişdir. Tarixə «Qatar faciəsi» kimi düşən soyqırım 1906-cı ilin 29 iyulunda Zəngəzur qəzasının Qatar kəndində (indiki Qafan rayonunun ərazisində) baş vermişdir. Erməni təcavüzünə məruz qalan Xələc, Saldaşlı, İncəvar, Daşnov kəndlərinin sakinləri Qatar kəndində sığınmışlar. 12 gün Qatar kəndi rus kazaklarının iştirakı ilə ermənilər tərəfindən dağıdılaraq viran edilmişdir.

1906-cı ilin avqust ayının 9-dan etibarən ermənilər Zəngəzurun Saqqarsu, Oxçu, Pirdavidan, Atqız, Oxçu-Şabadək, Meğri, Əkərək, Kecalın və başqa

Zəngəzur qəza rəisinin 12 sentyabr 1918-ci il tarixli 3 nömrəli raportunda deyilir ki, Andranikin başçılığı altında Rut (Urud – *İ.B.*), Dərəbaş, Ağudi, Vağudi kəndləri talan edilmiş, Ərikli, Şükər, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılçığ, Qarakilsə, İrlək, Pəhlili, Darabas, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zabazadur kəndləri yandırılmışdır [76, s.246]. «Daşnaksutyun» erməni terror təşkilatının fəal üzvü Andranikin başçılıq etdiyi erməni quldur birləşmələri Sisyan mahalının bütün Azərbaycan kəndlərinə od vurmuşdur. 50 min adam ev-eşiyini tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Qaraqışlaq kəndinin əsir tutulan sakinləri öldürülmüşlər. Vağudi kəndində qadın və uşaqlara vəhşicəsinə işgəncələr verilmiş, bundan sonra onlar məscidə doldurularaq, diri-diri yandırılmışdır. Ağudi kəndinin qriqorianlığı qəbul etməkdən boyun qaçırmış kişilərini amansızcasına döymüş, qadınların isə döşlərini kəsmişlər. Bağırbəyli kəndində 7 kişi və qadın evlərdən birinə salınaraq diri-diri yandırılmışdır [20, s.87-88].

1918-ci ildə ermənilər tərəfindən Zəngəzur mahalında 115 yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, 7729 azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 50000 azərbaycanlı isə öz atababa torpaqlarından perik salınmışdır [19, s.89-94]. Gəncə qubernatorunun 24 noyabr 1918-ci il tarixli, 6 nömrəli teleqramında deyilir ki, erməni quldur birləşmələri Yeni Bayazid qəzasının (Göyçə mahalının – *İ.B.*) Toxluca kəndini bombalamışdır [76, s.247].

1918-1919-cu illərdə Göyçə mahalında erməni talanlarının sayı-hesabı olmamışdır. Belə ki, 1918-ci ilin mart-dekabr aylarında və 1919-cu ilin yanvarında Göyçə mahalının Basarkeçər bölgəsində 31 kənd dağıdılmış və yandırılmışdır [76, s.249].

Erməni quldur qoşun birləşmələri hər kənddə 5-6 gün qalar, həmin kəndi talan edib dağıtdıqdan sonra başqa kəndə keçərdilər. 1918-ci ildə Sisyan mahalının Meğri bölgəsinin Lehvaz (70 ev), Tey (75 ev), Mülk (30 ev), Gül (10 ev), Bənövşə puş (5 ev), Tağəmir (25 ev), I Vartapazur (I Vartanazor – *İ.B.*) (100 ev), II Vartapazur (II Vartanazor – *İ.B.*) (600 ev) Azərbaycan kəndini dağıtmışlar [76, s. 248].

1918-ci ildə İrəvan quberniyasında ermənilərin törətdikləri qırğınlar Azərbaycan Demokratik Respublikasının orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin 25 sentyabr 1918-ci il tarixli, 4-cü nömrəsində öz əksini tapmışdır: «İrəvan quberniyası müsəlmanlarının (azərbaycanlılarının – *İ.B.*) vəziyyətini təsvir etmək mümkün deyil. Cari ilin (1918-ci ilin – *İ.B.*) aprel ayının sonunda 199 müsəlman (azərbaycanlı – *İ.B.*) kəndi dağıdılmış, həmin kəndlərdə yaşayan 135000 insan ermənilər tərəfindən öldürülmüş və acından qırılmışdır» [76, s.275].

Andranikin başçılığı ilə erməni quldur birləşmələri 1918-ci ilin dekabrında Zəngəzur mahalının Meğri bölgəsində Azərbaycan kəndlərindən Aldərə, Mərzəqat, Tuğut kəndlərini yandırmış, Nüvədi və Eynazur kəndlərini isə mühasirəyə alaraq gülləbaran etmişlər. 1919-cu ilin yanvarında isə Zəngəzurun Qafan bölgəsindəki 21 azərbaycanlı kəndi (Quşçulu, Əcili, Ərgəz, Əfsərli, Şəhərcalan (Şəhərcik – *İ.B.*), Açağuz, Oxçu, Girətağ, Başbakı (Daş Başı – *İ.B.*), Qarabaqi (Qarabaşlar – *İ.B.*) Mahmudlu, Keyddaşık (Keypəşin – *İ.B.*), Kağaçatu (Həcəti – *İ.B.*), Kurut, Kaçyap, Kire (Kirs – *İ.B.*), Acıbac) ermənilər tərəfindən yandırılaraq dağıdılmış və talan edilmişdir [76, s.250].

1919-cu ilin yanvarında Andranikin quldur dəstələri Göyçə mahalında qırğınlar törətmiş, talanlar etmiş, kişiləri, qadınları öldürmüşlər. 28 yanvar 1919-cu ildə Göyçə mahalının Zağalı kəndində 15 azərbaycanlı öldürülmüş, kəndin sağ qalan sakinləri Azərbaycana qaçmışlar [76, s.252].

Erməni quldur birləşmələri Qərbi Azərbaycan ərazisində ələ keçirdikləri kəndlərdə insanlığa yaraşmayan hərəkətlər etmiş, dəhşətli faciələr törətmişlər. Azərbaycan kəndinin dinc sakinlərini təkcə öldürməklə kifayətlənməmişlər. Azərbaycanlı qadınlar, qızlar təhqir edilmiş, xalqın var-dövləti talan edilmişdir. 1918-1919-cu illərdə «erməni quldur birləşmələri Basarkeçər bölgəsində (Göyçə mahalı – *İ.B.*) dinc sakinləri kütləvi surətdə qətlə yetirmişlər. Erməni tədqiqatçısı A.Lalayan erməni quldur birləşmələri başçılarından birinin bu barədə açıqlamalarını sitat gətirir: «Mən ağına-bozuna baxmadan Basarkeçərdə türk əhalisini qırıb məhv etmişəm. Bəzən gülləyə heyfim gəlirdi. Bu köpəkləri qırmaq üçün (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – *İ.B.*) ən münasib üsul döyüşdən sağ çıxanların hamısını bir yerə yığıb quyulara doldurmaq və üstündən də ağır daşlar salıb nəfəslərini biryolluq kəsməkdir... Mən belə də etdim: bütün kişiləri, qadınları və uşaqları bir yerə yığıb quyuya atdım, quyunu daşla doldurub axırlarına çıxdım» [39, s.111-112].

Göyçə gölünün sahillərindəki azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə qarşı törədilən qanlı cinayətlərlə bağlı Q.Muradyan adlı müəllif ermənicə nəşr olunan «Joğovurd» («Xalq») qəzetinin 1920-ci il tarixli, 105-ci nömrəsində yazırdı: «... Bizim hökumətin (Ermənistan hökumətinin – *İ.B.*) gördüyü tədbirlər nəticəsində bu kəndlərin (Toxluca, Ağbulaq, Ardanış və s.) əhalisi Ermənistanın sərhədlərini tərk etmişdir. Mən sahsız qalan kəndləri gördüm, orada bir neçə pişikdən, habelə sarsıdıcı sakitlikdən heyrətlənən itlərin qəribə hürüşmələrini gördüm. Bu kəndlərin əhalisi çox böyük sahələrdə kartof, buğda və arpa əkini qoyub getmişlər. Hökumət bu kəndlərdən milyon pud buğda və yarım milyon pud kartof götürə biləcək» [19, s.51-45].

1918-1920-ci illərdə hakimiyyətdə olan «Daşnak» hökuməti zamanı Qərbi Azərbaycanın İrəvan quberniyasının İrəvan, Eçmiədzin, Bayazid qəzalarında, Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında yüzlərlə Azərbaycan kəndləri dağıdılmış, ərazinin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar qətlə yetirilmiş və deportasiya olunmuşlar. Bununla bağlı İ.Məmmədov yazır: «1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı törədilmiş qətl-qırğın haqqında şahidlik verən sənədlər, dəlillər və sübutların coğrafiyası son dərəcə genişdir. Tükürpədicə bu inkaredilməz dəlillərin bir qismini xatırlayaq: 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin avqust ayınadək təkcə Sisyan rayonunda 15 kənd dağıdılmış, 625 nəfər qətlə yetirilmişdir. N.Bayazid (Yeni Bayazid – *İ.B.*), Eçmiədzin, İrəvan qəzasında qarət olunmuş və didərgin salınmış azərbaycanlıların sayı 200 min nəfərə yaxın olmuşdur. Zəngəzur qəzasının 115 kəndində daşnaklar daşı daş üstə qoymayıblar, bu cəlladların əli ilə 3275 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürülüb. Daşnaklar bu qəzadan 1060 kişini, 784 qadını, 425 uşağı amansız vəhşiliklə yaralayıb yandırdılar. Bütün qəza üzrə 10068 nəfər günahsız və silahsız azərbaycanlı qətlə yetirilib. İrəvan quberniyasında 1918-ci ilin mart

ayınadək 199 kənd dağıdılmış, 135 min nəfər öldürülmüş və ya didərgin salınmışdır». Arxiv materiallarından daha başqa məlumatlar öyrənirik. 1920-ci ildə Naxçıvan, Zəngibasar vəkillərinin məruzəsində deyilir ki, daşnaklar həmin sənəsi (ili – İ.B) iyul ayının (1918-ci il iyul ayı – İ.B.) əvvəllərində Zəngibasara hücum edib qarşılarna gələnə öldürmüş, Şahtaxtı stansiyasını işğal edərək öz qanlı hücumlarını başa çatdırmışlar. Bu hücumun dəhşəti və vəhşiliyini heç bir vəchlə təsəvvür etmək olmaz. Zəngibasar dairəsində 48 kənd tamamilə dağıdılaraq 160 min qaçqın əhali yersiz-yurdsuz açıq hava altında İranda qalmışdır. Vedibasar dairəsindən 168 kənd, Dərələyəzdə 74 kənd, Şərur və Şahtaxtı dairələrində yandırılıb yerlə yeksan edilmişdir. Bu mahalların hamısından 50 mindən artıq qara mal və sürü qovulub aparılmışdır. Hər yerdə əhalinin var-yoxu qarət edilmişdir. Beş yüz min əhali dilənçi halına düşmüşdür. Zəngibasar mahalından 18 cavan qız və qadın aparılmışdır. 400 balaca uşaq qırılıb, qaçmaqla özlərini xilas edə bilməyən 100 nəfər xəstə (məruzədə naxoş yazılıb) atəş nəticəsində tələf olmuşdur. 150 qoca və qarı, top güllə parçalarından həlak olub. Qaçan zaman 816 nəfər Araz çayında (məruzədə Ars yazılıb) qərq olmuşlar. 160-a qədər balaca uşaqlar Araz çayından keçə bilmədiklərindən boğaza qədər suya girib iki saata qədər çayın kənarındakı kollardan tutub qalmışlar. Bunları görəndə daşnaklar süngüləri ilə onların əllərini kollardan qoparıb suya qərq olmağa məcbur etmişlərdir. Vedibasar mahalında top atəşindən 900 nəfər ölüb, 7 qadın aparılıb, 300 nəfərdən çox cavan və qoca həlak edilmişdir.

1919-cu ilin iki ayında Eçmiədzin və Sürməli qəzalarında 96 kənd, İrəvan qəzasında isə bütün kəndlər yandırılmış və dağıdılmışdır [39, s.398-399]. Daşnaklar 28 may 1918-ci ildən 29 noyabr 1920-ci ilə kimi – 30 ay ərzində indiki Ermənistanda hakimiyyətə gəldikləri gündən ərazidə milli ədavət yaratmışlar. «30 ay ərzində ağıllıqları dövründə (28 may 1928- 29 noyabr 1920) daşnakların ərazi iddiası və milli ədavətə rəvac vermək söyləri Qafqazın cənubunda qanlı vuruşmalara, kütləvi qırğınlara, evsiz-eşiksiz qalmış azərbaycanlı qaçqınların böyük bir ordusunun yaranmasına gətirib çatdırdı. Ərzincan və Ərzurumdan, Yaşıl Yayla və Qarsdan başlayaraq, Ağbaba və Sörəyelə, Qaraqoyunlu və Göyçə mahallarına, İrəvan quberniyasının bütün qəzalarına, Yelizavetpol quberniyasının şəhər və kəndlərinə, oradan da daha uzaqlaradək gedib çatan bu ərazidə törədilən vəhşiliklər, qətl-qarət nəticəsində yüzlərlə kənd yerlə yeksan edildi, minlərlə müsəlman qanına qəltan olundu» [34, s.403]. Daşnaklar hakimiyyətlərinin son dövrlərində, 1920-ci ilin aprelin 23-də Göyçə mahalının Şişqaya kəndinə basqın edərək bütün sakinləri – qocaları, qadınları qırmış, uşaqları diri-diri quyulara atmışlar [19, s.127].

29 noyabr 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının dəstəyi ilə indiki Ermənistan ərazisində Azərbaycan torpaqlarının hesabına Ermənistan adlı dövlət yaradıldı. İrəvan şəhəri, Göyçə mahalı, Zəngəzur mahalı indiki Ermənistana verilmişdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1999-cu ildə «Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında» fərman vermişdir. Həmin fərmanda deyilir: «1930-cu ildə isə Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və s. yaşayış məntəqələri (Zəngəzurun Meğri rayonunun kəndləri – İ.B.) Ermənistana verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır».

İndiki Ermənistanda XX əsrin 30-cu illərində kollektivləşmə, İkinci Dünya müharibəsi dövrlərində bir sakitlik yaranmış, azərbaycanlılara təzyiqlər göstərilməmişdir. Azərbaycanlılar öz torpaqlarında sakit yaşamış, təhsilin mədəniyyətin, elmin, inkişafında yaxından iştirak edərək öz töhvələrini vermiş, kənd təsərrüfatının inkişafında yaxından iştirak etmişlər. İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra indiki Ermənistan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların başı üzərini qara buludlar almış, səum yelləri əsməyə başlamışdı. Belə ki, 1946-cı ildə xaricdə yaşayan ermənilərin «tarixi vətənlərinə» – indiki Ermənistan ərazisinə köçürülməsi məsələsi xaricdə yaşayan ermənilərin dəstəyi ilə Ermənistan hökuməti Mərkəzi hökumət – SSRİ hökuməti qarşısında qaldırılmağa başlamışdı. Bu, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından deportasiyası üçün çox məntiqli bir zəmin idi. Elə məhz bunun nəticəsi olaraq İ.Stalin iki fərman imzalamışdır.

Sovet hökuməti dövründə azərbaycanlıların indiki Ermənistandan dövlət səviyyəsində, özü də SSRİ adlanan nəhəng imperiya tərəfindən deportasiyası köçürmə adı ilə həyata keçirilmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1947-ci il dekabrın 23-də «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında» 4083 saylı, 1948-ci il martın 10-da əlavə olaraq qəbul edilən «Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında» 754 saylı qərarlarına əsasən 150 min azərbaycanlı tarixi-etnik torpaqlarından – Ermənistandan deportasiya edilmişdir. Bu qərarın əsas mahiyyəti xaricdən köçürülən erməniləri indiki Ermənistan ərazisində yerləşdirməkdən ibarət olmuşdur. 1948-ci il qərarının 11-ci maddəsində göstərilir: «Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə icazə verilsin ki, azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar onların boşaltdıqları tikililərdə və yaşayış evlərində xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün istifadə etsinlər». 1948-ci il qərarının nəticəsi olaraq İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən Ermənistan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi, İrəvan Pedaqoji Texnikumu bağlandı. Azərbaycanlılar yaşayan Qarabağlar rayonu ləğv edildi. Eyni zamanda «1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 1799 təsərrüfat, 7747 nəfər köçürülmüşdür. Həmin müddətdə 2834 nəfəri birləşdirən 429 ailə müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldıqlarına görə pərakəndə halda Azərbaycana gəlməyə məcbur olmuşlar. Beləliklə, 1948-ci ilin payızınadək gələnlərin sayı 10584 nəfər olmuşdur. 1949-cu ildə qərarla nəzərdə tutulmuş 40000 nəfər əvəzinə 15276 nəfər, 1948-1950-ci illərdə qərarla Ermənistan SSR-dən cəmi 8018 təsərrüfatda birləşən 33382 nəfər köçürülmüşdür» (19, s.52). Bununla yanaşı, həmin illərdə 1000 təsərrüfatdan çox azərbaycanlı (7 min nəfər) ictimai əmlaklarını Ermənistanda qoyub Azərbaycana gəlməyə məcbur olmuşlar (19, s.52). Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistanda 150 min azərbaycanlı deportasiya olunmuşdur. Azərbaycanlılar Ermənistanın bütün rayonlardan, xüsusilə Vedi (Ararat), Zəngibasar (Masis), Ellər (Abovyan), Qafan, Paşalı (Əzizbəyov, Vayk), Keşişkənd (Yeğeqnadzor), Qəmərli (Artaşat), Əştərək, Üçkilsə (Eçmiəzdin), Barsarkeçər (Vardenis), Axta (Razdan) rayonlarından, İrəvan şəhərindən, Dərəçiçəkdən köçürülməyə məruz qalmışlar. 1948-1953-cü illərdə indiki Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın 156 kəndindən azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından qovulmuşdur. 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlılar Ermənistan ərazisindəki aşağıdakı kəndlərdən deportasiya olunmuşlar.

№	Kəndin adı	Aid olduğu rayonun adı
1	2	3
1	Avşar	Ararat
2	Ağqala	Kamo
3	Ağzıbir	Kamo
4	Ağahəmzəli	Masis
5	Azadaşen	Masis
6	Alapars	Razdan
7	Almalıq	Qafan
8	Angersak	Əştərək
9	Arbat	Masis
10	Ardaraz	Yeğeqnadzor
11	Aşağı Ərmik	Ararat
12	Artız	Abovyan
13	Axta	Vayk
14	Aşağı Axtala	Tumanyan
15	Aşağı Qarabağlar	Ararat
16	Aşağı Qarxın	Eçmiədzin
17	Aşağı Qulubəyli	Eçmiədzin
18	Abdallar	Abovyan
19	Aşağı Əylənli	Eçmiədzin
20	Aşağı Körpəli	Tumanyan
21	Bayburd	Artaşat
22	Bəydağ	Qafan
23	Bağçalar	Ararat
24	Bitlicə	Artaşat
25	Bozqala	Amasiya
26	Bozkosa	Abovyan
27	Bulaqlar	Vayk
28	Bcni//Bjni	Razdan
29	Böyük Vədi	Ararat
30	Cadqran	Ararat
31	Canı	Yeğeqnadzor
32	Cəfərli	Ararat
33	Cıgın Qaraqoyunlu	Ararat

1	2	3
34	Craxor	Qafan
35	Cul	Vayk
36	Çanaxçı	Ararat
37	Çiləxanlı	Artaşat
38	Çiriş	Qafan
39	Çobanlı	Qafan
40	Çobankərə	Masis
41	Çullu	Qafan
42	Daşbaş	Qafan
43	Dəvəli	Ararat
44	Dəlləkli	Abovyan
45	Dəhnəz	Ararat
46	Dığır	Eçmiədzin
47	Doqquz	Artaşat
48	Dəli Paşa	Razdan
49	Ernəzur	Meğri
50	Ertic	Yeğeqnadzor
51	Əliqırax	Artaşat
52	Əlimərdan	Ararat
53	Əlişar	Sisyan
54	Ərzəkan	Razdan
55	Ərzni	Abovyan
56	Ərinc	Vayk
57	Ərgəz	Yeğeqnadzor
58	Əşirabad	Nairi
59	Əlirzalar	Ararat
60	Əfəndi	Sevan
61	Göykilsə	Abovyan
62	Göykümbət	Masis
63	Göylasor	Artaşat
64	Gölcığın	Ararat
65	Göyçə Başkəndi	Kamo
66	Gərgər	Vayk
67	Hacı Muxan	Kamo

1	2	3
68	Hamamlı	Əştərək
69	Haxs	Ararat
70	Heşin	Yeğeqnadzor
71	Həbilkənd	Masis
72	Həsənli	Artaşat
73	Hors	Yeğeqnadzor
74	Hostun	Yeğeqnadzor
75	Xançallı	Amasiya
76	Xaraba Kolanı	Eçmiədzin
77	Xosrov	Ararat
78	İydəli	Oktemberyan
79	İmirzik	Ararat
80	İnqala	Ararat
81	İncəvar	Qafan
82	İstisu	Vayk
83	Kəbir Əli	Razdan
84	Kotuz	Ararat
85	Kirəşli	Abaran
86	Kiçik Vedi	Ararat
87	Kotanlı	Vayk
88	Kürdalı	Əştərək
89	Kiçik Gilanlar	Ararat
90	Qabaxlı	Vayk
91	Qaladibi	Ararat
92	Qarabaş	Qafan
93	Qaradağlı	Artaşat
94	Qaratorpaq	Ararat
95	Qaraxaç	Ararat
96	Qaracalar	Əştərək
97	Qızqala	Abovyan
98	Qızıldaş	Amasiya
99	Qızılörən	Spitak
100	Qırxbulaq	Kamo
101	Qışlaq	Yeğeqnadzor

1	2	3
102	Qındıvaz	Vayk
103	Qorçulu	Razdan
104	Qulucan	Masis
105	Quyulu	Abovayn
106	Qurdqulaq	Yeğeqnadzor
107	Quşçu	Qafan
108	Mədinə	Martuni
109	Məmmədrza	Vayk
110	Məngük	Ararat
111	Mərzikit	Meğri
112	Məsimli	Artaşat
113	Molla Əhməd	Ararat
114	Mumuxan	Amasiya
115	Mülk	Meğri
116	Novruzlu	Artaşat
117	Nurnus	Abovyan
118	Oğbin	Vayk
119	Ozanlar	Razdan
120	Oxçaberd	Abovyan
121	Oxçu	Qafan
122	Parpi	Əştərək
123	Pusak	Sisyan
124	Reyhanlı	Masis
125	Sabunçu	Artaşat
126	Sağmosavəng	Əştərək
127	Sarıcalar	Masis
128	Seyidkənd	Masis
129	Soyuqbulaq	Kamo
130	Şaqarda	Kalinino
131	Şamsız	Gorus
132	Şahvarid	Oktomberyan
133	Şəhriyar	Ararat
134	Şıxlar	Ararat
135	Şotanlı	Qafan

1	2	3
136	Şöllü Mehmandar	Masis
137	Şuqayıb	Ararat
138	Şükər	Sisyan
139	Tarp	Vayk
140	Türk Qəmərli	Artaşat
141	Türk Düzkəndi	Abaran
142	Türk Qoxtu	Abovyan
143	Teğut	Meğri
144	Tecadin	Qafan
145	Üləşik	Razdan
146	Vardenis	Yeğeqnadzor
147	Vartanlı	Quqark
148	Yuxarı Ağbaş	Ararat
149	Yuxarı Qarabağlar	Ararat
150	Yuxarı Qulubəyli	Eçmiədzin
151	Yellicə	Ararat
152	Yuxarı Yeməzli	Qafan
153	Yengicə	Ararat
154	Yeranos	Ararat
155	Yuva	Artaşat
156	Zirək	Vayk

İndiki Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı rayonlardan biri də Qarabağlar rayonu olmuşdur. Rayonun ərazisində yaşayan azərbaycanlılar 1947-51-ci illərdə deportasiya olunmuş və Qarabağlar adlı rayon 1951-ci il martın 19-da ləğv edilərək ərazisi Vədi və Qəmərli rayonlarına verilmişdir. Qarabağlar rayonunun tabeliyində olan aşağıdakı kəndlərin əhalisi, yəni kənddə yaşayan azərbaycanlılar köçürüldüyü üçün həmin kəndlər xarabalığa çevrilmişdir:

1. Əzizkənd
2. Əliqırıq
3. Əlimardan
4. Baxçacıq
5. Bayburd
6. Böyük Gilanlar
7. Gölcüğün
8. Dəhnəz
9. Daşnov
10. Zimmi

11. İmirzik
12. İnqala
13. Haxış
14. Hand
15. Hortun
16. Qaladibi
17. Qaraqoyunlu
18. Məngüs
19. Yellicə
20. Heyranıs
21. Şahablı
22. Şuqayıb
23. Cəfərli
24. Seyid Kotanlı
25. Kotuz
26. Kolanlı
27. Kösüz

1988-1991-ci illərdə isə SSRİ dövlətinin himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazisindən 300 minə yaxın azərbaycanlını ata-baba torpaqlarından deportasiya etmişdir. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 3 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırma, deportasiyaya məruz qalmışdır.

Bu tarixi faciələrə vaxtında hüquq-siyasi qiymət verilməmişdir. Yalnız xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti olarkən bu tarixi ədalətsizliyə, faciəyə hüquq-siyasi qiymət vermiş və bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də «1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında», 1998-ci il martın 26-da «Azərbaycanlıların soyqırımı» və 2001-ci il avqustun 22-də «Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında» fərmanlar imzalamışdır.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixdə imzaladığı «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» fərmanda deyilir: «Azərbaycan xalqına qarşı dəfələrlə törədilmiş və uzun illərdən bəri siyasi-hüquqi qiymətini almamış soyqırımı da tarixin açılmamış səhifələrindən biridir. Əsrin əvvəlində (XX əsrin əvvəlində – *J.B.*) əksər əhalisi azərbaycanlı olan İrəvan şəhərindən və Ermənistan SSR-in digər bölgələrində soydaşlarımız təqiblərə məruz qalaraq kütləvi surətdə qovulur. Azərbaycanlıların hüquqları ermənilər tərəfindən kobudcasına pozulur, ana dilində təhsil almasına əngəllər törədilir, onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Azərbaycan kəndlərinin tarixi adları dəyişdirilir, toponimika tarixində misli görünməyən qədim toponimlərin müasir adlarla əvəz olunma prosesi baş verir».

Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək və Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək ermənilərin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsini təşkil edir. 1935-1991-ci illərdə

Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş və minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmiş, mənəvi soyqırma məruz qalmışdır [14, s.333-371].

Təəssüflə onu da qeyd edək ki, «Zəngin və şaxəli mədəniyyətimizin bir qatının qidalandığı bu qaynaqların çağlayan səsini, söykəndiyi dayaqların məğrur nəğməsini biz xalqımızın yaşayan və yaşadan müasirləşmiş keçmişinə aid dərsliklər və əsərlərdən deyil, natanış aləmə açılmış pəncərədən təsadüfən boy-lanan yadelli səyyah və tədqiqatçıların (fransız J.B.Taverniyen, J.Şarden, İtalyan Cemelli, İranda İngiltərə səfirliyinin katibi olmuş Moriyen, İngilis Ker-Perter, Dübüo de Monpero, P.Kameron, F.B.Linç, M.Vaqner, İ.Şopen, L.S.Berq, Q.Abix, E.Q.Veydenbaum, Alman H.Hübşman – *İ.B.*) bilib-bilmədikləri, istəyib-istə-mədikləri kimi qələmə aldıkları yol qeydlərindən, ehtimalları və etiraflarından, təsvir və təəssüratlarından eşidirik. Eşidir, eşitdikcə də mədəniyyətimizin, maddi abidələrimizin bu günədək gəlib çatan və çatmayan nümunələrdən heyranlıqla söhbət açdıqlarına görə onların zəhməti və səylərini, bu böyük xidmətlərini minnətdarlıqla qiymətləndiririk... Lakin inkaredilməz acı bir həqiqət də var: əsrlər boyu burada (Qərbi Azərbaycanda – *İ.B.*) yaşayıb yaratmış sənətkar babalarımızın ucaldıqları abidələr mədəniyyət fondumuzu bəzəyən, tarixi keç-mişimizin bu mühüm bir qaynağı lazımınca öyrənilməmişdir. Bəlkə, elə bunun bir səbəbi də odur ki, səyyah və tədqiqatçıların çoxu bu abidələri ucaldanların hansı xalqa mənsub olduğuna, kimliyinə həmişə etinasızlıq göstərmiş, adlarını danmış, fərqi nə varmadan onları gah farslar, gah da sadəcə olaraq müsəlmanlar kimi qələmə vermişlər» [18, s.11].

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisinin köklü sakinlərinin azərbaycanlılar, yaşayış məntəqələrinin adlarının Azərbaycan (türk) mənşəli olduğunu, ermənilərin bu ərazilərə İrandan, Türkiyədən, eləcə də digər xarici ölkələrdən köçürüldüyünü əks etdirən cədvəldə aydın görmək olur.

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın köklü sakinlərinə – azərbaycanlılara qarşı Ermənistan dövləti açıq-açıqına ayrıseçkilik siyasəti yeritməyə başlamış, onların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası ilk növbədə mənəvi genosid siyasəti ilə həyata keçirilmişdir. Belə ki, azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə sosial mədəni inkişafına dövlət fikir vermir və bilərəkdən onların yaşayış şəraitini, sosial mədəni inkişafının qayğısına qalmırdı. Belə vəziyyət nə azərbaycanlıların yaşadığı rayon rəhbərlərini, nə də respublika rəhbərlərini narahat edirdi. Bu ayrıseçkilik siyasəti haqqında Çəmbərək (İndiki Krasnoselo) rayonunun və bu rayonun Toxluca kəndinin nümunəsində fikir söyləyəcəyik

Rayonun ermənilər yaşayan Ttucur, Martuni, Orconikidze, Gedik, Çəmbərək kəndlərinin 1-ci siniflərində vur-tut 5-10 şagird oxuduğuna baxmayaraq, onlar üçün hər cür tələblərə cavab verən müasir tipli məktəblər inşa edilmişdir. Halbuki, həmin kəndlərdən 10 dəfə böyük və şagirdləri də çox olan Yanıqpəyə, Qaraqaya, Ardaniş, Şorca, Çaykənd, Gökənd, Cil kəndlərində olan məktəb 30-cu illərin binalarında yerləşirdi. Maraqlı bir fakt da budur ki, azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdə yeni məktəb binaları (keyfiyyəti nəzərə alınmadan) o vaxt inşa edilirdi ki, ermənilər tam təmin olunub qurtarırdılar. Məsələn, 500 evi, 3.000-dən çox əhalisi, 1.000 nəfərə yaxın şagirdi olan Toxluca kəndində məktəb üçün xüsusi bina yalnız 1980-ci ildə tikildi. Halbuki, erməni məktəbləri artıq köhnəlirdi. 6

80-ci illərdə Ermənistan SSR Səhiyyə Nazirliyi bilərəkdən xəstəxanaları mərkəzləşdirmək siyasəti yürütməyə başladı və bu yolla azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərdəki xəstəxanaları, həkim məntəqələrini belə bağladı. Ona görə bilərəkdən yazırıq ki, demografik dəyişiklik azərbaycanlıların xeyrinə idi və bu tədbir də artımın qarşısını almaq məqsədi güdüdü. Və bu «problem»i də xəstəxanaları mərkəzləşdir-məklə aradan qaldırırdılar.

Krasnoselo rayonunun Toxluca, Çaykənd, Gölkənd, Şorca kəndlərində xəstəxanalar bu adla bağlandı. Lakin erməni kəndi olan Başkənd (Ardzvaşen) xəstəxanasında (bağlanan xəstəxanaların hesabına) əlavə şöbələr yaradıldı, çarpayılardan sayı artırıldı.

İldə 100-dən çox uşaq doğulan Toxluca kəndində xəstəxana bağlandıqdan sonra kənd camaatı müxtəlif instansiyalara şikayət etdilər. Kənd sovetinin sessiyasında qərar çıxarıldı ki, kəndə hava, su kimi xəstəxana və doğum evi də lazımdır. Ermənistan KP MK-nın keçmiş birinci katibi K.S.Dəmirçiyan kənddə olarkən kəndin ziyalıları, Qəhrəman analar, Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçıları ona böyük ümidlə müraciət etdilər. Lakin heç bir nəticəsi olmadı. Kənddə xəstəxananın bağlanması nəticəsində aşağıdakı mənzərə alındı:

1981-ci ildə doğulan 114 uşaqdan 30-u bir yaşına çatmamış, 34-ü bir yaşında ölmüşdü. 1982-ci ildə 91 uşaqdan müvafiq surətdə 39 (24)-u, 1983-cü ildə 107 uşaqdan 29 (25)-u, 1984-cü ildə 94 uşaqdan 31 (32)-i, 1985-ci ildə 105 uşaqdan 34 (31)-ü, 1986-cı ildə 104 uşaqdan 31 (31)-i, 1987-ci ildə 78 uşaqdan 38 (21)-i ölmüşdür. Buranın xəstəxanasının və doğum evinin olmaması üzündən vaxtsız və ölü doğulan uşaqları da əlavə etsək, dəhşətli mənzərə yaranar.

Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunun 70-80 faizinin azərbaycanlıların təşkil etməsinə baxmayaraq, partiya və sovet orqanlarında yalnız ermənilər işləyə bilirdi. Bəhanələri də bu idi ki, azərbaycanlılar ermənicə bilmir. Halbuki azərbaycanlıların əksəriyyəti erməni dilində sərbəst danışa bilirdi.

Daha bir fakt: 1979-cu ildə Krasnoselo rayonunda 26.861 nəfər əhali yaşayıb ki, onun 13.071-i azərbaycanlı, 9.329-u erməni, qalanı rus, kürd olub.

1986-87-ci illərdə rayon sovetinə seçilən 79 deputatın isə 31-i azərbaycanlı, 40-ı erməni, 8-i isə rus və kürd idi. Rəyasət Heyətinin 12 üzvündən yalnız 2-si azərbaycanlı idi. Rayonun 1.540 kommunistindən 581-i azərbaycanlı, 837-si erməni olub. Bax, bu yolla azərbaycanlılar sıxışdırılırdı.

1988-ci ilin fevral ayından isə indiki Ermənistan dövləti azərbaycanlılara qarşı açıq mübarizəyə keçdi və onların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya etməyə başladı. Hətta azərbaycanlılara qarşı dəhşətli faciələr həyata keçirildi. Belə ki, 1988-1989-cu illərdə 205 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir [19. s. 62-71].

İlk qırğınlar, talanlar 1988-ci ilin fevral ayında Zəngəzurun Qafan bölgəsində baş verdi. 1988-ci il fevralın 22-də Qafan rayonunun Pürülü, Geypəşin, Pəyhan, Acıbac, Hacəti, Kurut, Sizinək, Müsəllim, Cayzəmi azərbaycanlı kəndlərinə ermənilər basqın edərək evləri yandırdılar, talan etdilər və bu kəndlərin əhalisini ata-baba torpaqlarından qovdular.

1988-ci ilin may ayında Amasiya rayonunda azərbaycanlıların başına ermənilər tərəfindən gətirilən dəhşətli hadisələri K.Qaraçanta belə təsvir edir: «20 minədək azərbaycanlıyı birləşdirən 24 kənd (Amasiya rayonundakı kəndlər nəzərdə tutulur – *İ.B.*) ayağa qalxmışdı. Heç bir kimsənin gözüne heç nə görünmürdü. Hamı azdan-çoxdan pal-paltar götürüb qaçmağa can atırdı. 3-4 ailənin köçü, üstəlik, uşaqlar da bir yük maşınında qaçırılırdı. Köç maşınları Qukasyan və Kalinino rayonlarının ərazilə-

rindən keçdiyindən adamlar tez-tez erməni müqavimətinə rast gəlinir, köçlər qarət olunur və yaxud yerlərindəcə yandırılırdı. Gözlərinə heç nə görünməyən soydaşlarımız ailələrini güclə Gürcüstan torpağına çatdırırdılar. Dağ, dərə, xəlvəti yollar maşınların, adamların ayağı altında idi. Heç kəsin ağına gəlməzdi ki, 500 ailəni birləşdirən Amasiya, 600 ailəni birləşdirən Güllübulaq, 300, 350, 400, 450 ailəni birləşdirən ən böyük yaşayış məntəqələrimiz – Magarcıq, Əzizbəyov, Yeniyol, Oxçoğlu kəndləri 5-10 gün ərzində xarabalığa çevriləcək, yurd-yuva, müqəddəs məbədlər qəddar düşmənlərin tapdağı altında qalacaq» [32].

1988-ci ilin mart-may aylarında Ermənistanda vəziyyət daha da gərginləşdi. «1988-ci ilin ikinci yarısında Ermənistanın özgə xalqlardan olanlardan, ilk növbədə azərbaycanlılardan təmizlənməsinin son mərhələsi başlandı. Azərbaycanlıların və müsəlman kürdlərin kəndləri mühasirəyə alınmış və əməli olaraq hər gün atəşə tutulmuşdu. Mühasirədəkilər (azərbaycanlılar – *İ.B.*) özlərini müdafiə etmək məqsədilə müşahidə postları yaratmış, tək-tək adamlarda olan ov tüfənglərindən, baltalardan, yabalardan, bellərdən və basqını dəf etmək üçün yarayan digər vasitələrdən istifadə etmişlər. Noyabrın 27-dən demək olar ki, eyni vaxtda Ermənistanın bütün ərazisində mühasirə edilmiş kəndlərə basqın edilmişdir [57].

1988-1989-cu illərdə Spitak, Quqark, Masis (Zəngibasar), Vedi, Vardenis (Basarkeçər) və s. rayonlarda azərbaycanlılar bəşər tarixində görünməyən erməni millətçilərinin zülmünə düçar olmuşlar. Vedi rayonunun Şirazlı, Şidli, Xalisa kəndlərinə ermənilər hücumlar etmiş, evləri talan etmiş və yandırmışlar.

1988-ci ilin noyabr ayının 22-27-də Basarkeçər rayonunun Çaxırlı, Qanlı, Kərkibaş, Zod, Ağkilsə, Nərimanlı, Böyük Məzrə, Qoşabulaq, Qaraqoyunlu, İnekdağı, Daşkənd, Sarıyaqub kəndlərinə ermənilər basqınlar edərək kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlıları qırğınlarla deportasiya etmişlər.

Spitak rayonunda rayon rəhbərlərinin bilavasitə iştirakı ilə 5 yaşından 12 yaşınadək olan azərbaycanlı uşaqları diametri 1,5, uzunluğu 27 metr olan dəmir boruya dolduraraq borunun hər iki tərəfini qaynaqla bağlamış və vəhşicəsinə öldürmüşlər.

1988-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Qursalı, Saral, Qızılörən kəndləri talana məruz qalmışdır. Bu azərbaycanlı kəndlərinə ermənilər basqınlar edərək xalqın vətənlərini talan etmişlər. Kirovakanın Vartana kəndində 1988-ci ilin dekabr ayında növbəti faciəni törətmişlər. «Vartanada adamlar köməkçiz, işgəncə ilə ölürdü. Ölənlərin meyiti açıq havada qalıb donur, dava-dərmansız yaralıların qanı axırdı. Canilər rəhbərlik tərəfindən mükafatlandırılırdı» [56].

Vartana kəndinin sakinləri – Abdulla Əliyev, Süleyman Məmmədov, Leyli Həsənova, Məhəmməd Məhəmmədov, Mehralı İsgəndərov, Xanım İsgəndərova, 17 yaşlı Alim İsgəndərov və neçə-neçə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

Erməni vəhşiliyi Arcut, Kuybişev kəndlərindən də yan keçməmişdir. «Həmin günlər (1988-ci ilin noyabr ayı nəzərdə tutulur – *İ.B.*) Arcut kəndindən Əhməd Məsimov 360 qoyunla birlikdə yoxa çıxdı. Çoxuşaqlı ana Bəsti Mustafayevanı noyabrın 30-da gündüz saat ikidə yeddi erməni gizləndiyi yerdən çıxardı. 20 min manat pulunu, qızıl əşyalarını əlindən aldılar, sonra da üstünə neft töküüb yandırdılar. Kuybişev kəndindən Təmraz İsgəndərovu, Gilas Xəlilovanı, oğlu Şərif Xəlilovu kəndirlə asdılar, sonra evlərini taladılar» [56, s.108-109].

Zəngəzur Azərbaycanın qədim və tarixi ərazilərindəndir. 1930-ci ildə Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalından sonra Zəngəzurun Qafan, Sisyan və Meğri

bölgələri yenidən yaradılan Ermənistana verilir. Müxtəlif zamanlarda olduğu kimi, 1988-ci ildə də Zəngəzurun Qafan, Sisyan və Meğri rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar qanlı fəlakətlərlə deportasiya olunmuşlar.

1988-ci il noyabrın 28-də Qafan rayonunun 26 azərbaycanlı kəndinə – Qovuşuq, Pürülü, Kığı, Pəyhan, Çaykənd, Keypəşin, Acıbac, Hacəti, Kurut, Xalac, Oxtar, Şabadin, Şəhərcik, Gomaran, Kirs, Gödəkli və s. kəndlərə ermənilər hücum edərək kəndin sakinlərini – azərbaycanlıları tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya etmişlər. Sisyan rayonunun Şəki, Ağudı, Vağudı, Qızılıq, Urud kəndlərinin sakinləri də soyqırma məruz qalmışlar.

1988-ci ildə baş verən hadisələr Dərələyəz mahalına təsir etdi. Şərur düzündə yerləşən Dərələyəz mahalı Əzizbəyov (indiki Vayk) və Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonlarını əhatə edir. İ.Vəlizadə və B.Muradov qeyd edirlər ki, Dərələyəzdə on dörd azərbaycanlı kəndi vardı. Ələyəz, Qovuşuq, Qabaqlı kəndlərindən başqa digər kəndlərin hər birində 35-40 ailə yaşayırdı. Bu mahalın sakinlərinin xeyli hissəsi 1918-20-ci illərdə daşnak hücumlarına tablaşıb dözə bilmədilər. Köçüb (əslində deportasiya olunub – *İ.B.*) İrana, Türkiyəyə getdilər. O vaxt boşalmış kəndlərə ermənilər gəlib doldular. Bir də 1948-50-ci illərdə siyasi köçkünlük vaxtı milli tərkib gəyişdi. Azərbaycanlıları Mil, Muğan torpaqlarına köçürüldülər. Erməniləri xaricdən gətirib onların kəndlərində yerləşdirdilər. Əvvəllər erməni iyi gəlməyən torpaqlarda indii onlar çoxluq təşkil edirdilər [56, s.124].

1988-ci ilin iyul ayından başlayaraq Dərələyəz mahalının köklü sakinləri olan azərbaycanlılara qarşı təzyiqlər artdı.

1988-ci ilin noyabrın 20-dən təzyiqlər dahada artdı və ermənilər kəndlərə müntəzəm hücumlar etməyə başladı. Bilavasitə rayon rəhbərlərinin dəstəyi və iştirakı ilə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərə basqınlar edilir, evləri odlara qalanır, onların var-yoxları talan edilirdi. Dərələyəzin Qovuşuq, Qabaqlı, Gülüdüzü, Əmağu, Hors, Sallı, Ağkənd, Civə, Gomur və b. kəndləri talan edilmiş, azərbaycanlılar isə qırğınlarla tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. 1988-ci ildə Dərələyəzdə baş verən dəhşətli hadisələri iki kəndin nümunəsində aşağıdakı faktlardan aydın görmək olar.

Qabaqlı kəndində 1800 nəfərə qədər azərbaycanlı yaşayırdı. Bu kəndə də ermənilər Qovuşuq, Dərələyəz kəndləri ilə bir vaxtda hücum etdilər. Buraya doluşanlar qovuşuqdakılardan fərqli olaraq talan edir, soyğunçuluqla məşğul olurdular. Evlərə soxulub yorğan-döşəyi, kilim-gəbəni, qab-qacağı daşıyıb maşınlarla doldurdular. Tövlələrdən mal-qaranı aparırdılar. Adamlar su içmək üçün bir stəkan da götürə bilmədilər.

Noyabrın 30-da (1988-ci il noyabrın 30-da – *İ.B.*) ermənilər Gomur kəndinə basqın edib azərbaycanlıları döyə-döyə evlərindən çölə atdılar. Kənd kiçik, evlər aralı idi. Bir-birlərindən xəbərləri olmurdu. Sağ qalan, erməninin əlindən qurtarıb qaçan xilasını gecənin qaranlığında tapırdı. Gomurlular qarlı dağ-dərə yolunu gecəy-kən keçib Şahbuz rayonunun ərazisinə, Qanlı gölə gəlib çıxdılar [56, s.126, 128].

«Türksüz Ermənistan» uğrunda mıbarizə aparan Ermənistan dövləti, ideoloqları, eləcə də yaxın və uzaq xaricdəki havadarları etnik təmizləmə əməliyyatını 1991-ci il avqustun 8-də başa çatdırdılar. Həmin gün Meğri rayonunun ən böyük azərbaycanlı kəndlərindən biri – Nüvədi kəndi soyqırma məruz qalaraq kəndin köklü sakinləri olan azərbaycanlılar tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olundular. Beləliklə, indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycandakı bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı.

**1988-ci ildə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində
azərbaycanlıların yaşadığı yaşayış məntəqələri və deportasiya edilmiş
azərbaycanlılar**

№	Əvvəlki adı	Dəyişdirilmiş adı	Rayon	Ailə	Əhalinin sayı
1	2	3	4	5	6
1	Acıbac	Acıbac	Qafan	75	342
2	Açağı	Açağı	Qafan	65	390
3	Ağbulaq	Ağbullak	Gorus	74	350
4	Ağbulaq	Axperek	Krasnoselo	300	1680
5	Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	60	380
6	Ağkilsə	Azat	Vardenis	132	1182
7	Ağkilsə	Cermakavan	İcevan	70	305
8	Ağqala	Berdkunk	Kamo	8	40
9	Ağudi	Aqitu	Sisyan	300	2102
10	Ağyoxuş	Ağyoxuş	Vardenis	92	494
11	Axta	Axta	Vayk	85	450
12	Alaçıqqaya	Alaçux	İcevan	75	452
13	Allahverdi (Mis mədənləri)	Manas	Tumanyan	20	122
14	Alagöz (Ələyəz)	Yeğeqis	Yeğeqnadzor	203	1169
15	Aldərə	Alvank	Meğri	160	879
16	Almalı	Xndzorut	Vayk	21	105
17	Amasiya (r-n mərkəzi)	Amasiya (r-n mərkəzi)	Amasiya	302	1681
18	Arazdəyən	Yerasx	Ararat	70	420
19	Arbat	Arbat	Masis	18	95
20	Arcut	Arcut	Quqark	850	5110
21	Ardanış	Artanış	Krasnoselo	450	2561
22	Ardaras	Ardaras	Ararat	5	28
23	Armaş	Armaş	Ararat	28	131
24	Aşağı Axtala	Gümüşxana	Tumanyan	30	195
25	Aşağı Girətag	Nerkin Qirataq	Qafan	25	136
26	Aşağı Gödəkli	Nerkin Gyodaklu	Qafan	75	387
27	Aşağı Kilsə	Aşağı Kilsə	Quqark	45	365
28	Aşağı Körpülü	Haxtanak	Noyemberyan	160	817
29	Aşağı Necili	Sayat Nova	Masis	390	2045
30	Aşağı Şorca	Nerkin Şorca	Vardenis	340	1738
31	Avşar	Afşar	Ararat	10	67
32	Ayısəsi	Arates	Yeğeqnadzor	126	758

1	2	3	4	5	6
33	Ayırım (Sovxoz qəsəbə)	Ptxavan	Noemberyan	150	787
34	Babacan (Qızılkənd)	Tsapatağ	Vardenis	220	1100
35	Bağçalar	Baqaran	Oktemberyan	30	195
36	Bağçacıq	Bağçacıq	Ararat	3	14
37	Baharlı	Baharlı	Qafan	30	192
38	Bala Ayırım	Pokr Ayrum	Tumanyan	170	860
39	Balıqlı	Zorakert	Amasiya	87	552
40	Baraxlı	Debedavan	Noemberyan	240	677
41	Bayburd	Bayburt	Artaşat	35	218
42	Bəkdaş	Xordzor	Qafan	47	257
43	Bəryabad	Barepat	Krasnoselo	75	457
44	Blaqodornoye	Blaqodornoye	Kalinino (Taşır)	30	179
45	Böyük Ayırım	Medz Ayrum	Tumanyan	260	992
46	Böyük Qaraqoyunlu (Əzizli)	Norabak	Vardenis	370	1952
47	Böyük Qarakilsə	Vanadzor	Quqark	22	150
48	Böyük Məzrə	Medz Masrik	Vardenis	500	3085
49	Böyük Vedi	Vedi	Ararat	45	275
50	Camışbasan	Camışbasan	Ararat	2	16
51	Cəlaloğlu (rayon mərkəzi)	Stepanavan (Rayon mərkəzi)	Stepanavan	223	1215
52	Cıbillı	Cıbillı	Qafan	20	136
53	Cil	Zoraşen	Krasnoselo	360	2242
54	Cilizə	Cilizə	Tumanyan	11	75
55	Cıraxor	Craxor	Qafan	3	21
56	Cıvıxlı	Arqelamut	Krasnoselo	60	375
57	Comardlı	Tanahat	Sisyan	145	891
58	Çaxırlı	Xaçaxbyır	Vardenis	190	1685
59	Çaxmaq	Kamxut	Amasiya	42	284
60	Çaybasar (İlanlı)	Aravet	Amasiya	120	662
61	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo	270	1250
62	Çəmbərək	Surenavan	Ararat	3	18
63	Çəmbərək (rayon mərkəzi)	Krasnoselo (rayon mərkəzi)	Krasnoselo	71	391

1	2	3	4	5	6
64	Çimənkənd	Urcadzor	Ararat	20	122
65	Çiriş	Çiriş	Qafan	45	216
66	Çivə	Çivə	Yeğeqnadzor	30	252
67	Çivinli	Yeğnacur	Amasiya	96	611
68	Çobanlı	Çobanlı	Qafan	18	112
69	Çubuqlu	Kuybişev	Stepanavan	40	232
70	Daşbaşı	Daşbaşı	Qafan	20	125
71	Daşkənd	Hayrk	Vardenis	350	2012
72	Daşkərpü	Daşkərpü	Amasiya	125	697
73	Daşlı	Daştakert	Ararat	4	25
74	Axundov (Dədəqişlaq, (Qayqocalı)	Pyunik	Razdan	160	1227
75	Qanlı zəmi	Davidbek	Qafan	125	658
76	Daylaxlı	Daylaxlu	Vayk	35	205
77	Dəhnəz	Dəhnəz	Ararat	3	25
78	Dəmirçilər	Qoçavan	Kalinino (Taşir)	58	344
79	Dəmirçi	Darbink	Masis	232	1405
80	Dərə	Daranak	Vardenis	90	477
81	Dəstəgird	Dastakert	Sisyan	112	616
82	Dəvəli	Ararat	Ararat	47	288
83	Dilican	Dilican		5	33
84	Dovrus	Dovrus	Qafan	76	304
85	Düzkənd	Alvar	Amasiya	130	677
86	Elləroyuğu (Ellər)	Lorasar	Amasiya	78	468
87	Erməni Gərgəri	Qyarqyar	Stepanavan	4	28
88	Evli (Molla Eyyublu)	Dzoranut	Kalinino (Taşir)	232	1563
89	Əmağu	Amağu	Yeğeqnadzar	107	746
90	Əmirxeyir	Kalavan	Krasnoselo	93	572
91	Ərəfsə	Arevis	Sisyan	95	524
92	Ərməniş	Armanuş	Stepanavan	5	37
93	Ərmik	Armik	Ararat	5	29
94	Gabud	Kapuyt	Vayk	84	554
95	Gədikvəng	Gyadikvank	Yeğeqnadzor	125	682
96	Gərd	Kard	Qafan	60	438
97	Gölkənd	Ayqut	Krasnoselo	480	2852
98	Gomaran	Qomaran	Qafan	50	270
99	Gomur	Komk	Vayk	180	1091
100	Göykilsə	Kaputan	Abovyan	12	57

1	2	3	4	5	6
101	Göysu	Avazan	Vardenis	120	771
102	Göllü	Ardenis	Amasiya	150	789
103	Güləkərək	Güləkərək	Stepanavan	3	21
104	Güllübulaq	Vardohovit	Amasiya	600	4083
105	Güllücə	Tsaxkut	Amasiya	182	1091
106	Güllüdüz	Vardhovit	Yeğeqnadzor	206	1160
107	Günəşli (Canəhməd)	Kutakan	Vardenis	204	1542
108	Güney (Satanaxaç)	Arequni	Vardenis	135	515
109	Hacəti	Haçatu	Qafan	42	207
110	Haqqıxlı (Vurğun)	Hovk	İcevan	192	994
111	Hallavar	Halavar	Quqark	1700	3321
112	Haxıs	Ağıs	Ararat	5	25
113	Heşin	Çivə kəndinin inzibati ərazi vahidliyinə daxil idi.	Yeğeqnadzor	17	125
114	Heydərli	Haydarlu	Quqark	270	1260
115	Həbilkənd	Noramark	Masis	360	2561
116	Hoparçı	Hoparıç	Stepanavan	2	12
117	Horbadex	Horbadex	Yeğeqnadzor	40	269
118	Hors	Xors	Yeğeqnadzor	50	365
119	Hortun	Ortun	Ararat	6	37
120	Hünüt	Hünüt	Qafan	35	195
121	Xaçaparq (Zəhmət)	Xaçpar	Masis	500	3071
122	Xalaç	Xalaç	Qafan	70	470
123	Xalisa	Noyakert	Ararat	500	3170
124	Xancığaz (Gözəldərə)	Aznavadzor	Quqark	250	1720
125	Xosrov	Xosrov	Ararat	5	29
126	İbiş	Dayrik	Amasiya	92	591
127	İlməzli	Daşdadem	Kalinino (Taşir)	420	3170
128	İnekdağ (Yenikənd)	Tretuk	Vardenis	160	1852
129	İnqala	İnqala	Ararat	1	4
130	İrəvan	Yerevan		625	2010
131	İstisu	Cermuk	Vayk	158	1080
132	İtqıran (Gülüstan)	Nor Aznaberd	Vayk	60	348

1	2	3	4	5	6
133	Kalinino (rayon mərkəzi)	Taşir	Kalinino (Taşir)	660	4061
134	Keypəşin	Keypəşin	Qafan	65	375
135	Kərkibaş (Şəfəq)	Vanevan	Vardenis	200	1097
136	Kəsəmən (Bahar)	Artunk	Vardenis	160	1220
137	Kıgı	Geğı	Qafan	370	2063
138	Kiçik Məzrə	Pokr Masrik	Vardenis	480	2830
139	Kiçik Vedi	Pokr Vedi	Ararat	200	1025
140	Kirov	Kirov	Stepanavan	20	145
141	Kolanlı	Kolanli	Ararat	6	35
142	Kotanlı	Karmraşen	Vayk	250	960
143	Köçbək	Uğedzor	Vayk	110	669
144	Köhnə kənd	Zeytun sovxozu	Noemberyan	131	655
145	Kruqlaya Şişka	Kruqlaya Şişka	Kalinino (Taşir)	80	490
146	Kurud	Krud	Qafan	102	669
147	Küsüz	Küsüz	Ararat	3	25
148	Kürə düzü	Arakssaşen	Meğri	10	48
149	Qacaran	Kacaran	Qafan	27	160
150	Qabaxlı	Qoxtanik	Yeğeqnadzor	180	958
151	Qabaxlı	Qabaxlı	Vayk	14	87
152	Qafan (şəhər)	Kapan	Qafan	750	5000
153	Qalaser	Qalaser	Yeğeqnadzor	55	383
154	Qanlı (Qanlı Allahverdi)	Qamışlı	Vardenis	180	960
155	Qarabulaq	Şaqik	Amasiya	80	352
156	Qaraçanta (Əzizbəyov)	Areqnadem	Amasiya	320	1753
157	Qaraçimən	Qaraçimən	Qafan	70	390
158	Qaradığa	Karatqa	Qafan	40	192
159	Qaraiman	Ditsmayri	Vardenis	258	2020
160	Qaraisa	Meğvahovit	Kalinino (Taşir)	55	290
161	Qaraisa	M.Qorki	Stepanavan	15	85
162	Qaraqala	Noramut	Kalinino (Taşir)	67	386
163	Qaraqaya	Dzorvank	Krasnoselo	66	396
164	Qaraqaya	Qaraqaya	Yeğeqnadzor	80	467
165	Qaraqoyunlu	Qaraqoyunlu	Ararat	4	15

1	2	3	4	5	6
166	Qaraqışlaq (Dostluq)	Hayanist	Masis	580	3553
167	Qaralar	Aralez	Ararat	150	780
168	Qaranamaz (Yeniyol)	Ağvorik	Amasiya	200	1282
169	Qarçıvan	Aqarak	Meğri	30	90
170	Qayabaşı	Geğamabak	Vardenis	120	791
171	Qızılciq	Kzılcuğ	Sisyan	117	750
172	Qızılkişə (Qızıltaş)	Artsuni	Kalinino (Taşir)	230	1540
173	Qızılörən	Şenavan	Spitak	37	198
174	Qızıl Şəfəq (Cücəkənd)	Cunaşoğ	Kalinino (Taşir)	330	1855
175	Qoncalı	Zarişat	Amasiya	60	421
176	Qorçulu	Tejaryuk	Razdan	40	258
177	Qoşabulaq	Sadcrek	Vardenis	300	1851
178	Qurdqulaq	Kurtkullak	Gorus	55	357
179	Qoşavəng	Koşavank	İcevan	9	54
180	Qovşud	Kavçut	Qafan	60	367
181	Qovuşuq	Yermon	Yeğeqnadzor	160	861
182	Qulucan	Qulucan	Ararat	15	68
183	Qursalı	Arcahovit	Spitak	750	2096
184	Quruçay	Quruçay	Noemberyan	11	67
185	Quzukənd (Xozukənd)	Qarnariç	Amasiya	196	1460
186	Lehvaz	Leyvaz	Meğri	135	1002
187	Ləmbəli	Baqrataşen	Noemberyan	45	225
188	Lor sovxoz	Lor sovxoz	Kalinino (Taşir)	17	86
189	Mağaracıq	Qdaşen	Amasiya	169	1330
190	Mahmudlu (Çaykənd)	Bağavank	Qafan	40	258
191	Maralzəmi	Tğkut	Meğri	150	810
192	Medovka	Medovka	Kalinino (Taşir)	55	307
193	Meğri (rayon mərkəzi)	Meğri	Meğri	30	182
194	Mehmandar	Hovtaşad	Masis	150	790
195	Meyvəli	Bdğavan	Noemberyan	84	432
196	Məngük	Məngük	Ararat	15	75
197	Mixaylovka	Mixaylovka	Kalinino (Taşir)	400	1350

1	2	3	4	5	6
198	Misxana	Hankavan	Razdan	50	310
199	Mollaqışlaq (Güllü dərə)	Vardahovit	Quqark	65	520
200	Murteyil	Geğatap	İcevan	28	220
201	Murxuz	Tsquni	Sisyan	95	810
202	Müsəlləm	Musallam	Qafan	85	562
203	Nərimanlı (Hü- seyinquluğağalı)	Şatvan	Vardenis	600	3070
204	Nikitino	Fioletovo	Quqark	70	242
205	Novoseltsova	Novoseltsova	Kalinino (Taşir)	50	270
206	Nurnus	Nurnus	Abovyan	7	35
207	Nüvədi	Nonadzor	Meğri		1761
208	Oxçoğlu	Vaxçı	Amasiya	350	1708
209	Oxdar	Oxtar	Qafan	65	352
210	Öksüz	Darik	Amasiya	54	334
211	Pəmbək	Pambak	Vardenis	350	3073
212	Polad (Polad Ayrım)	Xaçaradzor	İcevan	149	993
213	Pəyhan	Pəyhan	Qafan	73	430
214	Petrovka	Petrovka	Kalinino (Taşir)	66	390
215	Privolnoye	Privolnoye	Kalinino (Taşir)	25	105
216	Pürülü	Qeğavank	Qafan	67	376
217	Rəhimabad	Rəhimabad	Masis	100	551
218	Reyhanlı	Haykavan	Masis	60	352
219	Rəncbər	Rəncbər	Masis	500	3151
220	Rus Gərgəri	Qyarqar	Stepanavan	30	190
221	Salah	Akavanavank	İcevan	172	1044
222	Sallı	Sallı	Yeğeqnadzor	55	371
223	Saral	Nor Xaçakap	Spitak	371	2752
224	Sarıcalar	Kalinin	Masis	10	65
225	Sarıyaqub	Cağazadzor	Vardenis	160	1790
226	Sarıyal (Sarıyer)	Apavan	Kalinino (Taşir)	60	351
227	Sarvanlar	Sis	Masis	510	3070
228	Seyidkənd	Kalinin	Masis	70	345
229	Siznək	Sıznak	Qafan	75	235
230	Sofulu	Soflu	Sisyan	245	1175

1	2	3	4	5	6
231	Soyuqbulaq	Paqaxbyur	Kalinino (Taşır)	160	953
232	Subatan	Keğakar	Vardenis	120	851
233	Suunik	Suunik	Qafan	60	353
234	Sultanabad (Şurabad)	Pağakn	Amasiya	60	341
235	Şabadin	Yeğek	Qafan	55	260
236	Şahverdilər	Şahverdilər	Gorus	20	138
237	Şamliq	Şamut	Tumanyan	100	553
238	Şamsız	Şamsız	Gorus	15	95
239	Şəhərcik	Şakarcik	Qafan	320	1852
240	Şəki	Şaki	Sisyan	380	1756
241	Şıxlar (Qızıl Şəfəq)	Torunik	Sisyan	120	752
242	Şıxlar	Lusarat	Ararat	6	42
243	Şidli	Yexeqnavan	Ararat	347	2051
244	Şirazlı	Vosgetap	Ararat	310	1595
245	Şişqaya	Geğamasar	Vardenis	550	4062
246	Şorca	Şorca	Krasnoselo	170	1251
247	Şöllü (Şorlu)	Daştavan	Masis	16	84
248	Şurnuxu	Şurnux	Gorus	120	595
240	Taytan	Vanaşen	Ararat	38	190
250	Terp	Saravan	Vayk	110	830
251	Təkəli	Artavaz	Razdan	150	950
252	Təpəköy (Təpəkənd)	Daştavayr	Amasiya	160	789
253	Təzə kənd	Ləlvər sovxozu	Noemberyan	225	896
254	Toxluca	Draxtik	Krasnoselo	500	3015
255	Tüskülü	Lusakunk	Vardenis	3	18
256	Uluxanlı	Masis	Masis	1300	6557
257	Urud	Vorotan	Sisyan	115	1648
258	Vağudi	Vağadin	Sisyan	700	3542
259	Vartanalı	Şaumyan	Quqark	186	632
260	Vartanizor	Vartanizor	Meğri	210	1050
261	Voskresonovka	Lermantov	Quqark	40	194
262	Yamancalı	Dexsut	Artaşat	12	75
263	Yanıqpəyə (Meşəkənd)	Antarameç	Krasnoselo	115	585
264	Yelpin	Elpin	Yeğeqnadzor	8	56
265	Yengicə	Sisavan	Ararat	40	291
266	Yuxarı Axtala	Verin Axtala	Tumanyan	70	450

1	2	3	4	5	6
267	Yuxarı Gödəkli	Verin Gyodaklı	Qafan	75	381
268	Yuxarı Girətağ	Verin Qirataq	Qafan	50	260
269	Yuxarı Kilsə	Verin Kilsə	Quqark	70	575
270	Yuxarı Körpülü	Nor Xaçisar	Noemberyan	340	2031
271	Yuxarı Necili	Nizami	Masis	255	1791
272	Yuxarı Qaraqala	Noramut	Kalinino (Taşir)	67	335
273	Yuxarı Şorca	Verin Şorca	Vardenis	131	1482
274	Yuxarı Zağalı	Axpadzor	Vardenis	85	545
275	Zar	Zar	Razdan	25	105
276	Zəngilər	Zorak	Masis	515	2580
277	Zeytə	Zedea	Vayk	75	385
278	Zeyvə	David Bek	Qafan	162	791
279	Zərkənd (Zərzibil)	Kut	Vardenis	228	2070
280	Zod	Sotk	Vardenis	700	5030
	Cəmi				250336

Qeyd: İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində aşağıdakı yaşayış məntəqələrində azərbaycanlılar ermənilərlə qarışıq yaşamışlar:

I. Şəhərlər üzrə:

1. İrəvan (Yerevan);
2. Kirovakan (Vanadzor);
3. İstisu (Cermuk);
4. Cəlaloğlu (Stepanavan).

II. Rayonlar üzrə:

1. Abovyan (Ellər) rayonu:

1. Göykilsə (Kputan)

2. Amasiya rayonu:

1. Amasiya

3. Ararat (Vedi) rayonu:

1. Xalisa (Noyakert);
2. Arzdəyən (Yerasx);
3. Şirazlı (Vosketan);
4. Qaralar (Aralez);
5. Yengicə (Sisavan);
6. Taytan (Vanaşen);
7. Kiçik Vedi (Pokr Vedi);
8. Şıxlar (Lusarat);
9. Avşar (Afşar);
10. Çimənkənd (Urcadzor);
11. Böyük Vedi (Vedi);
12. Daşlı (Daştakar);
13. Dəvəli (Ararat);
14. Armaş;
15. Çəmbərək (Surenavan).

4. Artaşat (Qəmərlı) rayonu:

1. Yamancalı (Dexsut);
2. Bayburd.

5. Vayk (Paşalı, Əzizbəyov) rayonu:

1. Kotanlı (Karmraşen);
2. Qndevaz;
3. Horadiz (Oradis).

6. Taşir (Kalinino) rayonu:

1. Kalinino qəsəbəsi (Taşir);
2. Novoselçovo;
3. Saratovka;
4. Mixaylovka;
5. Qurdqala (Petrovka);
6. Blağodarnoye;
7. Lorsovxoz.

7. Krasnoselo (Çəmbərək) rayonu:

1. Çəmbərək (Krasnoselo).

8.Qafan rayonu:

1. Qafan (rayon mərkəzi);
2. Qacaran (Kacaran);
3. Suinik

9. Qarakilsə (Sisyan) rayonu:

- 1.Dəstəgird (Dastakert);
- 2.Vağudi (Vağadin);
3. Şəki.

10. Quqark rayonu:

1. Vartanalı (Şaumyan);
2. Fioletovo;
3. Lermontovo.

11. Masis (Zəngibasar) rayonu:

1. Yuxarı Necili (Nizami);
2. Aşağı Necili (Sayat Nova);
3. Rəhimabad;
4. Mehmandar (Hovtaşad);
5. Şöllü (Daşdavan);
6. Arbat;
7. Uluxanlı (Zəngibasar,Masis).

12. Meğri rayonu:

1. Maralzəmi;
2. Lehvaz (Leyvaz);
3. Meğri;
4. Astazur (Şivanidzor);
5. Kürə düzü (Aراكssaşen);
6. Qarçivan (Aqarak).

13. Noemberyan (Barana) rayonu:

- 1.Baraxlı (Debedavan);
- 2.Ləmbəli (Baqrataşen);
3. Ayrım (sovxoz qəsəbə; Ptğavan);
4. Aşağı Körpülü (Haxtanaq);
- 5.Ayrım (dəmiryol stansiya qəsəbəsi).

14. Oktemberyan rayonu:

1. Bağçalar (Baqaran).

15. Spitak (Hamamlı) rayonu:

1. Qızılörən (Şenavan).

16. Stepanavan (Calaloğlu) rayonu:

1. Rus Gərgəri (Puşkino);
2. Gərgər;
3. Xarxar (Kirov);
4. Çubuqlu (Kuybışev);
5. Qara Məmməd (Maksim Qorki).

17. Tumanyan (Allahverdi) rayonu:

1. Allahverdi (Mədən qəsəbəsi);
2. Şamlıq;
3. Aşağı Axtala (Gümüşxana);
4. Cılız;
5. Axtala (dəmiryol qəsəbəsi).

18. Vardenis (Basarkeçər) rayonu:

1. Yuxarı Zağalı (Ağpradzor);
2. Çaxırlı (Kaxakn);
3. Tüskülü (Lusakunk);
4. Böyük Məzrə (Medz Masrik);
5. Qızılvang (Çiçəkli; Makenis).

19. Yeğeqnadzor (Keşişkənd) rayonu:

1. Əmağu (Amağu);
2. Sallı;
3. Hors (Xors);
4. Ağkənd (Ağncadzor);
5. Çivə.

Mənbə: V.Arzumanlı, N.Mustafa. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq, Bakı: Qartal,1998, s.232-236.

QAÇQINLARA DÖVLƏT QAYĞISI

1988-1991-ci illərdə bilavasitə Rusiyanın himayəsi altında Ermənistan dövləti Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan ərazisindən 250 min azərbaycanlıni ata-baba torpaqlarından deportasiya etmişlər. Ümumiyyətlə, XX əsrdə 3 milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistanda soyqırırma məruz qalmış, tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar.

İndi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş 250000 azərbaycanlı Azərbaycan Respublikasında məskunlaşmışdır. Azərbaycanda məskunlaşmış qaçqınlara dövlət birbaşa qayğı göstərmişdir. Bu məqsədlə Dövlət Neft Fondundan vəsaitlərin ayrılması ilə əlaqədar fərman və sərəncamlar verilmişdir.

«Əsası Ümümmilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan neft strategiyası öz bəhrəsini verməyə başlayan andan, iqtisadi imkanlar yarandıqca dövlət tərəfindən, digər sahələrdə olduğu kimi, qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə də bağlı geniş tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı.

2001-ci il 22 avqust tarixli 562 nömrəli «Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması problemlərinin həlli haqqında» Fərmana əsasən Dövlət Neft Fondundan ayrılmış 83 milyard manat həcmində vəsait hesabına daimi məskunlaşmamış qaçqınlar üçün bütün kommunikasiyaları ilə birlikdə 1329 ev, bir sıra sosial obyektlər inşa edilərək onların istifadəsinə verilmişdir.

Sifarişçi təşkilat olan Azərbaycan Respublikasının İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərinin Bərpası və Yenidən Qurulması üzrə Agentlik tərəfindən 2001-ci il 22 avqust 562 nömrəli Fərmana əsasən Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində 364 evdən, Şəmkir rayonunda 126 evdən, Abşeron rayonu Mehdiabad qəsəbəsində 108 evdən, Sabunçu rayonu Ramana qəsəbəsində 160 evdən ibarət qəsəbə salınmış, Naxçıvan MR-də 4 mərtəbəli 48 mənzilli yaşayış binası və 53 ədəd fərdi ev, Sumqayıt şəhərində 2 mərtəbəli 14 mənzilli yaşayış binası və 2 fərdi ev, Ağstafa rayonunda 17 fərdi ev, İsmayıllı rayonunda 45 fərdi ev, Bakı şəhərində 3, Oğuz rayonunda 3, Şəki şəhərində 2, və gədəbəy rayonunda 1 fərdi ev (ümumilikdə 1011 ev – 949 fərdi və 62 mənzilli 2 yaşayış binası) tikilmiş, qaçqınlar yeni qəsəbələrə və evlərə köçürülmüşlər.

Hazırda (2005-ci il nəzərdə tutulur – *İ.B.*) Naxçıvan Muxtar Respublikasında əlavə 100 qaçqın ailəsi üçün evlər tikilir.

1995-ci ildən respublikanın 18 rayonunda tikintisi yarımçıq qalmış 319 evdə tikinti işləri sona yetirilərək qaçqınların istifadəsinə verilmişdir.

Həmçinin Ermənistandan qaçqın düşmüş, oradakı ev və mənzillərini Bakı şəhərindəki özbaşına tikilmiş evlərə dəyişərək daimi məskunlaşmış 793 nəfərdən ibarət 170 qaçqın ailəsinin yaşadığı evlərə qeydiyyat alınması, 24385 nəfərdən ibarət 3823 ailənin daimi məskunlaşdıqları evlər üçün qeydiyyat vəsiqəsinin verilməsi, 1988-1992-ci illərdə Ermənistandan çıxarılan, hazırda (2005-ci il nəzərdə tutulur – *İ.B.*)

resbulikamızın ərazisində daimi məskunlaşmış qaçqınların yaşadıkları tikililərin altında yerləşən və dövlət mülkiyyətində olan torpaq sahələrinin əvəzsiz olaraq onların mülkiyyətinə verilməsi təmin edilmişdir» [Ermənistanda aparılan etnik təmizləmə və Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın 20 faiz ərazisinin işğal nəticəsində yaranmış bir milyonadək qaçqın və məcburi köçkünlər haqqında məlumat (1998-2005-ci illər), Bakı, 2005, səh.54-61].

«Türksüz Ermənistan» ölkəsi uğrunda mübarizə aparan Ermənistan dövləti təkcə azərbaycanlıları deyil, həm də burada yaşayan müsəlman kürdünü, aysorunu, malakanları da indiki Ermənistandan deportasiya etmişlər.

XX əsrdə Azərbaycan tarixinin ən faciəli səhifələri qaçqınlıq və məcburi köçkünlüklə bağlı olmuşdur. Azərbaycanın geostrateji mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri regionda maraqları olan qüvvələri azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından zorla köçürülməsinə sövq etmiş, ermənilərin daha çox torpaq əldə etmək cəhdləri isə 1905, 1918-1920, 1948-1953 və 1988-1993-cü illərdə azərbaycanlıların öz doğma yurdlarından didərgin salınması ilə nəticələnmişdir.

Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən həmin ərazidə yaşamış 250 min nəfər azərbaycanlı son nəfərədək öz doğma yurdlarından zorla qovulmuş və Azərbaycana pənah gətirmişdir.

Ölkədə olan qaçqınların, məcburi köçkünlərin, «qaçqın» statusu almaq niyyətində olan (sığınacaq axtaran) şəxslərin sosial problemlərinin operativ həlli və vahid mərkəzdən idarə olunması məqsədi ilə 1998-ci ilin noyabrında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin strukturunda Baş nazirin müavini, Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri vəzifəsi təsis edilmişdir.

«İşğal olunmuş bütün rayonlardan didərgin düşmüş, indi qaçqın vəziyyətində, köçkün vəziyyətində yaşayan vətəndaşların problemləri bizim üçün və şəxsən mənim üçün bir nömrəli problemdir» deyən xalqımızın Ümummili lideri Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan uğurlu neft strategiyası öz bəhrəsini verməyə başlayan andan əldə edilən ilk vəsait məhz qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldildi, çadır düşərgələrinin ləğvinə başlandı. Bu məqsədlə Dövlət Neft Fondundan ayrılmış vəsait hesabına 2001-2003-cü illərdə 18 şəhər və rayonda 32 qəsəbə, 400 min kvadrat metr mənzil sahəsi olan 6411 fərdi yaşayış evi, 3150 yerlik 18 məktəb, 18 uşaq bağçası, 2 xəstəxana, 16 tibb məntəqəsi tikildi, 197 km uzunluğunda asfalt yol, 170 km su xətti, 350 km hava elektrik xətti, 133 km irriqasiya su kəməri və s. sosial obyektlər istifadəyə verildi. Nəticədə 1330 qaçqın və 5081 məcburi köçkün ailəsinin (32 min nəfər) mənzil şəraiti yaxşılaşdırıldı və respublikamızda mövcud olan 12 çadır düşərgəsindən Biləsuvar rayonundakı 5-i 2003-cü ildə ləğv edildi.

Xalqımızın Ümummili lideri Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar Ermənistan Prezidenti ilə 25, ATƏT rəhbərliyi, Minsk Qrupunun təmsilçiləri ilə 200-dən və 80 ölkənin dövlət başçıları ilə 500-dən çox görüşlər keçirmişdir.

– 1998-ci il iyunun 27-də Xalqımızın Ümummili lideri Heydər Əliyev sədrliyi ilə Ümumrespublika müşavirəsi keçirildi;

–2000-ci il mayın 18-də Ümummilli lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə «İnkişaf Problemləri və Strateji İstiqamətlər» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirildi;

–əraziləri işğal olunmuş rayonların ictimaiyyət nümayəndələri, qaçqın və məcburi köçkünlərlə 20-dən çox görüş keçirdi;

–1998-ci ildə Biləsuvar rayonu ərazisindəki çadır düşərgələrinə səfər etdi;

–1999-cu ildə Biləsuvar rayonu ərazisindəki çadır düşərgələrində müvəqqəti məskunlaşmış 4 məcburi köçkünün toy mərasimində iştirak etdi;

–2002-ci il 13 sentyabr tarixdə Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində Ermənistan Respublikasından olan qaçqınlar və xocalıdan olan məcburi köçkünlər üçün salınmış yeni qəsəbənin açılış mərasimində iştirak etdi.

Qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzində olmuş və bu istiqamətdə ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2003-2011-ci illərdə xarici ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların rəhbərləri ilə 350-dən çox, qaçqın və məcburi köçkünlərlə isə 18 dəfə görüş keçirmişdir.

Azərbaycan hökuməti əhalinin bu həssas təbəqəsinin ehtiyaclarını ödəmək üçün həm hüquqi, həm də sosial-iqtisadi sahədə böyük işlər görmüş və görməkdə davam edir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ilin dekabrında BMT-nin 1951-ci il «Qaçqınların statusu haqqında» Konvensiyasına və onun 1967-ci il Protokoluna qoşulmuş, qaçqınlar, məcburi köçkünlər və sığınacaq axtaran şəxslərlə bağlı beynəlxalq normalara tam uyğun hüquqi baza yaradılmış və bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir.

Ümumiyyətlə, 1993-cü ildən hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 80 fərman və sərəncam imzalanmış, Nazirlər Kabinetinin 307 qərar və sərəncamı və Milli Məclis tərəfindən 29 qanun qəbul edilmişdir. O cümlədən, 2003-2011-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 37 fərman və sərəncam imzalanmış, Nazirlər Kabinetinin 115 qərar və sərəncamı və Milli Məclis tərəfindən 6 qanun qəbul edilmişdir.

O cümlədən 1998-ci ildə «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında», 1999-cu ildə isə «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında», «Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» qanunlar qəbul edilmişdir.

Ötən dövr ərzində 2 Dövlət Proqramı- 1998-ci il 17 sentyabr tarixli 895 sayılı Sərəncamla təsdiq edilmiş «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə» Dövlət Proqramı, 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 sayılı Sərəncamla təsdiq edilmiş «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı» və həmin Dövlət Proqramlarına 2 Əlavələr- 2007-ci il 31 oktyabr tarixli 2475 sayılı, 2011-ci il 21 fevral tarixli 1346 sayılı Sərəncamlar ilə təsdiq edilmiş, Dövlət Proqramları və Əlavələr qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsində, onların mənzil-məişət şəraitlərinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır və onlar uğurla icra edilir.

Adı çəkilən Dövlət Proqramının və Əlavələrin icrası nəticəsində ölkəmizdə mövcud olan 12 çadır düşərgəsinin ləğvi 2007-ci ilin dekabrında başa çatdırılmış, 2001-2011-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondundan (17 milyon manat), Dövlət Neft Fondundan (857,9 milyon manat) və digər mənbələrdən (47,053 milyon manat) ayrılan 921,953 milyon manat vəsait hesabına 21600 ailə, 107 min nəfər daimi məskunlaşmamış qaçqın və məcburi köçkünlər üçün 1 milyon 218 min kvadrat metr sahəsi olan 70 qəsəbə və fərdi evlər inşa edilmiş, 128 məktəb, 5 musiqi məktəbi, 42 uşaq bağçası, 46 tibb müəssisəsi, 33 rabitə evi tikilmiş, 582,5 kilometr yol, 702,5 kilometr su, 1130 kilometr hava elektrik, 185,6 kilometr qaz, 38,4 kilometr kanalizasiya, 6,3 kilometr istilik xətləri çəkilmiş, 589 müxtəlif gücə malik elektrik transformatoru quraşdırılmışdır.

2003-2011-ci illərdə 81854 nəfər qaçqın və məcburi köçkün daimi işlə təmin olunmuşdur. Nəticədə qaçqın və məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq həddi 2003-cü ildəki 74%-dən 18%-ə enmişdir.

– Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli Sərəncamının 3-cü bəndinə əsasən özəl müəssisələrin, ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinin rəhbərlərinə tövsiyə olunmuşdur ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin işlə təmin olunması və təhsil haqqının ödənilməsində güzəştlərin verilməsi məsələlərində onlara lazımi kömək etsinlər;

– kommunal və digər xidmət haqları (elektrik enerjisi, təbii qaz, içməli su) ödəməkdən azaddırlar;

– təbii qazla təmin olunmayan şəhər və rayonlarda müvəqqəti məskunlaşanlara payız-qış mövsümündə 40 litr miqdarında aylıq ağ neft yanacağı verilir;

– Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş formalı pulsuz dərman reseptləri əsasında verilən dərman preparatlarının siyahısında göstərilən dərman preparatları ilə dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına təmin edirlər;

– pulsuz tibbi müayinə və müalicə ilə təmin olunurlar;

– şəxsiyyət vəsiqələrinin verilməsinə görə rüsumdan azaddırlar;

– məhkəmələrə iddia ərizəsi ilə müraciətə görə rüsumdan azaddırlar;

– 55 manat məbləğində gəlir vergisindən azaddırlar;

– 1994-cü il iyunun 1-dək mülkiyyət hüququ əsasında əldə etdikləri şəxsi minik avtomobillərinin texniki baxışı, texniki pasportlarının, dövlət nömrə nişanlarının, sürücülük vəsiqələrinin dəyişdirilməsi zamanı rüsumlardan azaddırlar.

– 1993-2011-ci illərdə qaçqın və məcburi köçkünlərə 3,73 mlrd manat (4,72 mlrd. ABŞ dolları) məbləğində vəsait sərf olunmuşdur. Həmin vəsaitin 2,1 mlrd manatı (2,65 mlrd. ABŞ dolları) büdcə vəsaiti, 890 milyon manatı (1,126 mlrd. ABŞ dolları) Dövlət Neft Fondunun, 740 milyon manatı (936,7 mln. ABŞ dolları) isə beynəlxalq humanitar təşkilatların vəsaitidir.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən BMT-nin agentlikləri, beynəlxalq və yerli humanitar təşkilatları da qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin həllinə mühüm töhfələr vermişlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı

ilə yaradılmış Beynəlxalq Humanitar Yardım üzrə Respublika Komissiyası öz fəaliyyətini respublikamızdakı qaçqın, məcburi köçkün və aztəminatlı əhalinin sosial problemlərinin vaxtaşırı olaraq ətraflı təhlil edilməsi, daha çox ehtiyac duyulan, ciddi narahatlıq doğuran vacib məsələlərin aidiyyəti dövlət orqanları, beynəlxalq humanitar təşkilatları, donor ölkə və maliyyə qurumları ilə birlikdə araşdırılması, məsələnin həlli yollarının müəyyən edilməsi, təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi istiqamətində qurur və Komissiyanın fəaliyyəti Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti Aparatının qaçqınların, məcburi köçkünlərin problemləri, miqrasiya və beynəlxalq təşkilatlarla iş şöbəsi vasitəsilə əlaqələndirilir.

Hazırda fəaliyyətləri həmin Komissiya tərəfindən əlaqələndirilən 44 beynəlxalq, 39 yerli humanitar və bu sahədəki inkişaf təşkilatlarının xətti ilə qaçqın, məcburi köçkün və aztəminatlı əhalinin sosial problemlərinin həlli ilə əlaqədar müxtəlif layihələr həyata keçirilir.

Beynəlxalq humanitar təşkilatlardan 10-u BMT agentliklərini, 14-u ABŞ-ı, 12-i Avropa və 8-i Şərqi ölkələrini təmsil edir.

18 may 2000-ci ildə Bakı şəhərində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin iştirakı ilə «İnkişaf Problemləri və Strateji İstiqamətlər» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Həmin tədbirdə ümummilli lider Heydər Əliyev çıxış etmiş və çıxışında qaçqın və məcburi köçkün probleminin ölkədə bir nömrəli problem olduğunu, beynəlxalq və yerli humanitar təşkilatların bu sahədə gördükləri işləri yüksək qiymətləndirdiyini konfrans iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdır. Həmin tədbirdə Azərbaycan Hökumətinin humanitar yardımdan inkişafa doğru strategiyası irəli sürülmüşdür.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev 2004-cü il fevralın 17-də «Gülüstən» Sarayında «Azərbaycanda 10 illik Humanitar Fəaliyyət: Təsir, Qazanılmış Təcrübə, Gələcək İstiqamətlər» mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq konfransda çıxış etmiş, qaçqın və məcburi köçkün probleminin ölkədə prioritet məsələ olduğunu bir daha vurğulamış, onların problemlərinə diqqətlə yanaşılması və ölkəmizdəki beynəlxalq humanitar və bu sahədəki inkişaf təşkilatlarının səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün aidiyyəti dövlət orqanlarına konkret tapşırıqlar vermiş və demişdir ki, 1990-cı illərin əvvəllərində beynəlxalq təşkilatların həlledici fəaliyyəti olmasaydı, bu humanitar fəlakət çox acı nəticələrə gətirib çıxara bilərdi.

Cənab İlham Əliyev konfransdakı çıxışında həmçinin qeyd etmişdir ki, bu gün Azərbaycanın əsas problemi Ermənistan tərəfindən 20 faiz torpaqların işğalı və bir milyona qədər qaçqın və məcburi köçkünün olmasıdır və bu, ölkənin bir nömrəli problemi olaraq qalmaqla dövlət tərəfindən görülən tədbirlərlə bərabər beynəlxalq humanitar təşkilatların xətti ilə digər inkişaf proqramları ilə yanaşı, məcburi köçkünlərə müxtəlif növ humanitar yardım göstərilməsinin davam etdirilməsi prioritet olaraq qalmalıdır.

Həmin təşkilatların tam sərbəst, azad və şəffaf fəaliyyətləri üçün nümunəvi şərait yaradılmışdır. Bu, ilk növbədə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən beynəlxalq maliyyə qurumları, donorlar, humanitar təşkilatların rəhbərləri tərəfindən səsləndirilən rəydir.

2000-2002-ci illərdə beynəlxalq və yerli humanitar təşkilatlar tərəfindən təsis edilmiş 14 bank olmayan kredit təşkilatı da qaçqın və məcburi köçkünlər arasında

kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, məşğulluğun artırılması və yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirmişlər. Təxminən 200 mln. ABŞ dolları həcmində kredit portfelinə malik olan həmin təşkilatlar tərəfindən 2000-2010-cu illər ərzində 192 min nəfərdən çox fəal müştəriyə xidmət göstərilməmişdir.

Aparılan səmərəli işlərin nəticəsi olaraq 1992-2010-cu illərdə donor ölkə, beynəlxalq və yerli humanitar təşkilatların özləri tərəfindən Azərbaycandakı qaçqın, məcburi köçkün və aztəminatlı əhalinin sosial müdafiəsi ilə bağlı həyata keçirilən layihələrə təxminən 814 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait sərf edilmişdir.

Azərbaycan dövlətinin qaçqın və məcburi köçkünlərə göstərdiyi diqqət və dövlət qayğısı ölkəmizdə səfərdə olan nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş və təsadüfə deyildir ki, Ölkəmizdə səfərdə olan BMT Baş katibinin məcburi köçkünlərin insan hüquqları üzrə nümayəndəsi Valter Kalin, BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarı Antonio Quterreş demişdir: «Azərbaycan Hökumətinin qaçqın və məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və onların hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində atdığı addımlar oxşar problemlə qarşılaşan ölkələr üçün bir nümunədir».

Qeyd etmək lazımdır ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin milli dövlətçilik ideyalarını yeni nəsillərə aşılayan, onun amallarını rəhbər tutaraq fəaliyyət göstərən, ümumbəşəri mədəniyyətə, sülhə öz töhfələrini verən Heydər Əliyev Fondu da fəaliyyətə başladığı ilk gündən etibarən qaçqın və məcburi köçkünlərin üzləşdikləri çoxsaylı problemlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına və onların həllinə daim diqqətlə yanaşır.

Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə yaradılmış «Azərbaycan» internet portalı olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Portalda Azərbaycan haqqında geniş informasiya əldə etmək olar. Portalda Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən, Xocalı soyqırımından, erməni vəhşiliklərindən bəhs edən məlumatların yerləşdirilməsi saxta erməni təbliğatına qarşı tutarlı cavab olmaqla dünya ictimaiyyətinin erməni vəhşilikləri ilə yaxından tanış olmasına şərait yaradır. Heydər Əliyev Fondu bununla yanaşı hər il Xocalı soyqırımını ərəfəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində soyqırım qurbanlarının fotoşəkillərini sərgiləyir, beynəlxalq mətbuatda soyqırım haqqında yazılar dərc etdirir, «Xocalı uşaqların gözü ilə» rəsm müsabiqəsinin iştirakçılarının əsərlərindən ibarət sərgilər keçirir.

Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, Azərbaycan Prezidentinin xanımı, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən hər il mütəmadi olaraq «Gülüstan» sarayında uşaq evlərində və internat məktəblərində təlim-tərbiyə alan, şəhid, qaçqın və məcburi köçkün ailələrindən olan, yetim və valideyn himayəsindən məhrum, təhsildə xüsusilə fərqlənən uşaqlar üçün Yeni il şənlikləri keçirilir.

Hər il sentyabr ayında Heydər Əliyev Fondu tərəfindən qaçqın və məcburi köçkün ailələrindən olan birinci sinif şagirdlərinə məktəbli ləvazimatından ibarət hədiyyələrin təqdim olunması, müvəqqəti məskunlaşma obyektlərində mütəmadi olaraq məcburi köçkünlərlə görüşlərin keçirilməsi, Fondun maliyyə dəstəyi ilə

çoxsaylı məktəb binalarının tikilib istifadəyə verilməsi də bu diqqətin konkret ifadəsidir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün beynəlxalq aləmdə ifşa edilməsi və müvafiq hüquqi-siyasi qiymətləndirilməsinə nail olmaq istiqamətində həm ikitərəfli əsasda, həm də ATƏT, BMT, NATO, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və bir sıra digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində iş davam etdirilir.

Bu münaqişə nəticəsində öz yurdlarından didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial vəziyyətinə həsr olunmuş 52 dəqiqəlik «Vətən həsrəti və sönməyən ümidlər» filmi çəkilməmiş və 2007-ci il fevralın 21-də «Gülüstan» Sarayında təqdimat mərasimi keçirilmiş, bütün telekanallarda nümayiş etdirilmiş, xarici ölkələrdə yayılması məqsədi ilə isə 7 dildə 10 dəqiqəlik qısametraclı film, həmçinin Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin 3 dildə veb saytı hazırlanıb istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin prezidentlik fəaliyyəti dövründə görülmüş tədbirləri əhatə edən hesabat toplusu və 10 dəqiqəlik film hazırlanmışdır.

2010-cu il yanvar ayında «Euronevs» telekanalının müxbiri tərəfindən «Dağlıq Qarabağ: Azərbaycandakı qaçqınlar düşərgəsində» adlı reportaj hazırlamış və həmin reportaj «Euronevs» telekanalında yayımlanmışdır.

Almaniyanın KİV-nin təmsilçiləri, Ukraynanın «1+1» telekanalının müxbiri, İsveçrədə fəaliyyət göstərən müstəqil jurnalist Andre Vidmer, «Əl-Cəzirə» telekanalının müxbiri Robin Forestier-Walker və Nasyr Jakypbek Uulun, Amerika Dünya İşləri Şuraları (WACA) analitik beyin mərkəzinin, Fransa senatının, Britaniya-Azərbaycan Parlament Qrupunun üzvləri, Avropa İttifaqının üzv ölkələrinin və Avropa Komissiyasının nümayəndələrindən ibarət heyət, Belçika-Azərbaycan parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupunun üzvləri, Avropa Parlamentinin üzvləri, Türkiyənin «Radikal», «Hürriyyət», «Today's Zaman», «Zaman», «Milliyyət» və «Haber Türk» kimi nüfuzlu qəzetlərinin nümayəndələri, Avropa Şurası Parlament Assambleyasında (AŞPA) Avropa Xalq Partiyasının (AXP) üzvləri, İspaniya Krallığının Deputatlar Konqresinin xarici əlaqələr komitəsinin sədri Xosep Antonio Duranın rəhbərliyi ilə nümayəndə heyətləri, ABŞ konqresmenlərindən bir qrupu və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların və dövlətlərin nümayəndələri Ölkəmizdə olmuş, onlara Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri, ölkəmizdə olan 1 milyondan çox qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri, dövlət tərəfindən onların problemlərinin həlli istiqamətində həyata keçirilən geniş miqyaslı tədbirlər barədə ətraflı məlumat vermişdir.

– 2011-ci il fevralın 21-də Xocalı soyqırımının ildönümü ərəfəsində türkiyəli rejissor Cem Oğuzun ekranlaşdırdığı «Qaçqın Anar Usubovun uzun səyahəti» adlı filmi Azərbaycan və ingilis dillərində tərcümə edilmiş, Xocalı faciəsi haqqındakı həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırılması məqsədilə ABŞ-ın Los-Anceles və Vaşinqton şəhərlərində təqdimatı keçirilmişdir.

Azərbaycan Hökuməti tərəfindən ölkəmizdə olan qaçqın və məcburi köçkünlərə göstərilən nümunəvi dövlət qayğısına baxmayaraq, problemin fundamental

həlli məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtmasından sonra mümkündür.

Azərbaycan regionda davamlı sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq mühitinin bərqərar olmasına şərait yaradacaq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli istiqamətində dünya birliyinin daha qətiyyətli və ardıcıl mövqedən çıxış etməsi və Ermənistana beynəlxalq birliyin nüfuzlu üzvləri olan ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkələrinin təklif etdiyi başlıca prinsiplər əsasında münaqişənin birdəfəlik həllini nəzərdə tutan yekun sülh sazişi üzərində işə başlamasına vadar etməsinə ümid bəsləyir.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi

**Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət
Komitəsinin 1990-1995-ci illərdə Respublikanın rayonlarında qaçqınlar üçün
yaşayış evlərinin tikintisi haqqında**

MƏLUMAT

№	Rayonlar	1990-1995-ci illər (01.07.1995-ci ilə qədər) ərzində istifadəyə verilmiş evlərin sayı (ümumi)	İLLƏR ÜZRƏ					
			1990 ədəd kv.m	1991 ədəd kv.m	1992 ədəd kv.m	1993 ədəd kv.m	1994 ədəd kv.m	1995-ci ilin I yarım ili ədəd kv.m
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Abşeron	78/9344	15/2080	14/1779	18/2286	21/2404	7/572	3/223
2	Ağdam	406/32611	7/560	35/2800	116/13763	100/8865	134/5943	14/689
3	Ağdaş	14/950	—	—	4/400	10/550	—	—
4	Ağdərə	31/2620	12/960	—	—	19/1460	—	—
5	Ağsu	23/2476	5/636	4/480	10/1080	1/100	2/120	1/60
6	Ağstafa	141/13537	5/360	36/3660	42/4706	43/3584	13/1047	2/180
7	Ağcabədi	122/7080	—	6/538	11/1333	93/4460	11/581	1/96
8	Balakən	16/1951	4/631	6/580	—	6/450	—	—
9	Beyləqan	230/20838	17/2121	31/2930	69/6960	78/6421	30/1982	5/404
10	Bərdə	323/23464	5/581	35/3323	56/5825	101/6604	114/6340	12/789
11	Biləsuvar	99/9347	4/600	18/1955	39/4072	32/2360	6/360	—
12	Cəbrayıl	23/1474	—	—	6/420	17/1054	—	—
13	Füzuli	72/7126	—	10/1132	34/3668	28/2326	—	—
14	Gədəbəy	17/1812	—	—	—	8/912	7/700	2/200
15	Gəncə	138/15909	—	33/4701	41/4734	60/6002	4/472	—
16	Goranboy	84/7858	—	9/855	34/3705	20/1938	19/1240	2/120
17	Göyçay	11/760	—	—	—	10/710	—	—
18	Göygöl	253/26379	—	79/9484	72/8112	80/6837	20/1714	2/182
19	Hacıqabul	18/14640	8/960	12/1400	44/4610	67/4910	43/2760	7/420
20	Xaçmaz	137/12244	30/2032	27/2940	51/5498	17/1154	6/310	6/310
21	Xızı	203/20191	38/2817	62/7761	50/5839	40/3855	9/649	4/70
22	Xocalı	112/6704	91/4261	17/2047	—	4/396	—	—
23	Xocavənd	10/486	—	—	—	7/336	—	3/150
24	İmişli	36/2935	—	—	5/605	15/1200	9/650	7/480
25	İsmayıllı	90/6836	4/180	12/1262	14/1440	42/2550	13/869	5/535
26	Kürdəmir	123/11899	4/572	36/3772	29/3445	39/2710	23/1320	1/80
27	Qaradağ	18/2159	—	—	—	18/2159	—	—
28	Qazax	134/10366	—	—	—	90/6961	44/3405	—

1	2	3	4	5	6	7	8	9
29	Qəbələ	33/2899	—	7/655	8/760	15/1314	3/169	—
30	Qobustan	35/3341	—	—	17/1936	14/1130	3/190	1/85
31	Quba	22/1870	—	6/525	9/820	7/525	—	—
32	Qubadlı	38/3800	—	—	12/1310	26/2490	—	—
34	Qusar	37/3060	—	3/196	13/1445	15/1030	6/390	—
35	Naftalan	9/771	—	—	—	6/513	—	3/258
36	Neftçala	38/3540	5/600	10/1200	6/720	5/300	12/720	—
37	Oğuz	83/5888	—	—	11/1053	54/3758	17/950	1/127
38	Saathlı	443/42678	12/1440	118/13760	104/11293	146/11459	55/3650	8/470
39	Sabirabad	686/61727	43/5670	99/12272	132/14600	235/16833	155/10758	22/1588
40	Salyan	85/8714	22/1990	19/2153	30/3118	13/1353	1/100	—
41	Samux	65/5112	—	—	7/630	17/1506	33/2442	8/534
42	Siyəzən	25/2085	—	—	—	19/1740	4/230	2/115
43	Şabran	90/8504	8/912	22/2464	25/2348	26/2060	8/640	1/80
44	Şamaxı	91/9175	—	19/2085	33/3640	20/1900	19/1550	—
45	Şəki	102/7322	—	11/1045	25/2375	42/2602	22/1200	2/100
46	Şəmkir	175/17053	20/706	29/3628	48/4560	62/6629	13/1140	3/300
47	Şirvan	43/2580	—	—	—	8/480	35/2100	—
48	Şuşa	12/960	12/960	—	—	—	—	—
49	Tərtər	88/8243	—	12/1320	31/3360	18/1873	27/1670	—
50	Tovuz	77/6394	—	2/265	8/1044	40/3145	23/1640	4/300
51	Ucar	45/4253	10/1140	4/465	10/905	20/1672	1/80	—
52	Yevlax	61/5080	8/760	3/495	4/855	17/1410	24/1560	—
53	Zaqatala	22/1820	8/480	11/1040	3/300	—	—	—
54	Zəngilan	35/3410	—	4/456	17/1574	14/1388	—	—
	Cəmi:ədəd/ min kv.m	5565/495,9	397/34,4	861/97,7	1303/141,7	1896/150,5	975/62,2	133/9,0

**Ümummilli lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə Goranboy rayonunun
Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində qaçqınlar üçün tikilmiş qəsəbənin açılışı**
(foto, sentyabr 2002-ci il)

Naxçıvan MR-də qaçqınlar üçün tikilmiş 4 mərtəbəli 48 mənzilli yaşayış evi (foto, may 2005-ci il)

**Şəmkir rayonunda qaçqınlar üçün tikilmiş 126 ailəlik
yaşayış qəsəbəsi (foto, may 2004-cü il)**

Sumqayıt şəhərində qaçqınlar üçün tikilmiş 2 mərtəbəli 14 mənzilli yaşayış evi (foto, may 2005-ci il)

İsmayilli rayonunda qaçqınlar üçün tikilmiş 45 fərdi yaşayış evindən biri (foto, may 2005-ci il)

Yevlax şəhərində qaçqınlar üçün tikilmiş qəsəbə
(foto, may 2005-ci il)

Abşeron rayonunun Mehdiabad qəsəbəsində qaçqınlar üçün tikilmiş 108 ailəlik yaşayış qəsəbəsi (foto, may 2005-ci il)

Sabunçu rayonunun Ramana qəsəbəsində qaçqınlar üçün tikilmiş 160 ailəlik yaşayış qəsəbəsi (foto, may 2005-ci il)

MƏNƏVİ SOYQIRIMI: TARİXİN DAŞ YADDAŞI

Xalqın tarixini, dilini və mədəniyyətini öyrənmək üçün onun yaşadığı əraziyə nəzər salmaq və toponimlərini araşdırmaq lazımdır. N.Y.Marrın qeyd etdiyi kimi, "ilk ibtidai mədəniyyətə münasibətdə coğrafiya və toponimika etnoqrafiyaya və etnonimikadan daha möhkəm və daha etibarlıdır" [53, s.8].

Hər bir ərazinin adı – yaşayış məntəqəsi, çay, göl, dağ, dərə, yaylaq adları xalqın minillik taixindən xəbər verir. A.V.Superenskaya yazır: "Coğrafi adlar ilk ibtidai məskənin qalıqları, qab-qacaqlar, sikkələr, sümük və s. kimi maddi mədəniyyət nümunələridir" [80, 58]. obrazlı ifadə ilə desək, toponimlər xalqın tale kitabıdır, daş yaddaşıdır. Bu kitabı oxuduqca xalqın keçmişi, bu günü haqqında tam məlumat əldə etmək olur. Xalqın milli varlığını özündə əks etdirən toponimlər, hidronimlər, oronimlər, etnonimlər və urbonimlər, bir sözlə, bütün onomastik vahidlər xalqın ana dilində yaranır və onunla yaşayır.

Tarixi sənədlərdə qeydə alınmış indiki Ermənistan ərazisindəki türk toponimlərinin "çox qədim bir tarixi vardır və o, Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak edən bütün türk tayfalarının linqvistik və etnik materialına əsaslanır" [4, s.7].

"Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan ermənilər xaricdə, xüsusilə İran və Türkiyədə yaşayan erməniləri Qafqaza, o cümlədən İrəvan xanlığı ərazisinə köçürməklə ərazinin milli tərkibini öz xeyirlərinə dəyişdirməyə çalışdılar. Bunun ardınca isə indiki Ermənistandakı tarixi türk mənşəli toponimləri dəyişdirməyə, onları məhv etməyə, tarixin səhifəsindən silməyə başladılar. "...yer adlarını dəyişdirmək sivilizasiyadan kənar iş olmaqla müəyyən xalqın tayfanın izini itirmək məqsədinə xidmət edir" [53, s.5]. Beləliklə, indiki Ermənistan ərazisində tarixi-etnik torpaqlarda yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı həm də mənəvi soyqırımı siyasəti həyata keçirilmişdir. "...itib gedən adlar tarixi əhəmiyyət daşdığına – qədim tayfa, sərkərdə, tarixi şəxsiyyət, nəsil adları, adət-ənənə, xalqın folkloru və dünyagörüşü ilə bağlı olduğuna görə, adların dəyişdirilməsi xalqın tarixinin öyrənilməsi prosesinə təsəvvürə gəlməz bir ziyan vurur və keçib gəldiyimiz tarixin izi və nişanələri yer üzündən silinir" [50, s.106].

Ermənistan adlanan ərazidəki türk mənşəli coğrafi adların dəyişdirilməsi siyasəti 1828-ci il fevralın 10-da bağlanan Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra, XIX əsrin 30-cu illərindən sistemli formada və məqsədli şəkildə həyata keçirilmiş və adların dəyişdirilməsi siyasəti inqilabdan sonra yeni vüsət almış, minlərlə kənd adı məhv edilmiş, rəsmi qərarlarla adların bir qismi ruslaşdırılmış, bir qismi isə qondarma erməni adları ilə əvəz olunmuşdur.

İndiki Ermənistanda sovet hakimiyyəti illərində addəyişmə siyasəti dövlət səviyyəsində rəsmi formada həyata keçirilmiş, rəsmi qərarlarla 1935-ci ildən kütləvi şəkildə türk mənşəli toponimlər dəyişdirilmişdir.

Bununla bağlı akademik R.Mehdiyev yazır: «Əvvəllər Azərbaycana (məhz Azərbaycana!) məxsus olmuş İrəvan xanlığının ərazisində yüzlərlə toponimin sovet dövründə

vaxtilə həmin torpaqlarda yaşamış Azərbaycan türklərinin izlərini məhv etmək məqsədilə adları dəyişdirilərək onlara erməni adları qoyulmuşdur. Bizim dildə mənası olan bu toponimlərin erməni dilində heç bir mənası yoxdur. Bu toponimlər haraya yox olmuşdur? Şübhə yoxdur ki, elə həmin tarixi saxtalaşdırmaq laboratoriyaları bu suala cavab axtararkən Basarkeçər (Vardenis), Qaranlıq (Martuni), Hmamlı (Spitak), Cəlaloğlu (Stepanavan), Qarakilsə (Sisyan), Qarakilsə (Vanadzor), Keşişkənd (Yexeqnadzor), Uluxanlı və ya Zəngibasar (Masis), İstibulaq və ya Karvansara (İcevan), Dəvəli (Ararat qəsəbəsi), Gözlü Kəmərlı (Metsamor), Üç-Müədzin (Eçmiədzin), Alagöz (Araqats), Göyçə (Sevan), Arpaçay (Axuryan) və yüzlərlə başqa keçmiş Azərbaycan toponimləri üçün minlərlə yeni «vararakn»lar icad edəcəklər» [37, s.36-37].

İndiki Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsini aşağıdakı dövrlərə bölmək olar.

1. XIX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ilə qədər dəyişdirilən toponimlər.
2. 1918-20-ci illərdə dəyişdirilən toponimlər.
3. 1920-1930-cu illərdə dəyişdirilən toponimlər.
4. 1930-1960-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər.
5. 1960-1980-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər.
6. 1991-ci ildən sonra dəyişdirilən toponimlər.

1. XIX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ilə qədər dəyişdirilən toponimlər

İndiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsinin birinci dövrü XIX əsrin əvvəllərindən başlayır. İlk addəyişmə 1801-ci ildə baş vermişdir. 1918-ci ildə indiki Ermənistanda daşnaklar hakimiyyətə gəlməklə birinci dövr başa çatır. Addəyişmənin birinci dövründə türk mənşəli adlar rus mənşəli toponimlərlə əvəz edilmişdir. Bu da ərazinin Rusiya tərəfindən işğalı və buraya rusların kütləvi şəkildə köçürülməsi ilə bağlıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət mürəkkəbləşmişdi. Çar Rusiyası Qafqazdakı mövqelərini möhkəmlətmək üçün işğalçılıq yürüşlərini genişləndirmişdir. İndiki Ermənistan ərazisinin Rusiya tərəfindən işğalı bilavasitə Şərqi Gürcüstanın 1801-ci ildə Rusiya ilə birləşməsindən sonra yaranmışdı.

Rusiya 1805-1809-cu illərdə Pəmbək-Şörəyel bölgəsini, 1827-ci il oktyabrın 1-də İrəvanı işğal etmişdir. Bununla da indiki Ermənistan ərazisinin tamamilə Rusiya tərəfindən işğalı başa çatmışdır. Bundan sonra əraziyə ruslar köçürülməyə başlayır.

1833-cü ildə Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin qərarı ilə Rusiyanın ayrı-ayrı bölgələrində yaşayan ruslar Zaqafqaziyaya, o cümlədən indiki Ermənistan ərazisinə köçürülmüşdür [68, s.23]. Əslində bu proses 1801-ci ildən başlamışdır. Köçürülən ruslar üçün yeni yaşayış məntəqələri salınmaqla yanaşı, ərazinin türk mənşəli toponimlərdə dəyişdirilərək rus adları ilə əvəz edilmişdir ki, bu da Rusiyanın Cənubi Qafqazda yeritdiyi ruslaşdırma siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi.

Qərbi Azərbaycan ərazisindəki ilk türk mənşəli toponimin dəyişdirilməsi 1801-ci ilə təsadüf edir. Belə ki, Cəlaloğlu (Stepanavan) rayonundakı Qaraməhəmməd kəndinin adı 1801-ci ildə dəyişdirilib Aleksandrovka qoyulmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Türkiyənin Bayazid bölgəsindən köçürülən ermənilər həm də Göyçə mahalının Kəvər bölgəsinə yerləşdirilmişdir. Ermənilər burada məskunlaşdırdıqdan sonra Kəvər yaşayış məntəqəsinin adı 1830-cu ildə dəyişdirilib Novo Bayazid adlandırılmışdır.

1837-ci ildə Gümrü şəhərinin adı dəyişdirilib Aleksandropol qoyulmuşdur. Kalinino rayonunun mərkəzi XIX əsrin əvvəllərində Mələyən adlanırdı (Bu faktı bizə Kalinino rayonunun Qızıldaş kəndinin sakini, 1915-ci il təvəllüdü, 85 yaşlı, 1988-ci ildə Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya olunan Bayramov Ziyəddin Səməd oğlu vermişdir). 1847-ci ildə kəndin adı dəyişdirilib Varansovka [68, s.28], eləcə də rayonda İmir adlı kəndin adı da 1847-ci ildə dəyişdirilib Mixaylovka qoyulmuşdur.

Axta (Razdan) rayonunun ərazisində yerləşən Dərəçiçək yaşayış məntəqəsinin adı XIX əsrin 40-cı illərində dəyişdirilərək Konstantinovka adlandırılmışdır.

Çəmbərək (Krasnoselo) rayonundakı Şorca kəndinə XIX əsrin 40-cı illərində ruslar (malakanlar) köçürüldükdən sonra kəndin adı dəyişdirilib Nadejdino qoyulmuşdur. İndiki Sevan rayonu ərazisindəki Zeynalağalı kəndinin adı 1850-ci ildə dəyişdirilib Aleksandrovka adlandırılmışdır. Bununla yanaşı bəzi yaşayış məntəqələrinin adlarının ikinci hissəsi olduğu kimi saxlansa da, əvvəllərinə rus dili ilə bağlı sözlər artırılmışdır. Məsələn: Axta (Razdan) rayonundakı Axta kəndinin yaxınlığında ruslar yerləşdirildikdən sonra həmin yaşayış məntəqəsi Nijni Axta [68, s.28], Calaloğlu (Stepanavan) rayonundakı Herher yaşayış məntəqəsinin adının əvvəlinə rus etnonimi artırılmış və kənd Rus Herheri adlandırılmışdır [65, s.268].

2. 1918-20-ci illərdə dəyişdirilən toponimlər

Zaqafqaziya seyminin dağılması ilə əlaqədar ilk dəfə olaraq indiki Ermənistan ərazisində 1918-ci il mayın 28-də müstəqil erməni dövləti yaradıldı və daşnaklar hakimiyyətə gəldi. 1918-20-ci illərdə hakimiyyətdə olduqları dövrdə daşnaklar indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini həyata keçirmişlər. 1914-cü ildə indiki Ermənistanda 242.612 nəfər azərbaycanlı yaşamışdı. 1918-20-ci illərdə – daşnaklar hakimiyyətdə olduğu dövrdə azərbaycanlılara divan tutulmuş, tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşlar. 1920-ci ildə indiki Ermənistanda kommunistlər hakimiyyətə gəlmiş, burada sovet hakimiyyəti qurulmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarına dönmə bilmişlər. 1922-ci ildə indiki Ermənistan ərazisində 77.757 nəfər yaşamışdır [85, s.95-163; 49, s.231-256]. Faktlar sübut edir ki, 1918-1920-ci illərdə 164.855 nəfər azərbaycanlı öldürülmüş və qovulmuşdur.

1918-20-ci illərdə azərbaycanlıların qovulması ilə yanaşı ərazinin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərinin tarixini özündə əks etdirən qədim tarixi abidələr uçurulub dağıdılmış, yer-yurd adları mənəvi genosidin qurbanı olmuşdur.

1918-20-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisindəki aşağıdakı türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmişdir.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Təzəköy	Tazagyuğ	Qukasyan	1918
2	Qarahəmzəli	Tamamlı	Artaşat	1918
3	Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Ararat	1918
4	Qoturbulaq	Ttucur	Krasnoselo	1918
5	Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	1920
6	Sirkətas	Xdrans	Qafan	1920
7	Tatar Təzəkəndi	Tazagyuğ	Masis	1920
8	Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	1920
9	Yuxarı Ağdam	Qandzakar	İcevan	1920
10	Dəymədağıl	Şrvenants	Qafan	1920
11	Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	1920
12	Dəlikdaş	Tsaxkar	Martuni	1920
13	Axund Buzovand	Bzovan, Berdik	Ararat	1920
14	Bulaqlı	Həbilkənd	Masis	1920
15	Vəliağalı	Dzovagyuğ	Martuni	1920
16	Tamamlı	Burastan	Artaşat	1920
17	Xaraba Sarvanlar	Nor Qoxb	Artaşat	1920

3. 1920-30-cu illərdə dəyişdirilən toponimlər

İndiki Ermənistanda Sovet hökuməti qurulandan sonra da ərazinin türk mənşəli coğrafi adlarının dəyişdirilməsi siyasəti davam etdirilmişdir. Bu dövrdə dəyişdirilən yaşayış məntəqələrinin bir neçəsinə tarixi şəxsiyyətlərin (N.Nərimanov, S.Şaumyan) adları verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu dövrdə adların dəyişdirilməsi ilə bağlı qərarları Ermənistan SSR Torpaq Komitəsi verirdi.

1920-1930-cu illərdə aşağıdakı türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adları dəyiş

Cədvəl 2.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Calaloğlu	Stepanavan	Stepanavan	1923
2	Kaftarlı	Panik	Artik	1924
3	Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	1924
4	Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	1924
5	Kotanlı	Qarmraşen	Əzizbəyov	1924
6	Gödəklər	Martuni	Krasnoselo	1924
7	Gürcüeli	Torosgyuğ	Qukasyan	1924
8	Uluxanlı	Nərimanlı	Masis	1924
9	Hüseynqulu ağalı	Nərimanlı	Vardenis	1924
10	Hacı Muxan	Muxan	Kamo	1924
11	Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	1926

4. 1930-1960-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər

İndiki Ermənistanda türk mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsi 1935-ci ilə qədər müvəqqəti olaraq təxirə salınmışdır. 1935-ci ilin yanvarın 3-dən addəyişmə əməliyyatına yenidən başlanılmış və adların dəyişdirilməsi ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət heyəti ilk fərmanı imzalamışdır. 3 yanvar 1935-ci il fərmanı ilə Keşikənd (Yeğeqnadzor) rayonunda 3, Qaranlıq (Martuni) rayonunda 4, Meğri rayonunda 4, Ağın (Ani) rayonunda 3, Artik rayonunda 2, Vedi (Ararat) rayonunda 2, Basarkeçər rayonunda 4, Axuryan rayonunda 3, Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda 2, Amasiya rayonunda 1, Karvansaray (İcevan) rayonunda 1, Quqark rayonunda 2, Kalinino rayonunda 2, Əştərək rayonunda 1, Calaloğlu (Stepanavan) rayonunda 1, Talin rayonunda 6, Qurdqulu (Oktemberyan) rayonunda 5, Qəmərli (Artaşat) rayonunda 2, Zəngibasar (Masis) rayonunda 5, Sisyan rayonunda 1, Əzizbəyov rayonunda 2, Ələyəz (Araqadz) rayonunda 1, Axta (Razdan) rayonunda 2, Allahverdi (Tumanyan) rayonunda 1, Sevan rayonunda 1 azərbaycanlı kəndinin adı dəyişdirilmişdir. Beləliklə, ilk fərmanla 29 rayonda 70 türk mənşəli toponim dəyişdirilərək mənəvi soyqırımının qurbanı olmuşdur.

Cədvəl 3.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1	Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
2	Aşağı Türkmənli	Lyusagyuş	Eçmiədzin	03.01.1935
3	Aşağı Xatunarx	Tay	Eçmiədzin	03.01.1935
4	Baş Abaran	Aparan	Aparan	03.01.1935
5	Baş Gərni	Gərni	Abovyan	03.01.1935
6	Boğazkəsən	Dzorakan	Ani	03.01.1935
7	Bozdoğan	Sarakan	Ani	03.01.1935
8	Böyük Arıxvəli	Medz Mantaş	Artik	03.01.1935
9	Böyük Qarakilsə	Kirovakan	Quqark	03.01.1935
10	Böyük Qaraqoyunlu	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
11	Böyük Kəpənək	Musaelyan	Axuryan	03.01.1935
12	Qaranamaz	Yeni yol	Amasiya	03.01.1935
13	İkinci Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935
14	Qamışqut	Yexeqnut	Quqark	03.01.1935
15	Qızılkilsə	Qızıldaş	Kalinino	03.01.1935
16	Qızılkilsə	Karmiravan	Qukasyan	03.01.1935

1	2	3	4	5
17	Qızıl Tamur	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935
18	Qırxbulaq	Akunk	Vardenis	03.01.1935
19	Qoytur	Getap	Yeğeqnadzor	03.01.1935
20	Qoturbulaq	Katnaxbuyr	Stepanavan	03.01.1935
21	Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935
22	Qurdqulu	Armavir	Oktemberyan	03.01.1935
23	Damcılı	Mravyan	Aparan	03.01.1935
24	Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
25	Dəlilər	Dalar	Artaşat	03.01.1935
26	Donuzgən (Donquzyan)	Zəngilər	Masis	03.01.1935
27	Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
28	Əliqrix	Astğadzor	Martuni	03.01.1935
29	Əlikuçak	Kuçak	Aparan	03.01.1935
30	Əlili	Salvard	Sisyan	03.01.1935
31	Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	03.01.1935
32	Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
33	Zorba	Sorik	Talin	03.01.1935
34	İmanşalı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
35	İtqıran	Gülüstan	Əzizbəyov	03.01.1935
36	Yuxarı Pirtikən	Musagyuğ	Eçmiədzin	03.01.1935
37	Keşişveran	Zovaşen	Ararat	03.01.1935
38	Keşişkənd	Qexart	Araqadz	03.01.1935
39	Keşişkənd	Mikoyan	Yeğeqnadzor	03.01.1935
40	Kərimarx	Sovetakan	Oktemberyan	03.01.1935
41	Kərpicli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
42	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	03.01.1935
43	Kiçik Şorlu Dəmirçi	Dəmirçi	Masis	03.01.1935
44	Kolaqran (Kolakran)	Dzovinar	Martuni	03.01.1935
45	Körpəli (Kerpəlu)	Arşalyus	Eçmiədzin	03.01.1935
46	Künən (Kunen)	Getaşen	İcevan	03.01.1935
47	Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1935

1	2	3	4	5
48	Molla Göyçə	Maralík	Ani	03.01.1935
49	Paşakənd	Marmarík	Razdan	03.01.1935
50	Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
51	Satanaxaç	Güney	Vardenis	03.01.1935
52	Sərdarabad	Oktember	Oktembryan	03.01.1935
53	Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
54	Sultanbəy	Bartsurini	Əzizbəyov	03.01.1935
55	Türk Qarakilsəsi	Axurik	Axuryan	03.01.1935
56	Xaçaparax	Zəhmət	Masis	03.01.1935
57	Xaçakilsə	Paros	Artik	03.01.1935
58	Xaçdur	Tsaxkaşat	Tumanyan	03.01.1935
59	Xaçkənd	Debet	Quqark	03.01.1935
60	Hacı Bayram	Baqaran	Oktembryan	03.01.1935
61	Hacı Qara	Ayqeşat	Eçmiədzin	03.01.1935
62	Hacılar	Mrqastan	Eçmiədzin	03.01.1935
63	Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
64	Hacı Xəlil	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
65	Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
66	Çubuxlu	Dzovagyuğ	Sevan	03.01.1935
67	Cadqran	Razdan	Abovyan	03.01.1935
68	Cücəkənd	Qızıl Şəfəq	Kalinino	03.01.1935
69	Şeyx Hacı (Şxadji)	Şqarşik	Talin	03.01.1935
70	Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935

Ermənistan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1935-ci ilin aprelin 22-də Meğri rayonunda Astazur kəndinin adının dəyişdirilib Şvanidzor qoyulması ilə bağlı fərman imzaladı.

14 fevral 1937-ci il tarixli fərmanı ilə Calaloğlu (Stepanavan) rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir. Həmin fərmanla rayondakı Rus Gərgəri kəndinin adı dəyişdirilib Puşkino qoyulmuşdur.

1938-ci ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərin adlarının dəyişdirilməsi ilə bağlı dörd dəfə fərman imzalamışdır: 4 yanvar, 26 mart, 4 iyul və 27 dekabr. Həmin fərmanlarla 6 rayonda (Noembryan, Qukasyan, Abaran,

Stepanavan, Masis və Sevan) 6 kəndin adı dəyişdirilmişdir. 1939-cu il 22 fevral, 4 may tarixli fərmanlarla isə 8 rayonda (Calaloğlu (Stepanavan), Şəmşəddin, Axta (Razdan), Amasiya, Allahverdi (Tumanyan), Vedi (Ararat), Hamamlı (Spitak), Sisyan 13 kəndin adı dəyişdirilmişdir:

Cədvəl 4.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Barana	Noemberyan	Noemberyan	04.01.1938
2	Böyük Camışlı	Alagyəz (Alaqəz)	Araqadz	04.01.1938
3	Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
4	Nuparaşen	Sovetaşen	İrəvan şəhərindəki Orconikidze	26.03.1938
5	Qızılqoç	Qukasyan Verin	Qukasyan	04.01.1938
6	Xarberd	Nor Kyank	Masis	04.07.1938
7	Vəligex	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939
8	Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
9	Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939
10	Quləli	Ayqedzor	Şəmşəddin	04.05.1939
11	Məliklər	Spandaryan	Sisyan	04.05.1939
12	Sadıbağdı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
13	Avdibəy	Tsaxkaşen	Spitak	04.05.1939

1940-cı ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti dörd dəfə (2 mart, 11 aprel, 1 iyun, 24 iyul) addəyişmə ilə bağlı fərman imzalamışdır. 2 mart tarixli fərmanla 10 rayonda (Hamamlı), Dilican, Qəmərli, Axuryan, Kəvər, Artik, İcevan, Talin, Sisyan, Ağin) 14 azərbaycanlı kəndin adı soyqırımına məruz qalmışdır. 11 aprel tarixli fərmanla Abovyan (Şahab), 24 iyul fərmanı ilə Oktemberyan (Hasik kəndi), Vardenis (Qızıləng) rayonlarının hər birində 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

1 iyun 1940-cı il fərmanı ilə isə 7 rayonda (Gorus, Calaloğlu (Stepanavan), Artik, Kəvər (Kamo), Qafan, Abaran, Quqark) 11 türk mənşəli toponim dəyişdirilməyə məruz qalmışdır.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1	Aşağı Pirtikən	Dzoragyuğ	Talin	02.03.1940
2	Qarakilsə	Sisavan	Sisyan	02.03.1940
3	Qasıməli	Getapi	Artik	01.04.1940
4	Qızıl vəng	Çiçəkli	Vardenis	24.07.1940
5	Qonaqqran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
6	Quləli	Karmirgyuğ	Kamo	01.06.1940
7	İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
8	Yeritsatumb	Bartsravan	Gorus	01.06.1940
9	Kərimkənd	Dzaxkaşen	Kamo	02.03.1940
10	Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
11	Mahmudlu	Çaykənd	Qafan	01.06.1940
12	Məçidli	Nor Kyank	Artik	01.04.1940
13	Məlikgyuğ	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
14	Samadərviş	Çknax	Aparan	01.06.1940
15	Sisyan	Hatsavan	Sisyan	02.03.1940
16	Söyütlü	Sarnaxpyur	Ani	02.03.1940
17	Xancığaz	Gözəldərə	Quqark	01.06.1940
18	Xlataq	Dzorastan	Qafan	01.06.1940
19	Heydərbəy	Sverdlov	Stepanavan	01.04.1940
20	Çarxac	Kuybışev	Dilican	02.03.1940
21	Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.03.1940
22	Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
23	Şenatağ	Lernaşen	Sisyan	02.03.1940
24	Şıxlar	Qızıl Şəfəq	Sisyan	02.03.1940

II Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar addəyişmə əməliyyatı dayanırılmışdır. II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan dərhal sonra, 1945-ci il avqustun 20-də Ermənistandakı türk mənşəli yer adlarının dəyişdirilməsi əməliyyatı davam etdirilmişdir. 1945-ci il iyunun 30-da, avqustun 20-də, sentyabrın 4-də və dekabrın 12-də Ermənistan Ali Soveti Rəyasət heyəti fərman imzalamışdır. 1945-ci il avqustun 20-də və sentyabrın 4-də imzalanan fərmanlar Qəmərli (Artaşat) rayonundakı türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. 1945-ci il avqustun 20-də Qəmərli (Artaşat) rayonundakı 14 azərbaycanlı kəndinin adı mənəvi soyqırımına məruz qalmışdır ki, onların hamısı bilavasitə qədim türk tayfalarının adlarını özündə əks etdirir. 30 iyunda Ani rayonunda Qazarabad kəndinin, 9 sentyabrda Qəmərli rayonunun adı, 1945-ci il dekabrın 12-dəki fərmanla Qaranlıq (Martuni) rayonunda 4 kəndin, Axuryan rayonunda isə 10 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1	Ağzıbir	Lçap	Kamo	07.12.1945
2	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
3	Aralıx	Yerezqavors	Axuryan	07.12.1945
4	Artaşat	Verin Artaşat	Artaşat	20.08.1945
5	Arpavar	Lusakert	Artaşat	20.08.1945
6	Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
7	Aşağı Adıyaman	Nerkin Getaşen	Martuni	07.12.1945
8	Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945
9	Bacoğlu	Aykavan	Axuryan	07.12.1945
10	Becazlı	Vostan	Artaşat	20.08.1945
11	Bitlicə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
12	Qazarapat	İsahakyan	Ani	30.06.1945
13	Qaradağlı	Tsaxkaşen	Artaşat	20.08.1945
14	Qəmərli	Artaşat	Artaşat	01.09.1945
15	Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1945
16	Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
17	Düzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
18	Zöhrablı	Mrqanuş	Artaşat	20.08.1945
19	Yasovul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
20	Yuxarı Adıyaman	Verin Getaşen	Martuni	07.12.1945
21	Yuxarı Quylasar	Bambakavan	Artaşat	20.08.1945
22	Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
23	Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
24	Ktçik Kəpənək	Hovit	Axuryan	07.12.1945
25	Gödəkli	Mrqavan	Artaşat	20.08.1945
26	Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20.08.1945
27	Muğumlu	Muqam	Artaşat	20.08.1945
28	Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
29	Təpədlək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
30	Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
31	Toxaşalı	Masis	Artaşat	20.08.1945
32	Çıraxlı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
33	Çıqdamlı (Çıqdamlu)	Azatavan	Artaşat	20.08.1945
34	Çloxan	Beniamin	Axuryan	07.12.1945

Ermənistan SSR-dəki ermənilərin sayını artırmaq üçün yollar aranır. Bu məsələni həll etmək məqsədilə xaricdə yaşayan ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə köçürülməsini təşkil etmək lazım idi. Buna görə də ilk növbədə xaricdə yaşayan ermənilər, xüsusilə yoxsul, kasıb ermənilərin arasında təbliğat aparıldı. Onlara Ermənistan SSR-də "ağ gün" vəd etdilər, onların "ana vətənə" gəlmələri üçün sovet təbliğat maşınından istifadə etdilər. Hətta evlə, işlə təmin olundular. Bununla da gələcəkdə azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından qovulmaları üçün bir daha real zəmin hazırlandı.

SSRİ Nazirlər Soveti 1945-ci ilin noyabrında xaricdə yaşayan ermənilərin (Ermənistan SSR hökumətinin təklifi əsasında) Ermənistan SSR-yə köçürülməsi üçün qərar qəbul etdi. Bu məqsədlə Ermənistan SSR Nazirlər Soveti yanında xaricdən köçürülən ermənilərin qəbulu və yerləşdirilməsi üzrə dövlət komitəsi yaradıldı.

1946-cı ilin əvvəlində Ermənistan SSR Nazirlər Soveti xaricdə yaşayan 130 min erməninin köçürülməsi ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət etmişdir. Həmin müraciətdə göstərilir ki, respublika hökumətinin ildə 29 min erməni qəbul edib yerləşdirməyə imkan və şəraiti vardır. Təkcə 1946-cı ildə 50920 nəfər xaricdən gələn erməni Ermənistan SSR ərazisində yerləşdirilmişdir [74, s.365-366].

Ermənilərin indiki Ermənistana gəlməsi ilə Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi sürətləndirilmişdir. Belə ki, 1946-cı ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti Ermənistanda türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı doqquz dəfə fərman vermişdir: martın 1-də, aprelin 1-də, aprelin 4-də, aprelin 26-da, mayın 31-də, iyulun 15-də, avqustun 12-də, sentyabrın 10-da və noyabrın 12-də. Təkcə 1946-cı ilin aprel ayında 3 dəfə adların dəyişdirilməsi ilə bağlı fərman imzalanmışdır.

1946-cı il martın 1-də Quqark rayonunda 1 kəndin (Hacı Qara), aprelin 1-də yenə Quqark rayonunda 1 kəndin (Yaqublu), aprelin 4-də Ellər (Abovyan), Sərdarabad (Oktemberyan), Üçkilsə (Eçmiədzin), Kəvər (Kamo), Vədi (Ararat), Zəngibasar (Masis), Əştərək, Quqark rayonunda 28 kəndin, aprelin 26-da Hamamlı (Spitak) rayonunda 9, Sevan rayonunda 4, Axuryan rayonunda 10, Amasiya rayonunda 3 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Mayın 31-də Artik rayonunda 7 kəndin, Axta (Razdan) rayonunda 1 kəndin, iyul ayında Abaran rayonunda 9, Artik rayonunda 2, Eçmiədzin rayonunda 2, avqustun 12-də verilən fərmanla Basarkeçər (Vardenis) rayonunda 3 kəndin, sentyabrın 10-da verilən fərmanla Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda 9, Sisyan rayonunda 3 kəndin, noyabrın 12-dəki fərmanla Talin rayonunda 11, Sevan rayonunda 4, Axuryan rayonunda 10 kəndin, Amasiya rayonunda 3 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

1	2	3	4	5
33	Qaraqula	Getap	Talin	12.11.1946
34	Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
35	Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	26.04.1946
36	Qaracoran	Aragyuğ	Nairi	04.04.1946
37	Qaltaxçı	Artagyuğ	Spitak	26.04.1946
38	Qəmərli	Medzamor	Eçmiədzin	15.07.1946
39	Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
40	Qıpçaq	Ariç	Artik	31.05.1946
41	Qırmızılı	Karmraşen	Talin	12.11.1946
42	Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqadz	15.07.1946
43	Qılıçyataq	Suser	Talin	12.11.1946
44	Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1946
45	Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan	12.01.1946
46	Qurdqulaq	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10.09.1946
47	Quşçu	Keçut	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
48	Qutniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1946
49	Danagirməz	Hovit	Aparan	15.08.1946
50	Dərəbaş	Darbas	Sisyan	10.09.1946
51	Dədəli	Yexnik	Talin	12.12.1946
52	Dərbənd	Karmirakar	Axuryan	26.04.1946
53	Dərəgyuğ	Saragyuğ	Qukasyan	12.11.1946
54	Dirəklər	Karnut	Axuryan	26.04.1946
55	Düzxaraba	Artaşen	Qukasyan	12.11.1946
56	Erdəpin	Yexegis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
57	Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	04.04.1946
58	Əyar	Aqarakadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
59	İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
60	İlxıyabi	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
61	İpəkli	"Masis" sovxozu	Masis	04.04.1946
62	Yaqublu	Meğrut	Quqark	01.04.1946
63	Yengicə	Qandzak	Yeğeqnadzor	10.09.1946
64	Yaşıl	Kakavadzor	Talin	12.11.1946
65	Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talin	12.01.1946
66	Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
67	Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
68	Yuxarı Qarxın	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946

1	2	3	4	5
69	Kələkarx	Şenavan	Oktemberyan	04.04.1946
70	Kiçik Keyti	Lernantsk	Axuryan	26.04.1946
71	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12.12.1946
72	Korbulaq	Tsaxkaşen	Qukasyan	20.10.1946
73	Gödəkbulaq	Qarçaxpyur	Vardenis	12.08.1946
74	Gözəldərə	Gexadzor	Araqadz	15.07.1946
75	Gözlü	Akunk	Talin	12.02.1946
76	Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946
77	Goran	Qoqaran	Spitak	26.04.1946
78	Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan	15.07.1946
79	Məzrə	Bartsravan	Sisyan	10.09.1946
80	Məlikkənd	Məlikgyuğ	Araqadz	15.07.1946
81	Molla Mussa	Voskeask	Axuryan	26.04.1946
82	Muncuqlu	Tsilkar	Araqadz	15.07.1946
83	Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
84	Ortakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
85	Ocaqqulu	Arapi	Axuryan	26.04.1946
86	Ördəkli	Lçaşen	Sevan	26.04.1946
87	Reyhanlı	Hayqavan	Ararat	04.04.1946
88	Saybalı	Sarnakunk	Sisyan	10.09.1946
89	Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12.11.1946
90	Saçlı	Noraşen	Aparan	15.07.1946
91	Sonqurlu	Hayrenyats	Artik	31.05.1946
92	Susuz	Tsamasar	Talin	12.02.1946
93	Tayçarıq	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
94	Tecrabəy	Dzoraxpyur	Abovyan	04.04.1946
95	Təpədibi	Haykavan	Oktemberyan	04.04.1946
96	Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
97	Tulnəbi	Saralanc	Nairi	04.04.1946
98	Hacı Qara	Makaraşen	Quqark	01.03.1946
99	Hacı Xəlil	Tsaxkovit	Araqadz	15.07.1946
100	Cızıxlar	Tsokamarq	Qukasyan	12.11.1946
101	Çırçır	Varser	Sevan	26.04.1946
102	Ciftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
103	Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946
104	Cubuxçu	Vardanaşen	Oktemberyan	04.04.1946
105	Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
106	Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
107	Cəfərabad	Getaşen	Oktemberyan	04.04.1946
108	Şəhriz	Geğamavan	Sevan	26.04.1946
109	Şırşır	Varser	Sevan	26.04.1946
110	Şirəqala'	Vardenut	Aparan	15.07.1946

1947-ci ildə fevralın 3-də Ağın (Ani) rayonundakı azərbaycanlı kəndlərindən 7-sinin, aprelin 10-da Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda 3-nün, Quqark rayonunda 1-nin adı dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Cədvəl 8.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Bəbirli	Bartsaraşen	Ani	03.02.1947
2	Buğdaşen	Baqravan	Ani	03.02.1947
3	Qapılı	Qusanagyug	Ani	03.02.1947
4	Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
5	Evcilər	Arazap	Oktemberyan	10.04.1947
6	İydəli	Pştavan	Oktemberyan	10.04.1947
7	Kələli	Noraber	Ani	03.02.1947
8	Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
9	Suvanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947
10	Uzunoba	Arqavand	Oktemberyan	10.04.1947
11	Şahalı	Vahaqni	Quqark	10.04.1947

1947-ci il Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar üçün daha ağır olmuşdur. SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il 23 dekabr tarixli "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar qəbul etmişdir. Bu qərara əsasən Ermənistanın 23 rayonundan 100.000 azərbaycanlılığının Azərbaycana köçürülməsi planlaşdırılmışdır. Bu, Ermənistan azərbaycanlılarına vurulan ən ağır mənəvi zərbə idi. 1948-ci ilin mart ayının 10-da SSRİ Nazirlər Soveti azərbaycanlıların köçürülməsi ilə bağlı "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" ikinci qərarı qəbul etmişdir. Bu qərarla Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların köçürülməsinin konkret tədbirlər planı öz əksini tapmışdır. Bu qərarla SSRİ deyilən dövlət tərəfindən azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından deportasiyasını rəsmi şəkildə həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda bu qərardan sonra indiki Ermənistanda türk mənşəli toponimlərə daha böyük "divan tutulmuş", onları birdəfəlik tarixdən silməyə başlamışlar.

1948-ci il aprelin 17-də Sisyan rayonunda 1, iyun ayının 21-də Qəmərli (Artaşat) rayonunda 1, Ellər (Abovyan) rayonunda 5, iyulun 15-də Axta (Razdan) rayonunda 1, Artik rayonunda 5, sentyabrın 10-da Abaran rayonunda 2, Vedi (Ararat) rayonunda 1, Quqark rayonunda 1 kəndin adının dəyişdirilməsi ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti fərman vermişdir.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Ağkənd	Aşotavan	Sisyan	17.04.1948
2	Ağcaqışlaq	Getaşen	Artaşat	21.06.1948
3	Babakişi	Axavnadzor	Razdan	15.07.1948
4	Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21.06.1948
5	Qaranlıq	Lusagyuş	Aparan	10.09.1948
6	Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
7	Qəzənfər	Araqats	Aparan	10.09.1948
8	Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1948
9	Əliqırax	Blaraşen	Artaşat	10.09.1948
10	Yeqanlar	Arevşat	Artik	15.07.1948
11	Ketran	Getameç	Nairi	21.06.1948
12	Kolagirən	Antaramut	Quqark	10.09.1948
13	Kolqat	Geğanist	Artik	15.07.1948
14	Sarıbaş	Aykasar	Artik	15.07.1948
15	Talıboğlu	Musakert	Artik	15.07.1948
16	Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
17	Şirvancıq	Lernakert	Artik	15.07.1948

1949-cu ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti 29 aprel tarixli fərmanı ilə Qafan rayonunda 4, 26 sentyabr fərmanı ilə Hamamlı (Spitak) rayonunda 1, 1 dekabr tarixli fərmanı ilə Qəmərli (Artaşat) rayonunda 5, Əştərək rayonunda 5, Zəngibasar (Masis) rayonunda 2, Axta (Razdan) rayonunda 1 türk mənşəli toponimin adı dəyişdirilərək tarix səhnəsindən silinmişdir:

Cədvəl 10.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Aşağı Quylasar	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
2	Başnalı	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
3	Dortnu	Antaraşat	Qafan	29.06.1949
4	Zeyvə	David bəy	Qafan	29.06.1949
5	İnekli	Antarut	Əştərək	01.12.1949
6	Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
7	Kalara	Qukasavan	Masis	01.12.1949
8	Mağda	Lernarot	Əştərək	01.12.1949
9	Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
10	Məsimli	Aygepat	Artaşat	01.12.1949
11	Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	01.12.1949
12	Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
13	Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
14	Haxs	Zorap	Əştərək	01.12.1949

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 19 aprel 1950-ci il tarixli fərmanı ilə azərbaycanlılar yaşayan Talin rayonunda 2, Abaran rayonunda 5, Qəmərli (Artaşat) rayonunda 4, Gorus rayonunda 1, Əzizbəyov (Vayk) rayonunda 1, Ağin (Ani) rayonunda 2, Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda 3, Kəvər (Kamo) rayonunda 1, Calaloğlu (Stepanavan) rayonunda 1, 31 iyul fərmanı ilə Talin rayonunda 4, Düzkənd (Axuryan) rayonunda 2, Ağin (Ani) rayonunda 1, Artik rayonunda 1, Sisyan rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 11.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Aynalı	Davdaşen	Talin	19.04.1950
2	Alagöz (Alaqəz)	Araqadz	Talin	31.07.1950
3	Aşağı Dvin	Dvin	Artaşat	19.04.1950
4	Bulxeyir	Şenavan	Abaran	19.04.1950
5	Boğutlu	Arteni	Talin	31.07.1950
6	Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Oktemberyan	19.04.1950
7	Buğdaşen (dəmir-yol qəsəbəsi)	Baqravan (dəmir-yol qəsəbəsi)	Ani	31.07.1950
8	Qaraqula (dəmir-yol qəsəbəsi)	Getap (dəmir-yol qəsəbəsi)	Talin	31.07.1950
9	Qarakilsə	Artavan	Abaran	19.04.1950
10	Qaraburun	Karmraşen	Talin	31.07.1950
11	Qoşavəng	Aykadzor	Ani	19.04.1950
12	Qurdbulaq	Aygeşat	Oktemberyan	19.04.1950
13	Quru Araz	Yerasxaun	Oktemberyan	19.04.1950
14	Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
15	İmirli	Ttucur	Abaran	19.04.1950
16	Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
17	Güllücə	Vardenis	Abaran	19.04.1950
18	Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
19	Ovan dərə	Ovanandzor	Stepanavan	19.04.1950
20	Ortakilsə (dəmir-yol qəsəbəsi)	Maisyan (dəmir-yol qəsəbəsi)	Axuryan	31.07.1950
21	Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	19.04.1950
22	Tomardaş (dəmir-yol qəsəbəsi)	Vardakar (dəmir-yol qəsəbəsi)	Artik	31.07.1950
23	Cəngi	Vardablur	Araqadz	19.04.1950
24	Cul	Artavan	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1950

1951-ci ildə azərbaycanlı kəndlərinin adının dəyişdirilməsi ilə bağlı 2 fərman verilmişdir: 4 iyul və 10 may tarixlərində. Birinci fərmanla Tumanyan rayonunda 1, Qafan rayonunda 1, ikinci fərmanla İcevan rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

Cədvəl 12.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Qacaran	Kacaran	Qafan	04.07.1951
2	Sarıgeğ	Sarıyuğ	İcevan	10.05.1951
3	Güllü dərə (Dzaqidzor)	Tumanyan	Tumanyan	04.07.1951

1956-cı il 31 iyul və 12 oktyabr tarixli fərmanla Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda 1, Düzkənd (Axuryan) rayonunda 1, Əzizbəyov (Vayk) rayonunda 1 kəndin, 1957-ci il 8 iyul tarixli fərmanla Əzizbəyov (Vayk) rayonunda 1 kəndin, 26 sentyabr fərmanı ilə Quqark rayonunda 1 kəndin, 21 oktyabr tarixli fərmanla Ellər (Abovyan) rayonunda 1 kəndin, 6 dekabr fərmanı ilə Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda 2 kəndin, 30 dekabr tarixli fərmanla 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

Cədvəl 13.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Arpaçay (qəsəbə)	Axuryan	Axuryan	31.07.1956
2	Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	12.10.1956
3	Darğalı	Ayqezard	Artaşat	30.10.1957
4	Keşişkənd	Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	06.12.1957
5	Paşalı	Zaritap	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957
6	Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov (Vayk)	12.10.1956
7	Həbilkənd	Kalinin	Masis	26.09.1957
8	Cadqıran	Bazmavan	Nairi	08.07.1957

Ümumiyyətlə, 1948-1953-cü illərdə erməni şovinizminin qurbanı olan Ermənistan azərbaycanlılarının başına min bir müsibətlər gətirilmişdir. Bu illərdə indiki Ermənistanın 24 rayonunda, eləcə də İrəvan və Gümrü (Leninakan, indi Qumayri) şəhərlərində xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi ilə azərbaycanlılar köçürülmüş, Azərbaycan türklərinin yaşadıkları kəndlərin adları dəyişdirilməklə yanaşı, izi itirmək üçün rayonları birləşdirməkdən belə çəkinməmiş, onlarla kənd xarabalığa çevrilmişdir. 1951-ci il martın 19-da azərbaycanlıların yaşadığı Qarabağlar rayonu ləğv edilərək həmin rayonun kəndləri Vədi və Qəmərli rayonları arasında bölüşdürülmüşdür. Bunun nəticəsində vaxtilə Qarabağlar rayonunun tabeliyində olan kəndlərdən 27-si xarabalığa çevrilmişdir. Bu kənd adlarının hamısı türk mənşəli olmuşdur. Qarabağlar rayonunda azərbaycanlıların deportasiya olunması ilə bağlı xarabalığa çevrilmiş kəndlərin adlarını verməklə erməni vandalizmini əyani şəkildə göstərmiş olarıq:

Əzizkənd, Əliqırax, Əlimərdan, Baxçacıq, Bayburud, Böyük Gilanlar, Gölçığın, Dəhnəz, Daşnov, Zimmi, İmirzik, İnqala, Haxıs, Hand, Hortun, Qaladibi, Qaraqoyunlu, Məngüs, Yellicə, Yəranos, Şahablı, Şuqayıb, Cəfərli, Seyid Kotanlı, Kotuz, Kolanlı, Kəsüz. Bununla yanaşı Vədi rayonunda 16 kəndin 4-ü (Aşağı Ərmik, Yuxarı Ərmik, Əlməmməd, Ağkilsə), Qəmərli (Artaşat) rayonunda 21 kənddən 4-ü (Qaraqoyunlu, Novruzlu, Çatmadaş, Muxtarabad), Axta (Razdan) rayonunda 20 kənddən 7-si (Qabaxlı, Qaraqala, Dəllər, Kəvər Əli, Sərinçan, Üşəlik, Çopur Əli), Əzizbəyov (Vayk) rayonunda 5 kənd (Arınc, Bulaxlı, Zirək, Məmmədrza, Qayalı), Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda 42 kənddən 27-si (Ağdərə, Ağkilsə, Əyar, Almalı, Alxanpəyəsi, Ardaras, Ərgəz, Bülbülölən, Qaraqaya, Qışlaqabas, Qozluca, Qurban-kəsilən, Ertic, Qaravəng, Kömürlü, Genalı, Yuxarı Güldüzü, Güneyvaz, Moz, Novlar, Heşin, Novlu, Horbadeğ, Hostun, Canı, Şahgəldi (qışlaq), Şorca), Qafan rayonunda 33 kənd (Əfsarlı, Almalıq, Atqız, Arxüstü, Babayaqublu, Baydağ, Baynakar, Barabatun, Baharlı, Burcalı, Qarabaş, Quşçulu, Daşbaş, Daşnov, Dəlləkli, İncəvar, Aşağı Yeməzli, Yuxarı Yeməzli, Qatar, Mollalı, Novruzlu, Seyidlər, Sizinək, Tecadin, Çiriş, Çobanlı, Çullu, Craxor, Şabadin, Oxçu, Şirvanşahlı, Şotanlı), Sisyan rayonunda 12 kənd (Alışar, Qıvrax, Qızılçıq, Dulus, Ərikli, Zabazadur, İrmis, Lor, Məlikli, Pusək, Pulkənd, Şukər), Gorus rayonunda 8 kənd (Allar, Bağırbəyli, Binəyeri, Kosalar, Kürdlər, Başaracur, Şamsız, Şurnux), Meğri rayonunda 7 kənd (Əmrakar, Buğakar, Ernəzor, Mərzikit, Mülki, Tağamir, Tey), Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda 1 kənd (Ada tərə), Ağbaba (Amasiya) rayonunda 14 kənd (Baxçalı, Bozqala, Qızılbaş, Qızılkilsə, Mumuxan, Mustuqlu, Ördəkli, Seldağdan, Sınıx, Söyüdlü, Təzəkənd, Kiçik Təpəköy, Xançallı, Şiştərə), Allahverdi (Tumanyan) rayonunda 1 kənd (Yuxarı Axtala), Spitak rayonunda 1 kənd (Ağbulaq) ləğv edilmişdir [44].

Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 8 iyul 1957-ci il tarixli fərmanı ilə Əzizbəyov (Vayk) və Nairi rayonlarının hər birində bir, 13 aprel və 30 iyun 1959-cu il tarixli fərmanı ilə Razdan rayonunda iki, Kamo rayonunda bir türk mənşəli toponim dəyişdirilmişdir.

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Əzizbəyov	Zarıtap	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957
2	Çatkran	Bazmavan	Nairi	08.07.1957
3	Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
4	Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
5	Yeni Bayazet	Kamo	Kamo	13.04.1959

5. 1960-1980-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər

İndiki Ermənistandakı türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsinin beşinci mərhələsini 1960-80-ci illər təşkil edir.

1960-cı illərdən başlayaraq Ermənistandakı azərbaycanlılara münasibət tamamilə dəyişdi. Azərbaycanlılar sıxışdırılmağa başladı və yüksək vəzifələrdən uzaqlaşdırıldı. Əhalisinin 80-90%-ni azərbaycanlılar təşkil etdiyi üçün Vedi, Çəmbərək (Krasnoselo), Basarkeçər (Vardenis), Zəngibasar (Masis) rayonlarında rayon partiya komitəsinin I katibi vəzifəsində azərbaycanlılar işləyirdi. 1960-cı illərdə heç bir səbəb olmadan onlar vəzifədən çıxarıldı və onların yerinə ermənilər təyin edildi. Bunların hamısı Ermənistan SSR-də gizli surətdə fəaliyyət göstərən daşnak partiyasının göstərişi ilə həyata keçirilirdi. Eləcə də Sisyan, Qafan, Meğri, Zəngibasar (Masis), İcevan, Vedi (Ararat), Kalinino rayonlarında Azərbaycan dilində nəşr olunan qəzetlər bağlandı. "Ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münaqişənin dərinləşməsinə, Ermənistan azərbaycanlılarının mənəvi terroruna gətirib çatdıran ən mühüm səbəblərdən biri 1965-ci ildə uydurma "Erməni genosidi"nin 50 illiyini erməni diasporunun təsiri və A.Mikoyanın bilavasitə köməyi ilə respublika miqyasında qeyd edilməsi idi" [19, s.54].

1960-cı ildə indiki Ermənistanda olan türk mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti iki dəfə fərman vermişdir. 27 fevral tarixli fərmanı ilə Zəngibasar (Masis) və Əzizbəyov (Vayk) rayonlarının hər birində 1 kəndin, 18 iyun fərmanı ilə Barana (Noemberyan) rayonunda, 1961-ci il 30 yanvar tarixli fərmanla Artik rayonunda, 12 oktyabr fərmanı ilə Ağin (Ani), Axuryan və Eçmiədzin rayonlarının hər birində bir kəndin adı "mənəvi terrora" məruz qalmışdır.

1962-ci ildə Ermənistan respublikasının parlamenti 1 fərman (10 fevral) imzalamış və həmin fərmanla Əştərək rayonunda 1, 1963-cü ilin fevralın 2-dəki fərmanla Tumanyan rayonunda 1 kəndin adı dəyişdirilmişdir.

1964-cü ildə Ermənistan SSR Ali Soveti 15 avqust və 30 dekabr tarixlərində Barana (Noemberyan), Ellər (Abovyan), Şəmşəddin (hər birində 1 kənd) rayonlarında Azərbaycan mənşəli toponimin dəyişdirilməsi ilə bağlı fərman vermişdir.

1965-ci il 21 yanvar və 31 iyul fərmanları ilə Talin və Ellər (Abovyan) rayonlarının hər birində bir azərbaycanlı kəndinin adı dəyişdirilmişdir.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	Ağın	Ani	Ani	12.10.1961
2	Bazmavan	Nor Kexi	Nairi	10.02.1962
3	Kotayk	Abovyan	Abovyan	02.10.1961
4	Ləmbəli	Debetaşen	Noemberyan	18.06.1960
5	Mastara	Dalarik	Talin	21.01.1965
6	Murad təpə	Kanekeravan	Nairi	15.08.1964
7	Tərp	Saravan	Əzizbəyov (Vayk)	27.02.1960
8	Cəbəçəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
9	Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
10	Kotigex	Şavaraşavan	Noemberyan	15.06.1964
11	Yelqovan	Kotayk	Abovyan	31.07.1965

1967-ci ildə üç fərman verilmişdir. 25 may tarixli fərmanla Zəngibasar (Masis) rayonunda bir, Basarkeçər (Vardenis) rayonunda iki, Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonunda bir, Allahverdi (Tumanyan) rayonunda bir, İcevan rayonunda 7, Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda bir, Qəmərli (Artaşat) rayonunda bir, 23 sentyabr tarixli fərmanla Axta (Razdan) rayonunda bir, 21 oktyabr tarixli fərmanla Axuryan rayonunda iki, Artaşat rayonunda üç, Qızılqoç (Qukasyan) rayonunda üç, Abaran və Hamamlı (Spitak) rayonlarında bir azərbaycanlı kəndinin adı dəyişdirilmişdir.

1968-ci il mayın 16-da Ermənistan Ali Soveti Rəyasət heyəti Eçmiədzin rayonunda bir kəndin, 3 iyulda Qaranlıq (Martuni) rayonunda iki, Allahverdi (Tumanyan) rayonunda bir, Sisyan rayonunda 3, Vedi (Ararat) rayonunda altı, Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda bir, Basarkeçər (Vardenis), Əzizbəyov (Vayk), Quqark, Gorus rayonlarının hər birində bir, Sərdarabad (Oktemberyan) rayonunda iki, 27 sentyabrda Qaranlıq (Martuni) rayonunda bir kəndin adının dəyişdirilməsi ilə bağlı fərman imzalamışdır.

1969-cu ildə addəyişmə ilə bağlı Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti 7 fərman imzalamışdır. 14 yanvar tarixli fərmanla Sərdarabad (Oktemberyan), 12 fevral tarixli fərmanla İcevan, 7 may tarixli fərmanla Gorus, Artik, 11 iyun tarixli fərmanla Basarkeçər (Vardenis), 31 iyun tarixli fərmanla yenə Basarkeçər (Vardenis), 19 sentyabr tarixli fərmanı ilə Allahverdi (Tumanyan) rayonlarında 8 kəndin adı dəyişdirilmişdir:

№	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1	Ağahəməzəli	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
2	Arıxvəli	Lernut	Axuryan	25.05.1967
3	Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
4	Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25.05.1967
5	Yuxarı Ağdan	Ağdan	İcevan	25.05.1967
6	Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
7	Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
8	Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	21.10.1967
9	Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
10	Xeyirbəyli	Yervandaşat	Oktemberyan	25.05.1967
11	Çorlu	Lernagyüğ	Qukasyan	21.10.1967
12	Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
13	Aravus	Arevis	Sisyan	03.07.1968
14	Ağkənd	Aqnacazor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
15	Baxçalar	Baqaran	Oktemberyan	03.07.1968
16	Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
17	Vedi rayonu	Ararat rayonu	Ararat	15.05.1968
18	Qaradüz	Horadis	Əzizbəyov	03.07.1968
19	Gütqum	Gexanuş	Qafan	03.07.1968
20	Daşlı	Daştkar	Ararat	03.07.1968
21	Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
22	Qaranlıq	Gexovit	Martuni	03.07.1968
23	Muğub	Balohovit	Abovyan	26.12.1968
24	Təzəkənd	Tasik	Sisyan	03.07.1968
25	Urud	Vorotan	Sisyan	03.07.1968
26	Şahablı	Şahab	Ararat	03.07.1968
27	Kiçik Şəhriyar	Nor Artaqes	Oktemberyan	03.07.1968
28	Şıxlar	Lusakert	Ararat	26.12.1968
29	Yaycı	Qarjis	Qoris	03.07.1968
30	Allahverdi (rayon)	Tumanyan (rayon)	Tumanyan	19.09.1969
31	Morut	Aknaxpyur	İcevan	11.11.1970
32	Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970

1970-ci ildə Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti 10 sentyabr tarixli fərmanla Zəngibasar (Masis) rayonunda bir, 11 noyabr tarixli fərmanla Əştərək rayonunda bir kəndin adını dəyişdirmişdir.

Ermənistan Ali Soveti 1970-ci ildən sonra addəyişməni müəyyən qədər dayandırmışdır. Hamı düşünürdü ki, bu bir daha təkrar olunmayacaq. Lakin 1978-ci ildə yenidən həmin məsələyə qayıdıldı.

Ermənistan Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1978-c il yanvarın 25-də Ermənistanda türk mənşəli toponimləri tamamilə silmək məqsədi ilə fərman imzaladı. Bir fərmanla azərbaycanlılar yaşayan 23 rayonda Azərbaycan xalqının tarixi və etnik mənsubiyyətini özündə əks etdirən 60 kəndin adı dəyişdirildi.

Qızılqoç (Qukasyan), Hamamlı (Spitak), Barana (Noemberyan), Vedi (Ararat), Qəmərli (Artaşat), Ellər (Abovyan) rayonlarının hər birində 3, Zəngibasar (Masis) rayonunda 8, Sevan, Kəvər (Kamo), Əzizbəyov (Vayk), Allahverdi (Tumanyan), Amasiya, Axta (Razdan), Sərdarabad (Oktemberyan) rayonlarının hər birində bir, İcevan rayonunda 7, Talin rayonunda 4, Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonunda 15, Çəmbərək (Krasnoselo) və Şəmşəddin rayonlarının hər birində 2, Abaran rayonunda 9, Basarkeçər (Vardenis) rayonunda 8, Quqark rayonunda 5, Kalinino rayonunda 4 türk mənşəli coğrafi ad mənəvi genosidin qurbanı olmuşdur.

Cədvəl 17.

Nö	Yaşayış məntəqəsinin qədim adı	Dəyişdirilmiş yaşayış məntəqəsinin yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1	Ağcaqala	Tsaxkalanç	Eçmiədzin	25.01.1978
2	Ağcaqışlaq	Getapiya	Masis	25.01.1978
3	Ayğırqöl	Aqnaliç	Eçmiədzin	25.01.1978
4	Aşağı Zeyvə	Artaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
5	Aşağı Necili	Sayat Nova	Masis	25.01.1978
6	Köhnə Başkənd	Ardzvaşen	Krasnoselo	25.01.1978
7	Buzovdal	Bozum	Quqark	25.01.1978
8	Qalaça	Berdavan	Noemberyan	25.01.1978
9	Qamışlı	Vartanik	Oktemberyan	25.01.1978
10	Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.01.1978
11	Qaraqoyunlu	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
12	Qaraiman	Sovetkənd	Vardenis	25.01.1978
13	Qarakilsə	Lernqovit	Kalinino	25.01.1978
14	Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
15	Qaçaqan	Arevadzor	Tumanyan	25.01.1978
16	Qızqala	Getavan	Kalinino	25.01.1978
17	Qırçı	Ardzvaberd	Şəmşəddin	25.01.1978
18	Quruboğaz	Ortaçya	Abaran	25.01.1978
19	Dostlu	Bareqamavan	Noemberyan	25.01.1978
20	İlli	Qoğmik	Amasiya	25.01.1978

1	2	3	4	5
21	İnəkdağı	Yenikənd	Vardenis	25.01.1978
22	Yayçı	Dzovaber	Sevan	25.01.1978
23	Yanıqpəyə	Meşəkənd	Krasnoselo	25.01.1978
24	Yuxarı Axta	Lernanist	Razdan	25.01.1978
25	Yuxarı Zağalı	Axbradzor	Vardenis	25.01.1978
26	Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
27	Yuxarı Kolanılı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
28	Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
29	Yuxarı Xatınarx	Aknaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
30	Karvansara	Amretaza	Abaran	25.01.1978
31	Kemraz	Komaris	Abovyan	25.01.1978
32	Kefli	Karvansara	Qukasyan	25.01.1978
33	Kənkən	Hatis	Abovyan	25.01.1978
34	Kəsəmən	Bahar	Vardenis	25.01.1978
35	Kolaqran	Dzoraket	Quqark	25.01.1978
36	Kondaksaz	Rya taza	Abovyan	25.01.1978
37	Korbulaq	Şenkani	Abaran	25.01.1978
38	Güllüdüz	Vardeviz	Yeğeqnadzor	25.01.1978
39	Güllücə	Dzovk	Abovyan	25.01.1978
40	Mehmandar	Hovtaşat	Masis	25.01.1978
41	Molla qışlaq	Güllüdərə	Quqark	25.01.1978
42	Muğan	Hovdameç	Eçmiədzin	25.01.1978
43	Muğan	Hovtaşen	Artaşat	25.01.1978
44	Muğancıq	Hayqedzor	Gorus	25.01.1978
45	Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
46	Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
47	Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
48	Tala	Ketovit	İcevan	25.01.1978
49	Tapanlı	Keğasar	Spitak	25.01.1978
50	Təknəli	Kokahovit	Qukasyan	25.01.1978
51	Xoşkotan	Voskevaz	Noemberyan	25.01.1978
52	Haxqıxlı	S.Vurğun	İcevan	25.01.1978
53	Həmzəçimən	Markahovit	Quqark	25.01.1978
54	Çaxırlı	Sovetakert	Vardenis	25.01.1978
55	Çigdamal	Arevaşoq	Spitak	25.01.1978
56	Çırpılı	Crapı	Noemberyan	25.01.1978
57	Çobanmaz	Avşen	Abaran	25.01.1978
58	Coğaz	Berkaber	İcevan	25.01.1978
59	Şahnəzər	Medzovan	Kalinino	25.01.1978
60	Şorlu	Daştavan	Masis	25.01.1978

6. 1991-ci ildən sonra dəyişdirilən toponimlər

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrlə bağlı Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar 1988-1989-cu illərdə SSRİ dövlətinin birbaşa köməyi və yardımı ilə Ermənistan dövləti tərəfindən öz tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olundular. Bu hadisədən sonra indiki Ermənistanda Azərbaycan xalqının tarixi ilə sıx surətdə bağlı olan, azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları kəndlərin adlarını dəyişdirməklə Ermənistan dövləti mənəvi soyqırımını başa çatdırdılar.

Ermənistan Respublikasının prezidentinin 19 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 1988-89-cu ilə qədər azərbaycanlılar yaşamış 16 rayonda – Çəmbərək (Krasnoselo), Kəvər (Kamo), İcevan, Sisyan, Qafan, Kotayk, Amasiya, Basarkeçər (Vardenis), Kalinino, Keşikənd (Yeğeqnadzor), Zəngibasar (Masis), Əzizbəyov (Vayk), Vədi (Ararat), Quqark, Axta (Razdan), Əştərək rayonlarında 90 türk mənşəli toponim dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir.

İndiki Ermənistandan 1992-ci ildə sonuncu azərbaycanlı kəndinin – Meğri rayonundakı Nüvədi kəndinin əhalisi qovulmuşdur. 1994-cü ildə Ermənistan Respublikasının prezidentinin fərmanı ilə Nüvədi kəndinin adı dəyişdirilərək Nonadzor qoyulmuşdur [49, s.252].

Cədvəl 18.

№	Qədim adı	Yeni adı	Rayon	Yaşayış məntəqələrinin adının dəyişdirildiyi tarix
1	2	3	4	5
1	Ağbulaq	Axperek	Krasnoselo	19.04.1991
2	Ağqala	Berdkunk	Kamo	19.04.1991
3	Ağkilsə	Cermakavan	İcevan	19.04.1991
4	Ağudi	Aqitu	Sisyan	19.04.1991
5	Acıbac	Acıbac	Qafan	19.04.1991
6	Aşağı Pürülü	Geğavank	Qafan	19.04.1991
7	Bağçalıq sovxozu	Verin Ptxni	Kotayk	19.04.1991
8	Baytar	Hovtun	Amasiya	19.04.1991
9	Balıxlı	Zorakert	Amasiya	19.04.1991
10	Bahar	Artunk	Vardenis	19.04.1991
11	Bəkdaş	Xordzor	Qafan	19.04.1991
12	Bəriyabad	Barenat	Krasnoselo	19.04.1991
13	Böyük məzrə	Medz Masrik	Vardenis	19.04.1991
14	Qayabaşı	Geğamabak	Vardenis	19.04.1991
15	Qarabulaq	Şagik	Amasiya	19.04.1991
16	Qaraqala	Noramut	Kalinino	19.04.1991
17	Qaraqaya	Dzorvank	Krasnoselo	19.04.1991
18	Qaraisa	Meğvahovit	Kalinino	19.04.1991
19	Qaraiman	Ditsmayri	Vardenis	19.04.1991
20	Qovşut	Kavçut	Qafan	19.04.1991

1	2	3	4	5
21	Qovuşuq	Yermon	Yeğeqnadzor	19.04.1991
22	Qoncalı	Zarişat	Amasiya	19.04.1991
23	Qoşabulaq	Şadcrek	Vardenis	19.04.1991
24	Qızıldaş	Aruni	Kalinino	19.04.1991
25	Qızılgül	Areta	Yeğeqnadzor	19.04.1991
26	Qızılkənd	Tsapatağ	Vardenis	19.04.1991
27	Daşkənd	Hayrk	Vardenits	19.04.1991
28	Dəmirçi	Darbink	Masis	19.04.1991
29	Dəmirçilər	Qoçavan	Kalinino	19.04.1991
30	Dərə	Daranak	Vardenis	19.04.1991
31	Dostluq	Ayanist	Masis	19.04.1991
32	Düzkənd	Alvar	Amasiya	19.04.1991
33	Evli	Dzaramut	Kalinino	19.04.1991
34	Əzizbəyov	Areqnadem	Amasiya	19.04.1991
35	Əzizbəyov	Vayk	Vayk (Əzizbəyov)	19.04.1991
36	Əzizli	Norabak	Vardenis	19.04.1991
37	Əmirxeyir	Kalavan	Krasnoselo	19.04.1991
38	Ələyöz	Yeğegis	Yeğeqnadzor	19.04.1991
39	Zeytə	Zedsa	Vayk (Əzizbəyov)	19.04.1991
40	Zəngilər	Zorak	Masis	19.04.1991
41	Zərkənd	Kut	Vardenis	19.04.1991
42	Zəhmət	Xaçpar	Masis	19.04.1991
43	Zod	Sotk	Vardenis	19.04.1991
44	İbiş	Dayrik	Amasiya	19.04.1991
45	Yeni yol	Ağvarik	Amasiya	19.04.1991
46	Yenikənd	Tretuk	Vardenis	19.04.1991
47	Yengicə	Sisavan	Ararat	19.04.1991
48	Kiçik Məzrə	Pokr Masrik	Vardenis	19.04.1991
49	Köçbəy	Hedzor	Vayk (Əzizbəyov)	19.04.1991
50	Kərd	Kard	Qafan	19.04.1991
51	Gomur	Komk	Vayk (Əzizbəyov)	19.04.1991
52	Gözəldərə	Aznavadzor	Quqark	19.04.1991
53	Gölkənd	Ayqut	Krasnoselo	19.04.1991
54	Göllü	Ardenis	Amasiya	19.04.1991
55	Gülüstan	Nor Aznaberd	Vayk (Əzizbəyov)	19.04.1991
56	Gülüdüz	Vardahovit	Yeğeqnadzor	19.04.1991
57	Gümüş	Karenis	Razdan	19.04.1991
58	Güney	Arequni	Vardenis	19.04.1991
59	Günəşli	Kutakan	Vardenis	19.04.1991
60	Meşəkənd	Antaramec	Krasnoselo	19.04.1991

1	2	3	4	5
61	Nəziravan	Kazaravan	Əştərək	19.04.1991
62	Nərimanlı	Şatvan	Vardenis	19.04.1991
63	Nüvədi	Nonadzor	Meğri	19.04.1991
64	Oxçuoğlu	Vaxçı	Amasiya	19.04.1991
65	Öysüz	Darik	Amasiya	19.04.1991
66	Polad	Xaçardzon	İcevan	19.04.1991
67	Salah	Akavanavank	İcevan	19.04.1991
68	Sarvanlar	Sis	Masis	19.04.1991
69	Sarıyaqub	Çaqazadzor	Vardenis	19.04.1991
70	Sariyer	Apavan	Kalinino	19.04.1991
71	Səməd Vurğun	Hovik	İcevan	19.04.1991
72	Sovetakerd	Xaçaxbyur	Vardenis	19.04.1991
73	Sovetkənd	Kaxaki	Vardenis	19.04.1991
74	Soyuqbulaq	Paqaxbyur	Kalinino	19.04.1991
75	Subatan	Geğakar	Vardenis	19.04.1991
76	Təkərli	Artavaz	Razdan	19.04.1991
77	Toxluca	Draxtik	Krasnoselo	19.04.1991
78	Uz	Uyts	Sisyan	19.04.1991
79	Xalisa	Noyakert	Ararat	19.04.1991
80	Çaybasar	Arevat	Amasiya	19.04.1991
81	Çaykənd	Getik	Vayk (Əzizbəyov)	19.04.1991
82	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo	19.04.1991
83	Çaxmaq	Kamxut	Amasiya	19.04.1991
84	Çivinli	Yeğacur	Amasiya	19.04.1991
85	Çiçəkbulaq	Geğatap	İcevan	19.04.1991
86	Comardlı	Tanahat	Sisyan	19.04.1991
87	Şabadin	Yeğek	Qafan	19.04.1991
88	Şəfəq	Vanevan	Vardenis	19.04.1991
89	Şidli	Yeğeqnavan	Ararat	19.04.1991
90	Şirazlı	Vosgetap	Ararat	19.04.1991
91	Şiştqaya	Quqariç	Vardenis	19.04.1991

İndiki Ermənistanda tarixi-etnik torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların tarixini özündə əks etdirən toponimlər XX əsrdə bir neçə dəfə dəyişdirilmişdir. Belə ki, 59 il ərzində (1935-1994) bir neçə kəndin adı iki dəfə və hətta üç dəfə dəyişdirilərək mənəvi soyqırımına məruz qalmışlar. Bu da tarixi faktların saxtalaşdırılmasının ən bariz nümunəsidir.

Adları iki dəfə dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri

Cədvəl 19.

№	Kəndin qədim adı	I dəfə dəyişdirilmiş adı	Fərmanın tarixi	II dəfə dəyişdirilmiş adı	Fərmanın tarixi	Rayon
1	2	3	4	5	6	7
1	Paşalı	Əzizbəyov	03.I.1935	Zaritap	08.07.1957	Vayk
2	Darğalı	Anastasavan	01.12.1949	Ayqezard	30.12.1957	Artaşat
3	Çatqıran	Bazmavan	08.07.1957	Nor Gexi	10.02.1962	Nairi
4	Hacı Bayram	Baxçalar	03.01.1935	Baqaran	03.07.1968	Oktemberyan
5	Ağcaqişlaq	Getaşen	21.06.1948	Getazat	25.05.1967	Artaşat
6	Künən (Kunen)	Getaşen	03.01.1935	Kirants	25.05.1967	İcevan
7	Qızılqoç	Verin Qukasyan	04.01.1938	Qukasyan	12.10.1956	Qukasyan
8	Goravan	Yenikənd	04.04.1946	Qoravan	03.07.1968	Ararat
9	Keşişveran	Zovaşen	03.01.1935	Urtsalanc	21.10.1967	Ararat
10	Cənnətli	Zovaşen	02.03.1940	Lancazat	21.10.1967	Artaşat
11	Qaraburun	Qarmraşen	31.07.1950	Karakert	21.01.1965	Talin
12	Kiçik Keyti	Lernantsk	26.04.1946	Pokraşen	21.10.1967	Axuryan
13	Çorlu	Lernansk	12.11.1946	Lernaguğ	21.10.1967	Qukasyan
14	Arpavar	Lusakert	20.08.1945	Nşavan	21.10.1967	Artaşat
15	Hacı Qara	Makarəşen	01.03.1946	Lernapat	26.09.1957	Quqark
16	Keşişkənd	Mikoyan	03.01.1935	Yeğeqnadzor	06.12.1957	Yeğeqnadzor
17	Ləmbəli	Debetaşen	18.06.1960	Baqrataşen	23.02.1972	Noemberyan
18	Danagirməz	Hovit	15.07.1946	Niqavan	21.10.1967	Abaran
19	Uzuntala	Onut	25.05.1967	Ayqehvit	12.02.1969	İcevan
20	Haçakilsə	Paros	03.01.1935	Nahapetavan	30.01.1961	Artik
21	Çatqıran	Razdan	03.01.1935	Geğəşen	21.10.1967	Abovyan
22	Qaradağlı	Tsaxkaşen	20.08.1945	Mrqavet	21.10.1967	Artaşat
23	Korbulaq	Tsaxkaşen	12.11.1946	Sizavet	21.10.1967	Qukasyan
24	Avdibəy	Tsaxkaşen	04.05.1939	Tsaxkaber	21.10.1967	Spitak
25	Aşağı Ağdan	Morut	25.05.1907	Akhaaxryer	17.11.1970	İcevan
26	Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	-	Urtsadra	25.01.1978	Drasat
27	Babaran	Qızılıkənd	15.07.1978	Çanatağ	19.04.1991	Vardenis
28	Böyük Qarakilsə	Kirovakan (şəhər)	03.01.1035	Vanadzor (şəhər)	19.04.1991	Quqark

1	2	3	4	5	6	7
29	Canəhməd (Sultanqışlağı)	Günəşli	03.07.1969	Kutakan	19.04.1991	Vardenis
30	Cüçəkənd	Qızılşəfəq	26.04.1945	Cunasoğ	1991-dən sonra	Kalinino
31	Çerli	Lernamik	26.04.1946	Lernağyağ	21.10.1967	Qukasiya
32	Dərəkəy	Saradyuğ		Saradyuğ	12.11.1946	Qukasyan
33	Elləroyuğu	Ellər		Lorasar	1991-ci ildən sonra	Amasiya
34	Haqqıxlı	Səməd Vurğun	25.01.1978	Hovk	19.04.1991	İcevan
35	İnəkdağ	Yenikənd	25.01.1978	Trefuk	19.04.1991	Vardenis
36	İrəvan	Erivan	1828	Yerevan	1936	
37	Kiçik Sorlu	Dəmirçi	03.01.1935	Darpnik	19.04.1991	Masis
38	Qaraçanta	Əzizbəyov	04.05.1939	Areqnadem	19.04.1991	Amasiya
39	Qarakilsə	Sisavan		Sisyan	02.03.1940	Sisyan
40	Qaraqoyunlu	Əzizli	25.01.1978	Noravak	1991-ci ildən sonra	Vardenis
41	Qaranamaz	Yeniyol	03.01.1935	Ağvorik	19.04.1991	Amasiya

Gümrü şəhərinin adı isə üç dəfə gəyişdirilmişdir:

Gümrü – Aleksandropol (1837), Leninakan (1924), Qumayri (19.IV.1991).

Bu faktlar bir daha onu göstərir ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar təkcə fiziki yox, həm də dəfələrlə mənəvi soyqırımına məruz qalmışdır. Toponimik adları bir və ya bir neçə dəfə dəyişdirməklə izi itirmiş, tarixi faktları təhrif etmişlər. Bu da erməni xislətini, erməni məkrliliyini, erməni vandalizmini aydın şəkildə əks etdirir. Ancaq unudurlar ki, tarix faktlara söykənir və bu faktlardan qaçmaq olmaz.

Oğuz yurdu olan indiki Ermənistanda qədim tarixə malik Azərbaycan mənşəli coğrafi adların dəyişdirilməsi bir neçə istiqamətdə həyata keçirilmişdir:

1. Erməni dilinə kalka edilərək dəyişdirilmiş türk mənşəli toponimlər. Qərbi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin bir qismi Azərbaycan dilindən erməni dilinə kalka edilərək dəyişdirilmişdir. Məsələn: Ağbulaq – Lusaxpyur (Spitak, 26.04.1946), Almalı – Xndzorut (Əzizbəyov, Vayk, 12.11.1946), Qaradaş – Sevkar (İcevan), Qaraqala – Sevaberd (Abovyan, 21.06.1948), Daşqala – Karaberd (Ani, 03.02.1947), Kiçik Məzrə – Pokr Masrik (Vardenis, 19.04.1991), Gülüdüz – Vardahovit (Yeğeqnadzor, 19.04.1991), Uz-Uyts (Sisyan, 19.04.1991), Gərd – Kard (Qafan, 19.04.1991), Torpaqla – Xnaberd (Artaşat, 01.12.1949), Armudlu – Tandzud (Oktemberyan, 04.04.1946), Başkənd – Vernaşen (Yeğeqnadzor, 10.09.1946) və s.

2. İndiki Ermənistanda Azərbaycan türklərinin köklü xalq olduğunu özündə əks etdirən qədim tarixə malik türk mənşəli etnonimlər əsasında formalaşan toponimlərin erməni dilinə məxsus sözlərlə əvəz edilərək dəyişdirilmiş toponimlər. Məsələn: Ayrıım–Ptxavan (Noemberyan), Bayandur– Vağatur (Gorus, 07.05.1969), Basarkeçər–

Vardenis (Basarkeçər, 11.06.1969), Qazançı–Meğraşen (Artik, 31.05.1946), Qırçaq – Ariç (Artik, 31.06.1946), Yayı – Dzovaber (Sevan, 25.01.1978), Sabunçu – Hatsaşen (Talin, 25.01.1978), Qaracoran – Aragyug (Nairi, 04.04.1946), Qaçğan-Lernavan (Spitak, 26.04.1946), Qaraqoyunlu – Ferik (Eçmiədzin, 25.01.1978), Baytar – Hovtun (Amasiya, 19.04.1991), Şidli – Yeğeqnavan (Ararat, 19.04.1991), Axta-Razdan (Razdan, 30.05.1956), Aşağı Qarxın-Araks (Eçmiədzin, 15.07.1946), Barana – Noemberyan (Noemberyan, 04.01.1938), Böyük Ayrım–Medz Mantaş (Tumanyan, 03.01.1935), Qaralar-Aralez (Ararat, 25.01.1978), Qəmərli-Medzamor (Eçmiədzin, 15.07.1946), Quşçu-Keçud (Əzizbəyov, Vayk), 12.11.1946), Dəmirçilər – Qoçavan (Kalinino, 19.04.1991), Ellər-Abovyan (Abovyan, 12.10.1961), İmirli – Ttucur (Abaran, 19.04.1950), Yuva-Şaumyan (Artaşat, 19.04.1950), Keçili-Mrqaşat (Oktemberyan, 04.04.1946), Kəvər-Kamo (Kamo, 13.04.1959), Oğurbəyli-Berkanuş (Artaşat, 20.08.1945), Oxçuoğlu-Vaxçı (Amasiya, 19.04.1991), Salah-Aknavanavank İcevan, 19.04.1991) və s.

3. Qədim türk dilində işlənən sözlər əsasında formalaşan toponimlərin dəyişdirilməsi: Aysəsi – Qızılgül (Yeğeqnadzor, 10.09.1946), Balıqlı – Zorakert (Amasiya, 19.04.1991), Başköy-Saralanc (Artik, 31.05.1946), Bəriyabad-Barenat (Krasnoselo, 19.04.1991), Qızılqoç-Qukasyan (Qukasyan, 12.10.1956), Qızılörən-Şenavan (Spitak, 26.04.1946), Əmirxeyir-Kalavan (Krasnoselo, 19.04.1991), Keşişkənd – Gexarot (Araqadz, 03.01.1935), Köçbək-Hedzor (Vayk, 19.04.1991), Gomur – Komk (Vayk, 19.04.1991), Urud-Vorotan (Sisyan, 03.07.1968), İtqıran – Gülüstan (Vayk, 03.01.1935) və s.

4. Azərbaycan dilinə məxsus sözlər əsasında formalaşan mürəkkəb quruluşlu toponimlərin birinci və ya ikinci tərəfi ixtisar edilməklə toponimlərin dəyişdirilməsi: Alaçiq qaya – Alaçux (Dilican), Baş Gərn – Gərn (Abovyan, 03.01.1935), Böyük Vedi – Vedi (Ararat, 04.04.1946), Ellər oyuğu – Ellər (Amasiya), Polad Ayrım – Polad (İcevan), Əlikuçak – Kuçak (Abaran, 03.01.1935), Hacı Muxan – Muxan (Kamo) və s.

5. Azərbaycan dilində işlənən şəxs adları əsasında formalaşan toponimlərin dəyişdirilməsi: Babakişi-Ağavnadzor (Razdan, 15.07.1948), Vəlikənd – Tsaxkavan (Şəmsəddin, 04.04.1939), Qaraməmməd – Meğraşad (Amasiya, 26.04.1946), Qasım-Əli-Getapi (Artik, 01.06.1940), Qəzənfər-Araqats (Abaran, 10.09.1948), Molla Bədəl-Yexeknut (Oktemberyan, 04.04.1946), Paşakənd-Marmarik (Razdan, 03.01.1935), Sultanbəy – Bartsiruni (Vayk, 03.01.1935), Həsənkənd-Şatin (Yeğeqnadzor, 03.01.1935) və s.

6. Memorial xarakterli adlarla əvəz edilmiş toponimlər: Hacı Nəzər – Kamo (Axuryan, 03.01.1935), Heydərbəy – Sverdlov (Stepanavan, 01.04.1940), Boz yoxuş – Musaelyan (Qukasyan, 12.09.1946), Böyük Şəhriyar – Nalbandyan (Oktemberyan, 19.04.1950), Qızılqoç – Qukasyan (Qukasyan, 12.05.1956), Qulucan – Spandaryan (Artik, 31.05.1946), Damcılı – Mravyan (Abaran, 03.01.1935), Qaraməhəmməd – Qorki (Stepanavan, 22.03.1939), Molla Dursun – Şaumyan (1920, Eçmiədzin), Kəvər – Kamo (Kamo, 13.04.1959), Yuva – Şaumyan (Artaşat, 19.04.1950), Yuxarı Necili – Nizami (Masis, 25.01.1978), Aşağı Necili – Sayat Nova (Masis, 25.01.1978), Aralıq Kolanılı – Qriboyedov (Eçmiədzin, 25.01.1978) və s.

7. Azərbaycan dilində işlənən ümumişlək sözlər əsasında formalaşan toponimlərin dəyişdirilməsi: Ağbulaq-Axperek (Krasnoselo, 19.04.1991), Ağqala-Berdkunik (Kamo, 19.04.1991), Ağkənd-Aşotavan (Sisyan, 17.04.1948), Ağcaqala-Tsaxqalanc (Eçmiədzin, 25.01.1978), Artız – Geard (Abovyan, 04.04.1946), Başkənd

– Qeğarkuni (Kamo, 04.04.1946), Qarnıyarıq-Atabekyan (Razdan, 03.01.1935), Qoşabulaq-Şadcrek (Vardenis, 19.04.1991), Daşkənd-Hayrk (Vardenis, 19.04.1991), Düzəkənd – Alvar (Amasiya, 19.04.1991), İydəli-Pştavan (Oktemberyan, 10.04.1947), Göləkənd-Ayqut (Krasnoselo, 19.04.1991) və s.

8. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən sözlər əsasında əmələ gələn toponimlərin dəyişdirilməsi: Yengicə-Norabats (Masis, 25.01.1978), Nüvədi-Nonadzor (Meğri, 1994), Kələkarx – Şenavan (Oktemberyan, 01.04.1946), Toparlı – Hatsik (Axuryan, 07.12.1945) və s.

9. Müəyyən fonetik dəyişiklik edilməklə erməni dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilən toponimlər: Acıbac – Acıbac (Qafan, 19.04.1991), Dəlilər – Dalar (Artaşat, 03.01.1935), Dərəbas – Darbas (Sisyan, 10.09.1946), Ərzəkənd – Arzakan (Razdan), Gyabud – Kapuyt (Əzizbəyov, Vayk), Xozukənd – Quzukənd (Amasiya) və s.

**QƏRBİ AZƏRBAYCANDA (İNDİKİ ERMƏNİSTAN)
DƏYİŞDİRİLMİŞ TÜRK MƏNŞƏLİ
TOPONİMİK ADLARIN
S İ Y A H I S I**

№	Qədim adı	Yeni adı	Yerləşdiyi rayon və ərazi	Fərmanın tarixi
1	2	3	4	5
1	Acıbac	Acibac	Qafan	19.04.1991
2	Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
3	Adıyaman	Qarnhovit	Talin	12.11.1946
4	Ağadərəsi	Katnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
5	Ağadzor	Katnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
6	Ağahəmzəli	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
7	Ağakiçik (Ahaqçı)	Zovasar	Talin	25.01.1978
8	Ağbulaq	Lusaxpyur	Spitak	26.04.1946
9	Ağbulaq	Ağperek	Krasnoselo	19.04.1991
10	Ağbulaq	Ağbullak	Gorus	19.01.1991
11	Ağcaarx	Arevik	Oktemberyan (Armavir)	04.04.1946
12	Ağcaqala	Tsaxkalanç	Eçmiədzin	25.01.1978
13	Ağcaqışlaq	1.Getaşen 2.Getazat	Artaşat	21.06.1948 25.05.1967
14	Ağcaqışlaq	Getapiya	Masis	25.01.1978
15	Ağın	Ani	Ani	12.10.1961
16	Ağkənd	Ağncadzor	Yeğeqnadzor	03.07.1968
17	Ağkənd	Aşotavan	Sisiyan	17.04.1948
18	Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
19	Ağkilsə	Cermakavan	İcevan	19.04.1991
20	Ağkilsə	Azat	Vardenis	03.01.1935
21	Ağqala	Berdkunk	Kamo	19.04.1991
22	Ağudi	Aqitu	Sisyan	19.04.1991
23	Ağzıbir	Lçap	Kamo (Qavar)	07.12.1945
24	Axta rayonu	Razdan rayonu	Razdan	30.06.1959
25	Axta (rayon mərkəzi)	Razdan (rayon mərkəzi)	Razdan	30.06.1959
26	Axtaxana	1.Xlatağ 2.Dzorastan	Qafan	- 01.06.1940
27	Axula	Berkarat	Araqadz	25.01.1978
28	Axund Buzovand	1.Bzovan, 2.Berdik	Artaşat	1920 25.01.1978
29	Alaçıqqaya	Alaçux	Dilican ş.	-
30	Alagöz (Alaqöz)	Araqats	Talın	31.07.1950

1	2	3	4	5
31	Alakilse	1.Baytar 2.Hovtun	Amasiya	– 19.04.1991
32	Allahverdi rayonu	Tumanyan rayonu	Tumanyan	09.09.1930
33	Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
34	Aralıx	Yerazqavors	Axuryan	07.12.1945
35	Aralıx	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.05.1978
36	Aralıx Kolanlı	Yuxarı Kolanlı	Eçmiədzin	–
37	Arazdəyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968
38	Arıxvəli	Lernut	Axuryan	21.10.1967
39	Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
40	Armudlu	Tandzut	Oktemberyan (Armavir)	04.04.1946
41	Artaşat	Verin Artaşat	Artaşat	20.08.1945
42	Artiz	Gexart	Abovyan	04.04.1946
43	Arpa	Areni	Yeğeqnadzor	10.09.1946
44	Arpaçay (qəsəbə)	Axuryan	Axuryan	31.07.1950
45	Arpavar	1.Lusakert 2.Nşavan	Artaşat	20.08.1945 21.10.1967
46	Astazur	Şvanidzor	Meğri	22.04.1935
47	Aşağı Adıyaman	Nerkin Getaşen	Martuni	07.12.1945
48	Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
49	Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talin	04.04.1946
50	Aşağı Ağdan	1.Morut 2.Aknaxpyur	İcevan	25.05.1967 11.11.1970
51	Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1959
	Aşağı Axtala	Gümüşxana	Tumanyan	
52	Aşağı Alçalı	Artsvanist	Martuni	27.09.1968
53	Aşağı Dvin	Dvin	Artaşat	19.04.1950
54	Aşağı Əylənli	Lenuği	Eçmiədzin	04.04.1946
	Aşağı Girətağ	Nerkin Qirataq	Qafan	
55	Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945
56	Aşağı Xatunarx	Tay	Eçmiədzin	03.01.1935
	Aşağı Körpülü	Haxtanak	Noemberyan	1991-ci ildən sonra
57	Aşağı Qanlıca	Vahramaberd	Axuryan	26.04.1946
58	Aşağı Qarabağlar	1.Çimənkənd 2.Urtsadzor	Ararat	1918 25.01.1978
59	Aşağı Qaraqoymaz	Aşağı Sasunaşen	Talin	12.11.1946
60	Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	1926

1	2	3	4	5
61	Aşağı Qarxın	Araks	Eçmiədzin	15.07.1946
62	Aşağı Quylasar (Göyləsər)	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
63	Aşağı Necili	Sayat Nova	Masis	25.01.1978
64	Aşağı Pirtikən	Dzoragyuş	Talin	02.03.1940
65	Aşağı Pürülü	Geğavank	Qafan	19.04.1991
66	Aşağı Türkmənli	Lyusagyuş	Eçmiədzin	03.01.1935
67	Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12.08.1946
68	Aşağı Zeyvə	Artaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
69	Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
70	Avdallar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
71	Avdibəy	Tsaxkaber	Spitak	04.05.1939
72	Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	–
73	Ayğirgöl	Aknaliç	Eçmiədzin	25.01.1978
74	Ayqəhat	Dameşavan	Tumanyan	02.02.1963
75	Aynadzor	Axavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
76	Aynalı	Davdaşen	Talin	19.04.1950
77	Ayrım (sovxoz)	Ptxavan	Noemberyan	–
78	Aysəsi	1.Qızılgül 2.Arates	Yeğeqnadzor	10.09.1946 19.04.1991
79	Babacan	1.Qızılkənd 2.Çanataq 3.Tsapatağ	Vardenis	25.01.1978 19.04.1991 1994
80	Babakişi	Bujakan	Aparan	–
81	Babakişi	Axavnadzor	Razdan	15.07.1948
82	Bacoğlu	Haykavan	Axuryan	07.12.1945
	Bağçalar	Baqaran	Oktemberyan	1991-ci ildən sonra
83	Bağçılıq (sovxoz)	Verin Ptxni	Kotayk	19.04.1991
84	Bala Ayrım	Pokr Ayrum	Tumanyan	-
85	Balakənd	Dovex	Noemberyan	1920
86	Balıqlı	Zorakert	Amasiya	19.04.1991
	Baraxlı	Debedavan	Noemberyan	
87	Barana	Noemberyan	Noemberyan	04.01.1938
88	Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
89	Baş Abaran	Aparan	Aparan	03.01.1935
90	Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
91	Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
92	Başkənd	Vernaşen	Yeğeqnadzor	10.09.1946
93	Başkənd	Qexarkunik	Kamo	04.04.1946
94	Başkənd	Ardzvaşen	Krasnoselo	25.01.1978
95	Baş Gərni	Gərni	Abovyan	03.01.1935

1	2	3	4	5
96	Başnalı	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
97	Bayandur	Vağatur	Gorus	07.05.1969
98	Baytar	Hovtun	Amasiya	19.04.1991
99	Bazarcıq	Arayi	Aparan	15.07.1946
100	Bazarçay	Qorayk	Sisyan	1991-ci ildən sonra
101	Bazmavan	Nor Gexi	Nairi	10.02.1962
102	Becazlı	Vostan	Artaşat	20.08.1945
103	Bəbirli	Bartsarəşen	Ani	03.02.1947
104	Bəkyand	Böyük Parni	Spitak	–
105	Bəkdaş	1.Xordzor 2.Barepat	Qafan	19.04.1991 1991-ci ildən sonra
107	Bəzirxana	Dzitankov	Ani	–
108	Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
109	Bitlicə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
110	Blxeyir	Şenavan	Aparan	19.04.1950
111	Boğazkəsən	Dzorakap	Ani	03.01.1935
112	Boğutlu	Arteni	Talin	31.07.1950
113	Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
114	Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
115	Böyük Arıxvəli	Medz Mantaş	Artik	03.01.1935
116	Böyük Ayrım	Medz Ayrım	Tumanyan	-
117	Böyük Camışlı	Alagəz (Alaqəz)	Araqadz	04.01.1938
118	Böyük Keyti	Keti	Axuryan	26.04.1946
119	Böyük Kəpənək	Musaelyan	Axuryan	03.01.1935
120	Böyük Qarakilsə (rayon mərkəzi)	1.Kirovakan (rayon mərkəzi) 2.Vanadzor	Quqark	03.01.1935 19.04.1991
121	Böyük Qarakilsə rayonu	1.Kirovakan rayonu 2.Quqark rayonu	Quqark	30.09.1935 15.08.1964
122	Böyük Qaraqoyunlu	1.Əzizli 2.Norabak	Vardenis	03.01.1935 19.04.1991
123	Böyük Məzrə	Medz Masrik	Vardenis	19.04.1991
124	Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Oktemberyan (Armavir)	12.11.1946
125	Böyük Şiştəpə	Medz Sepsar	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
126	Böyük Şöllü Dəmirçi	1.Şorlu (Şöllü) 2.Daştavan	Masis	– 25.01.1978
127	Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946

1	2	3	4	5
128	Buğdaşen	Baqravan	Ani	03.02.1947
129	Buğdaşen (dəmir-yol qəsəbəsi)	Baqravan(dəmiryol qəsəbəsi)	Ani	31.07.1950
130	Bulaqlı	1.Həbilkənd 2.Kalinin	Masis	1920 26.09.1967
131	Bzovdal	Bozum	Quqark	25.01.1978
132	Calaloğlu	Stepanavan	Stepanavan	1923
133	Carxac	Kuybişev	Dilican şəhəri	02.03.1940
134	Cəbəçəli	Crahovit	Masis	27.02.1960
135	Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
136	Cəfərabad	Getaşen	Oktemberyan (Armavir)	04.04.1946
137	Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
138	Cəngi	Vardablur	Araqadz	19.04.1950
139	Cənnətli	1. Zovaşen 2. Lanczat	Artaşat	02.03.1940 21.10.1967
140	Civixli	Arqelamut	Krasnoselo	1991-ci ildən sonra
141	Cil	Zoraşen	Krasnoselo	1991-ci ildən sonra
142	Coğaz	Berkaber	İcevan	25.01.1978
143	Comardlı	Tanahat	Sisyan	19.04.1991
144	Cul	Artavan	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1950
145	Cücəkənd	1.Qızıl Şəfəq 2.Cunaşoğ	Kalinino	03.01.1935 1991-ci ildən sonra
146	Çatqran	1.Bazmavan 2.Nor Gexi	Nairi	08.07.1957 10.02.1962
147	Çatqran	1.Razdan 2.Gexaşen	Abovyan	03.01.1935 21.10.1967
148	Çaxırlı	1.Sovetkert 2.Xaçaxbuyr	Vardenis	25.01.1978 1991-ci ildən sonra
149	Çaxmaq	Kamxut	Amasiya	19.04.1991
150	Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
151	Çarxac	Kuybişev	Dilican ş.	02.03.1940
152	Çaykənd	Getik	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1991
153	Çaykənd	Dprabak	Krasnoselo	19.04.1991
154	Çəmbərək	Krasnoselo	Krasnoselo	1920

1	2	3	4	5
155	Çəmbərək	Surenavan	Ararat	1991-ci ildən sonra
156	Çığdamlı (Çiqdamlu)	Azatavan	Artaşat	20.08.1945
157	Çırxılı	Crarat	Axuryan	07.12.1945
158	Çırçır	Varser	Sevan	26.04.1946
159	Çırpılı	Crapi	Noemberyan	25.01.1978
160	Çızixlar	Tsoxamarq	Qukasyan	12.11.1946
161	Çiçəkbulaq	Geğatap	İcevan	19.04.1991
162	Çiftəli	Zuyqaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
163	Çigdamal	Arevaşoq	Spitak	25.01.1978
164	Çimənkənd	Urcadzor	Ararat	1991-ci ildən sonra
165	Çivinli	Yenacur	Amasiya	19.04.1991
166	Çloxan	Beniamin	Axuryan	07.12.1945
167	Çobanmaz	Avşen	Aparan	25.01.1978
168	Çorlu	1. Lernantsk 2. Lernagyux	Qukasyan (Aşotsk)	1920 21.10.1967
169	Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946
170	Çubuxçu	Vardanaşen	Oktemberyan (Armavir)	04.04.1946
171	Çubuxlu	Dzovagyuğ	Sevan	03.01.1935
172	Çubuqlu	1.Pokrovka 2.Kuybişev	Stepanavan	- 04.05.1939
173	Daharlı (Daqarlı)	Qetk	Axuryan	07.12.1945
174	Damcılı	Mravyan	Aparan	03.01.1935
175	Danagirməz	1.Hovit 2.Niqavan	Aparan	15.08.1946 21.10.1967
176	Darğalı	1.Anastasavan 2.Hayqezard	Artaşat	01.12.1949 30.12.1957
177	Daşkənd	Hayrk	Vardenis	19.04.1991
178	Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
179	Daşlı	Daştakar	Ararat	03.07.1968
180	Daylaxlı	Arin	Əzizbəyov (Vayk)	25.05.1978
181	Debetaşen	Baqrataşen	Noemberyan	28.02.1972
182	Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
183	Dədəli	Yexnik	Talin	12.11.1946
184	Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1948
185	Dəlikdaş	Tsakkar	Martuni	1920
186	Dəliqardaş	Saruxan	Kamo (Qavar)	1920
187	Dəlilər	Dalar	Artaşat	03.01.1935
188	Dəmirçilər	Qoçavan	Kalinino (Taşir)	19.04.1991

1	2	3	4	5
189	Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946
190	Dərə	Daranak	Vardenis	19.04.1991
191	Dərəbas	Darbas	Sisyan	10.09.1946
192	Dərəkənd	Dzoragyuğ	Quqark	–
193	Dərəköy	1.Daragyuğ 2.Saragyuğ	Qukasyan	– 12.11.1946
194	Dərəçiçək	Konstantinovka	Razdan	1847
195	Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
196	Dəymədağlı	Şrvenants	Qafan	1920
197	Dirəklər	Karnut	Axuryan	26.04.1946
198	Doqquz (Doxquz)	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
199	Donuzgən (Donquzən)	1.Zəngilər 2.Zorak	Masis	03.01.1935 19.04.1991
200	Dortnu (Tortnu)	Antaraşat	Qafan	29.06.1949
201	Dostlu	Bareqamavan	Noemberyan	25.01.1978
202	Dostluq	Ayanist	Masis	19.04.1991
203	Dovşanqışlaq	Şirakavan	Ani	19.04.1950
204	Düzxaraba	Artaşen	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
205	Düzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
206	Düzkənd rayonu	Axuryan rayonu	Axuryan	31.12.1037
207	Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
208	Düzkənd	Alvar	Amasiya	19.04.1991
209	Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
210	Ellər oyuğu	1.Ellər 2.Lorasar	Amasiya	– 19.04.1991
211	Erdəpin	Yexegis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
212	Evli (Molla Eyyublu)	Dzaramut	Kalinino (Taşir)	19.04.1991
213	Evcilər	Arazap	Oktemberyan (Armavir)	10.04.1947
214	Eylas	1.İpəkli 2.Masis sovxozu	Masis	– 04.04.1946
215	Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
216	Əfəndi	Karadzor	Spitak	26.04.1946
217	Ələyəz	Yeğegis	Yeğeqnadzor	19.04.1991
218	Əlibəyli	Atarbekyan	Eçmiədzin	04.04.1946
219	Əlikuçak	Kuçak	Aparan	03.01.1935
220	Əliqırıx	Blaraşen	Artaşat	10.09.1948

1	2	3	4	5
221	Əliqırıx	Astxadzor	Martuni	03.01.1935
222	Əlili	Salvard	Sisyan	03.01.1935
223	Əmirxeyir	Kalavan	Krasnoselo	19.04.1991
224	Ərəfsə	Arevis	Sisyan	03.07.1968
225	Ərzəkənd	Arzakan	Razdan	–
226	Əskipara	Vaskepar	Noemberyan	–
227	Əyar	Aqarakadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
228	Əzizbəyov	Zaritap	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957
229	Əzizbəyov	Vayk	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1991
230	Gabud	Kapuyt	Əzizbəyov (Vayk)	03.07.1948
231	Gərd	Kard	Qafan	19.04.1991
232	Gərgər	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
233	Gəmrəz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
234	Gomur	Komk	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1991
235	Goran	Qoqaran	Spitak	26.04.1946
236	Gorovan	1.Yenikənd 2.Qorovan	Ararat	1920 04.04.1946
237	Gödəkbulaq	Qarçaxpyur	Vardenis	12.08.1946
238	Gödəklər	Martuni	Karsnoselo	1920
239	Gödəkli	Mrqavan	Artaşat	20.08.1945
240	Göl	Liçk	Martuni	–
241	Gölkənd	Ayqut	Krasnoselo	19.04.1991
242	Göllü	Ardenis	Amasiya	19.04.1991
243	Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1935
244	Göykümbət	Kexanist	Masis	01.12.1949
245	Göysu	Avazan	Vardenis	1991-ci ildən sonra
246	Göyyoxuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946
247	Gözəldərə	Gexadzor	Araqadz	15.07.1946
248	Gözlü	Akunk	Talin	12.02.1946
249	Güdgüm	Geğanuş	Qafan	29.06.1949
250	Güləblı	Dzorqlux	Aparan	–
251	Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan (Aşotsk)	15.07.1946
252	Güllüdüz	Vardahovit	Yeğeqnadzor	19.04.1991
253	Güllücə	Vardenis	Aparan	19.04.1950
254	Güllücə	Dzovk	Abovyan	25.01.1978
255	Güllücə	Saraart	Spitak	–

1	2	3	4	5
256	Gümrü	1.Aleksandropol 2.Leninakan 3.Qumayri		1837 1924 1990
257	Gümüş	Kardenis	Razdan	19.04.1991
258	Güney	Arequni	Vardenis	19.04.1991
259	Gürcüel	Torosgyuğ	Qukasyan (Aşotsk)	1924
260	Hacı Bayram	1.Bağçalar 2.Baqaran	Oktemberyan (Armavir)	03.01.1935 03.07.1968
261	Hacı Xəlil	Tsaxkaovit	Araqadz	15.07.1946
262	Hacı Qara	Ayqeşat	Eçmiədzin	03.01.1935
263	Hacı Qara	1.Makarəşen 2.Lernapad	Quqark	01.03.1946 26.10.1957
264	Hacılar	Mrqastan	Eçmiədzin	03.01.1935
265	Hacı Muğan	1.Muxan 2.Tsovazard	Kamo (Qavar)	1924 25.01.1978
266	Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
267	Haçasu	Açacur	İcevan	–
268	Haxqıxlı	1.S.Vurğun 2.Hovk	İcevan	25.01.1978 19.04.1991
269	Haxs	Zorap	Əştərək	01.12.1949
270	Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
271	Heydərbəy	Sverdlov	Stepanavan	01.04.1940
272	Həbilkənd	Noramark	Masis	1991-ci idən sonra
273	Həmzəçimən	Markahovit	Quqark	25.01.1978
274	Həsənkənd	Şatin	Yeğeqnadzor	03.01.1935
275	Hüseynquluəğalı	1.Nərimanlı 2.Şatavan	Vardenis	1924 19.04.1991
276	Xaçaparax	Zəhmət	Masis	03.01.1935
277	Xaçakilsə	Paros	Artik	03.01.1935
278	Xaçdaraq	Xaştarak	İcevan	–
279	Xaçdur	Tsaxkaşat	Tumanyan	03.01.1935
280	Xaçkənd	Debet	Quqark	03.01.1935
281	Xalisə	Noyakert	Ararat	19.04.1991
282	Xancığaz	1.Gözəldərə 2.Aznavadzor	Quqark	01.06.1940 19.04.1991
283	Xaraba Sarvanlar	Nor Qoxb	Artaşat	1920
284	Xarratlı	Arevabyur	Masis	25.01.1978
285	Xeyribəyli	Yervandaşat	Oktemberyan (Armavir)	25.05.1967

1	2	3	4	5
286	Xoşkotan	Voskevaz	Noemberyan	25.01.1978
287	Xozukənd	1.Quzukənd 2.Qarnariç	Amasiya	- 19.04.1991
288	Xıznauz	Araqats	Eçmiədzin	04.04.1946
289	İbiş	Dayrık	Amasiya	19.04.1991
290	İkinci Qarakilsə	Dozaraşen	Qukasyan (Aşotsk)	03.01.1935
291	İlanlı	1.Çaybasar 2.Aravet	Amasiya	26.04.1946 19.04.1991
292	İlançalan	Artaşavan	Əştərək	-
293	İlli	Qoğmik	Amasiya	25.01.1978
294	İlli Qarakilsə	1.İlli 2.Hoğmik	Amasiya	1920 25.01.1978
295	İlxıyabı	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
296	İlməzli	Daşdadem	Kalinino	1991-ci ildən sonra
297	İmanşalı	Mxçyan	Artaşat	03.01.1935
298	İmirli	Ttucur	Aparan	19.04.1950
299	İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
300	İnəkdağ	1.Yenikənd 2.Tretuk	Vardenis	25.01.1978 19.04.1991
301	İnəkli	Antarut	Əştərək	01.12.1949
302	İpəkli	"Masis" sovxozu	Masis	04.04.1946
303	İrəvan	1.Erivan 2.Yerevan	-	1828 1936
304	İstisu	Cermuk	Əzizbəyov (Vayk)	-
305	İtqıran	1.Gülüstan 2.Nor Aznaberd	Əzizbəyov (Vayk)	03.01.1935 19.04.1991
306	İydəli	Pştavan	Oktemberyan (Armavir)	10.04.1947
307	Kaftarlı	Panik	Artik	1924
308	Kalara	Qukasavan	Masis	01.12.1949
309	Karvansaray	İcevan	İcevan	-
310	Karvansara	Amretaza	Aparan	25.01.1978
311	Keçili	Mrqaşat	Oktemberyan (Armavir)	04.04.1976
312	Kefli	Karvansara	Qukasyan (Aşotsk)	25.01.1978

1	2	3	4	5
313	Kemraz	Kamoris	Abovyan	25.01.1978
314	Ketran	Getameç	Nairi	21.06.1948
315	Keşişkənd	Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	06.12.1957
316	Keşişkənd	Qexarot	Araqadaz	03.01.1935
317	Keşişkənd	1.Mikoyan 2.Yeğeqnadzor	Yeğeqnadzor	03.01.1935 06.12.1957
318	Keşişveran	1.Zovaşen 2.Urtsalanç	Ararat	03.01.1935 21.10.1967
319	Kələkarx (Kalaqarx)	Şenavan	Oktemberyan (Armavir)	04.04.1946
320	Kələli	Noraber	Ani	03.02.1947
321	Kənkan	Hatis	Abovyan	25.01.1978
322	Kərimarx	Sovetakan	Oktemberyan (Armavir)	03.01.1935
323	Kərimkənd	Dzaxkaşen	Kamo (Qavar)	02.03.1940
324	Kərkibaş	1.Şəfəq 2.Vanevan	Vardenis	25.05.1967 19.04.1991
325	Kərpikli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
326	Kəsəmən	1.Bahar 2.Artunik	Vardenis	25.01.1978 19.04.1991
327	Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
328	Kəvər	1.Yeni Bayazid 2.Kamo 3.Qavar	Kamo (Qavar)	1830 13.04.1959 19.04.1991
329	Kıgı	Geği	Qafan	—
330	Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	03.01.1935
331	Kiçik Ketı	Lernantsk	Axuryan	26.04.1946
332	Kiçik Kəpənək	Hovit	Axuryan	07.12.1945
333	Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
334	Kiçik Məzrə	Pokr Masrik	Vardenis	19.04.1991
335	Kiçik Pərnı	Anuşavan	Artik	07.05.1969
336	Kiçik Şəhriyar	Nor Artages	Oktemberyan (Armavir)	03.07.1968
337	Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan (Aşotsk)	12.12.1946
338	Kiçik Şorlu – Dəmirçi	1.Dəmirçi 2.Darpnik	Masis	03.01.1935 19.04.1991
339	Kilisəkənd	Sraşen	Qafan	1924
340	Ko l a g ir ə n (Klaqeran)	Antaramut	Quqark	10.09.1948

1	2	3	4	5
341	Kolagirən (Kolakran)	Dzovinar	Martuni	03.01.1935
342	Kolagirən st.	Tumanyan st.	Tumanyan	31.07.1950
343	Kolqat (Qolqat)	Geğanist	Artik	15.07.1948
344	Kondaksaz	Rya Taza	Abovyan	25.01.1978
345	Korbulaq	1.Tsaxkaşen 2.Sizevat	Qukasyan (Aşotsk)	20.10.1946 21.10.1967
346	Korbulaq	Şenkani	Araqadz	25.01.1978
347	Kosaməmməd	Batikyan	Kamo (Qavar)	1924
348	Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov (Vayk)	1924
349	Kotayk	Abovyan	Abovyan	02.10.1961
350	Kotigex	Şavarşavan	Noemberyan	15.06.1964
351	Körpəli	Arşalyus	Eçmiədzin	03.01.1935
352	Köçbək	Uğedzor	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1991
353	Künən (Kunen)	1.Getaşen 2.Kirants	İcevan	03.01.1935 25.05.1967
354	Qabaxlı	Qoxtanik	Yeğeqnadzor	1991-ci ildən sonra
355	Qacaran	Kacaran	Qafan	04.07.1951
356	Qaçğan	Lernavan	Spitak	26.04.1946
357	Qaçğan	Arevadzor	Tumanyan	25.01.1978
358	Qalaça	Berdavan	Noemberyan	25.01.1978
359	Qaltaxçı	Hartagyüğ	Spitak	26.04.1946
360	Qamışqut	Yeğeqnut	Quqark	03.01.1935
361	Qamışlı	Vartanik	Oktemberyan (Armavir)	25.01.1978
362	Qanlı (Qanlı Allahverdi)	Qamışlı	Vardenis	12.08.1946
363	Qapılı	Qusanagyüğ	Ani	03.02.1947
364	Qaraboya	Xnqoyan	Spitak	26.04.1946
365	Qarabulaq	Yerincatap	Aparan	15.07.1946
366	Qarabulaq	Şagik	Amasiya	19.04.1991
367	Qaraburun	1.Karmraşen 2.Karakert	Talin	31.07.1950 21.01.1965
368	Qaracoran	Aragyüğ	Nairi	04.04.1946
369	Qaraçanta	1.Əzizbəyov 2.Areqnadem	Amasiya	04.05.1939 19.04.1991
370	Qaradağlı	1.Tsaxkaşen 2.Mrqavet	Artaşat	20.08.1945 21.10.1967

1	2	3	4	5
371	Qaradaş	Sevkar	İcevan	–
372	Qarahəmzəli	1.Tamamlı 2.Burastan	Artaşat	1918 1924
373	Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
374	Qaraisa	Meğrahovit	Kalinino (Taşir)	19.04.1991
375	Qarakilsə	Artavan	Abaran	19.04.1950
376	Qarakilsə	Lernqovit	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
377	Qarakilsə	1.Sisavan 2.Sisyan	Sisyan	02.03.1940
378	Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	21.06.1948
379	Qaraqala	Noramut	Kalinino (Taşir)	19.04.1991
380	Qaraqaya	Dzorvank	Krasnoselo	19.04.1991
381	Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.01.1978
382	Qaraqoyunlu	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
383	Qaraqula	Getap	Talin	12.11.1946
384	Qaraqula (dəmiryol stansiyası yanında qəsəbə)	Getap (dəmiryol st. qəsəbə)	Talin	31.07.1950
385	Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
386	Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	26.04.1946
387	Qaraiman	Sovetkənd	Vardenis	25.01.1978
388	Qaranamaz	1.Yeniyol 2.Ağvorik	Amasiya	03.01.1935 19.04.1991
389	Qaranlıq	Lusagyuğ	Aparan	10.09.1948
390	Qaranlıq	Gexovit	Martuni	03.07.1968
391	Qaranlıqdərə	1.Xavaradzor 2.Lusadzor	İcevan	– 03.01.1935
392	Qarğabazar	Aykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967
393	Qasıməli	Getapi	Artik	01.06.1940
394	Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
395	Qayabaşı	Geğemabak	Vardenis	19.04.1991
396	Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946
397	Qazarapat	İsahakyan	Ani	30.06.1945
398	Qədirli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
399	Qəmərli	Artaşat	Artaşat	01.09.1945
400	Qəmərli	Medzamor	Eçmiədzin	15.07.1946
401	Qəzənfər	Araqats	Aparan	10.09.1948
402	Qılıçatax	Suser	Talin	12.11.1946
403	Qıpçaq	Ariç	Artik	31.05.1946
404	Qırğı	Ardzvaberd	Şəmşəddin	25.01.1978
405	Qırxbulaq	Akunk	Vardenis	03.01.1935

1	2	3	4	5
406	Qırxdəyirman	Xnaberd	Araqadz	15.07.1946
407	Qırmızılı	Karmraşen	Talin	12.11.1946
408	Qızılqoç	1. Verin Qukasyan 2. Qukasyan	Qukasyan	04.01.1938 12.10.1956
409	Qızılörən	Şenavan	Spitak	26.04.1946
410	Qızılkilisə	1. Qızıldaş 2. Artsuni	Kalinino (Taşir)	03.01.1935 19.04.1991
411	Qızılkilisə	Karmravan	Qukasyan (Aşotsk)	03.01.1935
412	Qızılkənd	Tsapatağ	Vardenis	19.04.1991
413	Qızıl Tamur	Voskevaz	Əştərək	03.01.1935
414	Qızılvəng	1. Çiçəkli 2. Makenis	Vardenis	24.07.1940 25.01.1978
415	Qızqala	Getavan	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
416	Qoduxvəng (Qoturvan)	Gədikvəng	Yeğeqnadzor	–
417	Qolqat	Geğanist	Artik	15.07.1948
418	Qonaqqran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
419	Qoncalı	Zarişat	Amasiya	19.04.1991
420	Qoradis	Horadis	Əzizbəyov (Vayk)	03.07.1968
421	Qorçulu	Arcahovit	Razdan	1991-ci ildən sonra
422	Qoşabulaq	Sadrek	Vardenis	19.04.1991
423	Qoşavəng	Aykadzor	Ani	19.04.1950
424	Qoturbulaq	Katnaxpyur	Stepanavan	03.01.1935
425	Qoturbulaq	Ttucur	Krasnoselo	1918
426	Qovşut	Kavçut	Qafan	19.04.1991
427	Qovuşuq	Yermon	Yeğeqnadzor	19.04.1991
428	Qoytur	Getap	Yeğeqnadzor	03.01.1935
429	Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935
430	Quləli	Karmirgyuğ	Kamo (Qavar)	01.06.1940
431	Quləli	Ayqedzor	Şəmşəddin	04.05.1939
432	Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1946
433	Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan (Aşotsk)	12.01.1946
434	Qurdbulaq	Aykeşat	Oktemberyan (Armavir)	19.04.1950
435	Qurdqulaq	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10.09.1946
436	Qurduqulu	Armavir	Oktemberyan (Armavir)	03.01.1935

1	2	3	4	5
437	Qurduqulu rayonu	1.Sərdarabad rayonu 2.Oktemberyan rayonu	Oktemberyan (Armavir)	09.09.1930 02.03.1935
438	Quru Araz	Yerasxaun	Oktemberyan (Armavir)	19.04.1950
439	Quruboğaz	Ortaçya	Aparan	25.01.1978
440	Qurumsulu	Dostlu	Noemberyan	–
441	Quşçu	Keçut	Əzizbəyov (Vayk)	12.11.1946
442	Qutniqışlaq	Hovtaşen	Artik	15.07.1946
443	Lələkənd	Laliqyuğ	İcevan	–
444	Ləlvər	Debetavan	Noemberyan	25.01.1978
445	Ləmbəli	1.Debetaşen 2.Baqrataşen	Noemberyan	18.06.1960 23.02.1972
446	Mağaracıq	Qdaşen	Amasiya	19.04.1991
447	Mağda	Lernarot	Əştərək	01.12.1949
448	Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
449	Mahmudlu	1.Çaykənd 2.Bağavank	Qafan	01.06.1940 1994
450	Manes	Alaverdi	Tumanyan	–
451	Maralzəmi	Tğkut	Meğri	1994
452	Masdərə	Dalarik	Talin	21.01.1965
453	Mehmandar	Hovtaşat	Masis	25.01.1978
454	Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20.08.1945
455	Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
456	Meşəkənd	Antarameç	Krasnoselo	19.04.1991
457	Məçidli	Nor Kyank	Artik	01.04.1940
458	Məlikgyuğ	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
459	Məlikkənd	Məlikgyuğ	Araqadz	15.07.1946
460	Məliklər	Spandaryan	Sisyan	04.05.1939
461	Məsimli	Aygepat	Artaşat	01.12.1949
462	Məzrə	Bartsravan	Sisyan	10.09.1946
463	Mhub	Balaovit	Abovyan	26.12.1968
464	Misxana	Hankavan	Razdan	01.12.1949
465	Molla Bayazet	Bambakaşat	Oktemberyan (Armavir)	03.01.1935
466	Molla Bədəl	1.Bədəl 2.Yexeknut	Oktemberyan (Armavir)	1920 04.04.1946
467	Mollaqışlaq	1.Güllüdərə 2.Vardhovit	Quqark	25.01.1978 19.04.1991

1	2	3	4	5
468	Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	1920
469	Molla Eyyublu	1.Evli 2.Dzoramut	Kalinino (Taşir)	- 19.04.1991
470	Molla Göyçə	Maralik	Ani	03.01.1935
471	Mollaqışlaq	1.Gullu dəre 2.Vardahovit	Quqark	-
472	Molla Musa	Voskeask	Axuryan	26.04.1946
473	Morut	Aknaxpyur	İcevan	11.11.1970
474	Muğamlı	1.Muğam 2.Hovtaşen	Artaşat	20.08.1945 25.01.1978
475	Muğan	Hovdameç	Eçmiədzin	25.01.1978
476	Muğancıq	Hayqedzor	Gorus	25.01.1978
477	Muncuxlu	Tsilkar	Araqadz	15.07.1946
478	Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964
479	Murteyil	Geğatap	İcevan	1991-ci ildən sonra
480	Mustuqlu	Lancik	Ani	03.02.1947
481	Nalbənd	Şirakamut	Spitak	25.01.1978
482	Nəziravan	Kazaravan	Əştərək	19.04.1991
483	Nəzinanlı	Şatvan	Vardenis	19.04.1991
484	Nuparaşen	Sovetaşen	İrəvan ş.	26.03.1938
485	Nüvədi	Nonadzor	Meğri	1994
486	Ocaqqulu	Arapi	Axuryan	26.04.1946
487	Oğruca	1.Qaraiman 2.Sovetkənd 3.Kaxaki	Vardenis	- 25.01.1978 19.04.1991
488	Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
490	Oxçuoğlu	Vaxçi	Amasiya	19.04.1991
491	Ortakənd	Qladzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
492	Ortakilisə	Maisyan	Axuryan	26.04.1946
493	Ortkilsə (dəmiryol st.-da qəsəbə)	Maisyan (dəmiryol st.-da qəsəbə)	Axuryan	31.07.1950
494	Ovandərə	Ovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
495	Öysüz	Darik	Amasiya	19.04.1991
496	Ördəkli	Lçaşen	Sevan	26.04.1946
497	Palıdlı	Arpeni	Qukasyan (Aşotsk)	25.01.1978
499	Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
500	Paşalı	1.Əzizbəyov 2.Zarıtap	Əzizbəyov (Vayk)	03.01.1935 08.07.1957

1	2	3	4	5
501	Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
502	Polad Ayrım	1.Polad 2.Xaçardzon	İcevan	– 19.04.1991
503	Pürülü	Qeğavank	Qafan	1991-ci idən sonra
504	Püşkək	Aygedzor	Meğri	–
505	Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
506	Reyhanlı	Hayqavan	Ararat	04.04.1946
507	Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
508	Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
509	Saçlı	Noraşen	Aparan	15.07.1946
510	Salah	Akavanavak	İcevan	19.04.1991
511	Samaqar	Geğakert	Eçmiədzin	25.01.1978
512	Samurlu	Sarapat	Qukasyan (Aşotsk)	12.11.1946
513	Saral	Nor Xaçkar	Spitak	1991-ci ildən sonra
514	Sarıyaqub	Çağazadzor	Vardenis	19.04.1991
515	Sarıyer	Apavan	Kalinino (Taşir)	19.04.1991
516	Sarıgeğ	Sargyuğ	İcevan	10.05.1951
517	Sarıbaş	Aykasar	Artik	15.07.1948
518	Sarvanlar	Sis	Masis	19.04.1991
519	Satanaxaç	1.Güney 2.Arevuni	Vardenis	03.01.1935 19.04.1991
520	Saybalı	Sarnakunk	Sisyan	10.09.1946
521	Sədibağdı (Sadibaqdi)	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
522	Səmədərviş (Samadarviş)	Çknax	Aparan	01.06.1940
523	Sərdarabad	1.Oktember Armavir	Oktemberyan (Armavir)	03.01.1935 1992
524	Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
525	Sirkətas	Xdrants	Qafan	1920
526	Sisyan	Hatsavan	Sisyan	02.03.1940
527	Sofulu	Soflu	Sisyan	19.04.1991
528	Sonqurlu	Hayrenyats	Artik	31.05.1946
529	Sovetkənd	Kaxaki	Vardenis	19.04.1991
530	Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov (Vayk)	12.10.1956
531	Soyuqbulaq	Paqaxbuyr	Kalinino (Taşir)	19.04.1991
532	Svanverdi	Luysaxpyur	Ani	03.02.1947

1	2	3	4	5
533	Söyütlü	Sarnaxpyur	Ani	02.03.1940
534	Subatan	Geğakar	Vardenis	19.04.1991
535	Sultanabad	1.Şurabad 2.Pağakn	Amasiya	1924 19.04.1991
536	Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov (Vayk)	03.01.1935
537	Sultanəli qışlağı	1.Canəhməd 2. Günəşli 3.Kutakan	Vardenis	1920 03.07.1969 19.04.1991
538	Susuz	Tsamaksar	Talin	12.02.1946
539	Şabadin	Yeğək	Qafan	19.04.1991
540	Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
541	Şahablı	Şahab	Ararat	03.07.1968
542	Şahalı	Vaaqni	Quqark	10.04.1947
543	Şahnəzər	Medzavan	Kalinino (Taşir)	25.01.1978
544	Şahvarut	Uşakert	Oktemberyan (Armavir)	03.07.1968
545	Şenatağ	Lernaşen	Sisyan	02.03.1940
546	Şeyx Hacı (Şıxacı)	Şqarşik	Talin	03.01.1935
547	Şəfəq	Vanevan	Vardenis	19.04.1991
548	Şəhriz	Geğmavan	Sevan	26.04.1946
549	Şıxlar	Lusakert	Ararat	26.12.1968
550	Şıxlar	1.Qızıl Şəfəq 2.Torunik	Sisyan	02.03.1940 1991-ci ildən sonra
551	Şırsır (Çir-çir)	Varser	Sevan	26.04.1946
552	Şidli	Yeğeqnavan	Ararat	19.04.1991
553	Şirabad	Parakar	Sisyan	–
554	Şirazlı	Vosgetap	Ararat	19.04.1991
555	Şirəqala	Vardenut	Aparan	15.07.1946
556	Şirvancıq	Lernakert	Artik	15.07.1948
557	Şişqaya	1.Quqariç 2.Geğamasar	Vardenis	19.04.1991 1991-ci ildən sonra
558	Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935
559	Tala	Getaovit	İcevan	25.01.1978
560	Talıboğlu	Musakert	Artik	15.07.1948
561	Talış	Aruc	Əştərək	11.11.1970
562	Tapanlı	Geğasar	Spitak	25.01.1978
563	Tamamlı	Burastan	Artaşat	1920
564	Tatar Təzəkəndi	Təzəgyuğ	Masis	1920

1	2	3	4	5
565	Tayçarix	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
566	Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
567	Tecrabəy	Dzoraxpyur	Abovyan	04.04.1946
568	Təkiyə	Bazmaxpyur	Əştərək	01.12.1949
569	Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	19.04.1950
570	Təkəli	1.Təkərli 2.Artavaz	Razdan	19.04.1991
571	Təknəli	Kokahovit	Qukasyan (Aşotsk)	25.01.1978
572	Təpədibi	Haykavan	Oktemberyan (Armavir)	04.04.1946
573	Təpədölək	Arevik	Axuryan	07.12.1945
574	Təpəköy (Təpəkənd)	Berdəşen	Amasiya	19.04.1991
575	Tərp	Saravan	Əzizbəyov	27.02.1960
576	Təzəkənd	Ayntap	Masis	10.09.1970
577	Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan (Aşotsk)	21.10.1967
578	Təzəkənd	Tasik	Sisyan	03.07.1968
579	Təzəköy	Təzəgyuğ	Qukasyan (Aşotsk)	1918
580	Titoy xaraba	Bavra	Qukasyan (Aşotsk)	–
581	Toxaşalı	Masis	Artaşat	20.08.1945
582	Toxluca	Draxtik	Krasnoselo	19.04.1991
583	Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
584	Tomartaş (dəmiryol qəsəbəsi)	Vardakar (dəmiryol qəsəbəsi)	Artik	31.07.1950
585	Toparlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
586	Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
587	Tovuzqala	Berd	Şəmşəddin	1920
588	Tulnəbi	Saralanc	Nairi	04.04.1946
589	Türk Qarakilsəsi	Axurik	Axuryan	03.01.1935
590	Tüskülü (Tuskyulu)	Lusakunk	Vardenis	25.01.1978
591	Ulya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	–
592	Uluxanlı	Nərimanlı	Masis	1924
593	Uluxanlı (dəmiryol st.-da qəsəbə)	Masis (dəmiryol st.-da qəsəbə)	Masis	31.07.1950
594	Urud	Voratan	Sisyan	03.07.1968
595	Uz	Uyts	Sisyan	19.04.1991

1	2	3	4	5
596	Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
597	Uzunoba	Arqavand	Oktemberyan	10.04.1947
598	Uzuntala	1.Onut 2.Aygehovit	İcevan	25.05.1967 12.02.1969
599	Uzuntala qəsəbəsi	Qayan	İcevan	25.05.1967
600	Vağudi	Vağadin	Sisyan	1994
601	Varmaziyar	Arevaşat	Eçmiədzin	04.04.1946
602	Vedi	Ararat	Ararat	15.05.1968
603	Vəliağalı	Dzoragyuğ	Martuni	1920
604	Vəligeğ	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939
605	Yaqublu	Meğrut	Quqark	01.04.1946
606	Yamancalı	Dextsut	Artaşat	25.05.1967
607	Yanıxpəyə	1.Meşəkən 2.Antarameç	Karsnoselo	25.01.1978 19.04.1991
608	Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25.05.1967
609	Yasovul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
610	Yaşıl	Kakavadzor	Talin	12.11.1946
611	Yaycı	Dzovaber	Sevan	25.01.1978
612	Yaycı	Qarjis	Gorus	03.07.1968
613	Yeni Bayazid	Kamo	Kamo	13.04.1959
614	Yeqanlar	Arevşat	Artik	15.07.1948
615	Yelqovan	Kotayk	Abovyan	31.07.1965
616	Yengicə	Qandzak	Yeğeqnadzor	10.09.1946
617	Yengicə	Sisavan	Ararat	19.04.1991
618	Yeni Bayazid	Kamo	Kamo	13.04.1968
619	Yenikənd	Tretuk	Vardenis	19.04.1991
620	Yeniköy	Goravan	Ararat	03.07.1968
621	Yeniköy	Xarkov	Ani	1924
622	Yeniyol	Ağverik	Amasiya	19.04.1991
623	Yengicə	Sisavan	Ararat	19.04.1991
624	Yeritsatumb	Bartsravan	Gorus	01.06.1940
625	Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1949
626	Yuxarı Ağcaqala	Verin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
627	Yuxarı Ağdam	Qandzakar	İcevan	1920
628	Yuxarı Ağdan	Ağdan	İcevan	25.05.1967
629	Yuxarı Adıyaman	Verin Getaşan	Martuni	07.12.1945
630	Yuxarı Axta	Lernanist	Razdan	25.01.1978

1	2	3	4	5
631	Yuxarı Əylənli	Tsaxkunk	Eçmiədzin	04.04.1946
632	Yuxarı Xatınarx	Aknaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
633	Yuxarı Kolanlı	Qriboyedov	Eçmiədzin	25.01.1978
634	Yuxarı Körpülü	Nor Xaçisar	Noemberyan	1991-ci ildən sonra
635	Yuxarı Kürdkənd	Noraşen	Artaşat	–
636	Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946
637	Yuxarı Qaraqoymaz	Verin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
638	Yuxarı Qarxun	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946
639	Yuxarı Quylasar (Kuylasar)	Bambakavan	Artaşat	20.08.1945
640	Yuxarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
641	Yuxarı Pirtikən	Musagyuş	Eçmiədzin	03.01.1935
643	Yuxarı Türkmənli	Abaqa	Eçmiədzin	03.01.1935
644	Yuxarı Zağalı	Axbradzor	Vardenis	25.01.1978
645	Yuxarı Zeyvə	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978
646	Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
647	Zeytə	Zedea	Əzizbəyov (Vayk)	19.04.1991
648	Zeyvə	David bəy	Qafan	29.06.1949
649	Zəhmət	Xaçpar	Masis	19.04.1991
650	Zəngibasar	Masis	Masis	15.03.1953
651	Zərkənd	Kut	Vardenis	19.04.1991
652	Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	03.01.1935
653	Zod	Sotk	Vardenis	19.04.1991
654	Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
655	Zorba	Sorik	Talin	03.01.1935
656	Zöhrəbli	Mrqanuş	Artaşat	20.08.1945

QƏRBI AZƏRBAYCANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ

Qərbi Azərbaycan ərazisi maddi mədəniyyət nümunələrinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycanın tarixini özündə yaşadan bu maddi mədəniyyət nümunələri – tarixi abidələr tədqiqat kənarında qalmış, elmi şəkildə öyrənilməmişdir. Bu tarixi abidələr də indiki Ermənistan ərazisinin köklü sakinlərinin azərbaycanlılar olduğunu aydın şəkildə təsdiq edir. «Bunu həmin ərazidəki saysız-hesabsız yeraltı və yerüstü maddi mədəniyyət nümunələri – qədim yaşayış məskənləri, nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sənduqələr, xaçdaşlar, at-qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqlar da təsdiq edir» [23, s.9].

İndiki Ermənistan adlanan ərazinin müxtəlif bölgələrindən tapılan tarixi abidələr, daş kitabələr Qərbi Azərbaycanın aborigen xalqının Azərbaycan türkləri olduğunu aydın şəkildə göstərir. Bu baxımdan A.Qurbanovun Kalinino rayonunun Cücəkənd kəndindən tapdığı yazılı abidələr [36, s.3-9], Həmzə Vəlinin Meğri rayonundakı Nüvədi kəndinin Qarqadaş dağından tapdığı, Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin eyni olan daş kitabələr [26] xüsusi və təsdiqedicisi tarixi faktlardır.

Eyni zamanda İrəvan şəhərinin yaxınlığında yerləşən Zəngibasar (Masis) rayonunun Cəfərabad (Arqavand) kəndində «indi də ucalmaqda olan bir türbə həmin dövrün (XV əsrin – *İ.B.*) yadigarıdır. Türbə bişmiş kərpicdən və daşdan tikilib. Kitabəsində Əmir Səidin və onun oğlu Pir Hüseynin adı çəkilir. Hüseyn Pir Yaqub bəydən əvvəl Çuxur Səd vilayətinin əmiri olub. Kitabədə həmçinin qaraqoyunlular sülaləsinin başçısı Qara Yusifin (1410-1420) sərkərdəliyindən bəhs olunur, onun oğlu Pir Budağın böyük hökmdar olması qeyd edilir. Şübhəsiz ki, türbə Qara Yusifin Teymurilər məğlub edib Kürün cənubundakı Azərbaycan torpaqlarını, Gürcüstanı, Ermənistanı, Ərəb İraqını ələ keçirdikdən sonra öz oğlu Pir Budağın Təbrizdə padşahlıq taxtına oturtmaq haqqında verdiyi fərmanla əlaqədar ucaldılmışdır» [38, s.8].

Azərbaycan xalqının mənşəyinin formalaşmasının, eləcə də Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin hərtərəfli öyrənilməsində ərazinin tarixi abidələri qaranlıq məsələlərə bir aydınlıq gətirir. İndiki Ermənistanın Sisyan rayonunun Urud kəndində dövrümüzdə qədər qalan iki orta əsr xatirə abidəsi bu baxımdan xüsusilə maraqlıdır. Sənduqə formalı birinci qəbir daşının üzərində ərəb dilində yazı həkk olunmuşdur. Yazının tərcüməsi belədir: Allah, Məhəmməd, Əli Üğvan (ağvan) nəslindən olan kəndxuda oğlu Əmrusəl, ramazan ayı, 883-cü il (miladi tarixi ilə 26.11-25, 12.1478-ci il).

Bundan yüz il sonra düzəldilmiş qoç heykəlli başqa bir daş üzərində ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində kitabə həkk olunmuşdur: «Di gəl ki, yarı gördüm gözü yaşıl, sözü qanlı... Allah Məhəmməd, Əli Üğvan (ağvan) nəslindən İftixar.. 986-cı il (miladi tarixi ilə 1578-79-cu illər), yoxdur bu dərdimə çarə» [46, s.13]. Bu daş kitabələrdə qeyd olunan «üğvan» tarixən Zəngəzur mahalında, Dağlıq Qarabağda yaşamış türk tayfalarından birinin adıdır.

Eləcə də Sisiyan rayonunun Urud kəndində XVI əsrə aid tapılmış abidənin üstündə Azərbaycan dilində yazılmış şeir parçası da tarixi həqiqətlərdən söhbət açır.

Bir cavani nazənin məskənidir bu məzar,

Eyləmiş nazik tənin xakiylə yeksan ruzigar [39, s. 44].

«...eramızın IV yüzilinə qədər Qərbi Azərbaycanda müxtəlif türk boyları yaşamışdır və hakimiyyət də ancaq onlara məxsus olmuşdur. Təbii ki, həmin ərazilərdəki bu tarixi dövrə aid bütün maddi-mədəniyyət nümunələrinin Azər-Türk boylarına məxsus olduğu da etiraf edilməli, Azər-Türk babalarımızın tarixi-mənəvi haqqı özlərinə qaytarılmalıdır.

Ən qədim dövrlərdən xristianlığa qədərki mərhələ kimi ayırdığımız bu dövr Qərbi Azərbaycan abidələri sırasında Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisindəki e.ə. II minilliyə aid Qoşundaş tikili qalıqları, e.ə. VIII yüzildə İrəvan şəhəri yaxınlığında Qırmızıtəpə adlı yüksəklikdə ucaldılmış Teyşebaini, İrəvan şəhərinin yerində Qanlıtəpə adlı yüksəklikdə salınmış Erebus, Göyçə mahalının Qaranlıq (indiki Martuni) rayonunun Kolagirən kəndinin kənarındakı Teyşeba qalaları, Zəngəzur mahalının Meğri rayonunun Nüvədi kəndində aşkar edilmiş eradan əvvəlki minilliklərə aid Qarqadaşı kitabələri, Gərnibasər mahalında e.ə. III-II yüzillərdə inşa edilmiş Gərnı qalası və həmin qalada eramızın I yüzilində Arman hökmdarı I Trıdat tərəfindən tikilmiş, «Təxti-Turadat» adı ilə tarixə düşən saray xüsusi yer tutur [23, s.11].

XIX əsrin I yarısında Türkmənçay müqaviləsindən sonra indiki Ermənistan ərazisinə ermənilərin köçürülməsi nəticəsində Azərbaycan türklərinin tarixi keçmişi ilə səsleşən abidələr dağıdılmış, viran edilmiş və bununla da ermənilər azərbaycanlılara qarşı həm də mənəvi soyqırımını hıyata keçirmişdir.

Təkcə bir faktı qeyd etmək istərdik ki, XIX əsrdə İrəvan quberniyasında 310 məscid olmuşdur. İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı qəzalarının aşağıda göstərilən kəndlərində məscidlər olmuşdur ki, onların çoxu müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmamış, ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

1. İrəvan qəzası üzrə:

1. İrəvan şəhəri –	7 məscid
2. Xaçaparax –	1 məscid
3. Çarbox –	1 məscid
4. Uluxanlı –	4 məscid
5. Çalaxanlı –	1 məscid
6. Sabunçu –	1 məscid
7. Avşar –	1 məscid
8. Şidli –	1 məscid
9. Yuxarı Necili –	1 məscid
10. Aşağı Necili –	1 məscid
11. Şorlu Dəmirçi-	1 məscid
12. Donquzyən –	1 məscid
13. Böyük Vədi –	4 məscid
14. Kəmərlı –	1 məscid
15. Əliməmməd –	1 məscid
16. Şöllü Mehmədar –	1 məscid
17. Qaraqışlaq –	1 məscid

18. Sarvanlar –	1 məscid
19. Hacı Eylyas –	1 məscid
20. Ağahəmzəli –	1 məscid
21. Yamancalı –	1 məscid
22. Qaraqoyunlu –	1 məscid
23. Cəbəçəli –	1 məscid
24. Başnalı –	1 məscid
25. Qaralar –	1 məscid
26. Qarabağlar –	1 məscid

2. Yeni Bayazəd qəzası üzrə:

1. Qızıl bulaq –	1 məscid
2. Qızıl xaraba –	1 məscid
3. Yengicə –	1 məscid
4. Qaraqoyunlu –	1 məscid
5. Ağkilsə –	1 məscid
6. Hacı Muxan –	1 məscid
7. Bijni –	1 məscid
8. Kənkən –	1 məscid
9. Qaraqala –	1 məscid
10. Hüsenqulu ağalı –	2 məscid
11. Rəhmankənd –	1 məscid
12. Böyük Məzrə –	1 məscid

3. Eçmiədzin qəzası üzrə:

1. Təkiyə –	1 məscid
2. Nəzravan –	1 məscid
3. Uşi –	1 məscid
4. Əkərək –	1 məscid
5. Qaracoran –	1 məscid
6. Kələşkənd –	1 məscid
7. Erqov –	1 məscid
8. Tos –	1 məscid
9. Hacılar –	1 məscid
10. Əyar –	1 məscid
11. Kolanı –	1 məscid
12. Zaviyə –	1 məscid
13. Çobankərə –	1 məscid
14. Qarğabazarı –	1 məscid
15. Türkmənli –	1 məscid
16. Qarxın –	1 məscid
17. Ağcaarx –	1 məscid
18. Kərimarx –	1 məscid
19. Molla Bədəl –	1 məscid

20. İydəli	–	1 məscid
21. Canfida	–	1 məscid
22. Xeyribəyli	–	1 məscid
23. Bağçasıq	–	1 məscid
24. Yuxarı Ağsaqala	–	1 məscid
25. Mehriban	–	1 məscid
26. Ağlyanlı (Ақланлу)	–	1 məscid

4. Aleksandropol qəzası üzrə:

1. Arcut	–	1 məscid
2. Qursalı	–	1 məscid

5. Şərur -Dərələyəz qəzası üzrə (Dərələyəzdəki məscidlər göstərilir):

1. Əmağü	–	1 məscid
2. Ərgəz	–	1 məscid
3. Ərmar	–	1 məscid
4. Çivə	–	1 məscid

Mənbə: Памятная книжка Эриванской губернии на 1902 года, Эривань: Типография Р.К.Эдельсон,1902, стр. 119-121

Qərbi Azərbaycan ərazisində Azərbaycan xalqının həyatı ilə bilavasitə bağlı tarixin müxtəlif dövənlərində aşağıdakı tarixi abidələr olmuşdur.

İrəvan şəhəri üzrə:

1. Erebuni qalası (e.ə. VIII əsr)
2. İrəvan qalası (XVI əsr)
3. Sərdar məscidi (XVI əsr)
4. Sərdar sarayı (XVIII əsr)
5. Şah Abbas məscidi (XVII əsr)
6. Dəmirbulaq məscidi (XVII-XVIII əsr)
7. Dəmirbulaq körpüsü (XVIII əsr)
8. Göy məscid (XVIII əsr)
9. Hacı Novruzəli məscidi (XVIII əsr)
10. Təpəbaşı məscidi (XVIII əsr)
11. Əsəd ağa məscidi (XVIII əsr)
12. Şəhər məscidi (XIX əsr)
13. Keçi qalası (XVII əsr)
14. Div Sultan məscidi (XVII əsr)
15. Çətirli məscidi (XVIII əsr)
16. Xudabəndə məscidi (XVI əsr)

Rayonlar üzrə:

1. Abaran rayonu

1. Kasax məbədi (V əsr)

1. Allahverdi (Tumanyan) rayonu

1. Ağbat məbədi (X əsr)
2. Axtala qalası (X əsr)
3. Xorakert məbədi (X-XI əsr)
4. Sənain körpüsü (XIII əsr)
5. Sənain məbədi (X əsr)
6. Uzunlar məbədi (VI-VII əsr)

2. Amasiya rayonu

1. Öksüz ocağı

3. Artik rayonu

1. Qıpçaq qalası (X əsr)
2. Qıpçaq məbədi (XIII əsr)
3. Şirvancıq məbədi (V əsr)

4. Barana (Noemberyan) rayonu

1. Cadırğan piri
2. Ləmbəli körpüsü (XVI-XVIII əsr)

5. Calaloğlu (Stepanavan) rayonu

1. Heydərbəy məbədi (VI əsr)

6. Düzkənd (Axuryan) rayonu

1. Qanlıca məbədi (X-XI əsr)
2. Maqasberd qalası (VI əsr)

7. Ellər (Abovyan) rayonu

1. Avan məbədi (VI əsr)
2. Gerqaç məbədi (XIII əsr)
3. Gərnı qalası (e.ə. III-II əsr)

4. Gərnı məbədi
5. Putqni məbədi (VI-VII əsr)

8. Əştərək rayonu

1. Amberd qalası (XI əsr)
2. Xanavəng məbədi (XIII əsr)
3. Kasax körpüsü (XIII əsr)
4. Qarqavəng məbədi (VII əsr)
5. Qırmızıvəng məbədi (VII əsr)
6. Oşakan körpüsü (XVIII əsr)
7. Pirəgən məbədi (X əsr)
8. Sağmosavəng məbədi (XIII əsr)
9. Taliş məbədi (VII əsr)
10. Teğər məbədi (XIII əsr)
11. Yağavərd məbədi (VI-VII əsr)

9. Gorus rayonu

1. Tatev məbədi (IX-X əsr)
2. Sınıq karvansara (XIV əsr)

10. İrəvan şəhəri

1. Dəmirbulaq məscidi (XVI-XVIII əsr)
2. Dəmirbulaq körpüsü (XVII-XVIII əsr)
3. Erebuni qalası (e.ə. VIII əsr)
4. Hacı Novruzəli məscidi (XVIII əsr)
5. Gedər körpüsü (XVII əsr)
6. Göyməscid (XVIII əsr)
7. İrəvan qalası (XV əsr)
8. İrəvan Gürcü karvansarası (XVI-XVIII əsr)
9. İrəvan Ovşar karvansarası (XVI-XVIII əsr)
10. Qırmızı körpü (XVII əsr)
11. Sərdar məscidi (XVI əsr)
12. Sərdar sarayı (XVIII əsr)
13. Şah Abbas məscidi (XVII əsr)
14. Teyşebaini qalası (e.ə. VIII əsr)

11. Kalinino rayonu

1. Cücəkənd daş kitabəsi
2. Soyuqbulaq qayaüstü təsvirləri (e.ə.)

12. Karvansaray (İcevan) rayonu

1. Ağarçın məbədi (X-XIII əsr)
2. Güneyvəng məbədi (XII-XIII əsr)
3. Qoşavəng məbədi (XII-XIII əsr)
4. Uzuntala məbədi (XIII əsr)

13. Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonu

1. Ağkənd karvansarası (XIV əsr)
2. Arpa məbədi (XIV əsr)
3. Arpa körpüsü (XIII əsr)
4. Alıxanpəyəsi körpüsü (XIV əsr)
5. Aysəsi məbədi (VII-VIII əsr)
6. Başkənd (Gülkənd) məbədi (XIII-XIV əsr)
7. Dədəli körpüsü (XIII əsr)
8. Erdəpin məbədi (XIII-XIV əsr)
9. Əxi Təvəkkül zaviyəsi (XII-XIII əsr)
10. Ələyəz məbədi (XIV əsr)
11. Əmağü (Anabat) məbədi (XIII əsr)
12. Ərgəz piri (XIII əsr)
13. Həsənkənd körpüsü (XIV əsr)
14. Gəl-Gör məbədi
15. Qabaxlı kənd qəbirüstü abidələri (XIV əsr)
16. Qabaxlı körpüsü (XIII-XIV əsr)
17. Qarakənd (Tahaqatı) məbədi (XIII əsr)
18. Salsal qalası (XIII-XIV əsr)
19. Səlim (Şah Abbas) karvansarası (XIV əsr)
20. Şadıvəng məbədi (XIII-XIV əsr)

14. Kəvər (Kamo) rayonu

1. Ağqala qaqlası (e.ə. I əsr)
2. Ağzıbir qalası (e.ə. I əsr)
3. Noradüz qəbirüstü abidəsi (XIV əsr)
4. Noradüz məbədi (IX əsr)

15. Qafan rayonu

1. Armudlu daş abidəsi (XI-XII əsr)
2. Girətağ daş abidəsi (XIII-XIV əsr)
3. Karvansara (XI əsr)
4. Kəkilli piri (XX əsr)
5. Oxçu qalası (VI-VII əsr)

16. Qarakilsə (Sisyan) rayonu

1. Ağudi qəbirüstü abidəsi (VII əsr)
2. Arzuman körpüsü (XII-XIV əsr)
3. Bununis qəbirüstü abidəsi (XIV əsr)
4. Əngələvit qəbirüstü qəbirüstü abidəsi (XI-XII əsr)
5. Qarakilsə qayaüstü təsvirlər (e.ə. V-II əsr)
6. Qoşundaş abidəsi (e.ə. II əsr)
7. Sisavəng məbədi (VI-VII əsr)
8. Tanat məbədi (IV-V əsr)
9. Urud qalası (V əsr)
10. Urud körpüsü (XIX əsr)
11. Urud abidələri (XV-XVII əsr)
12. Vağudi abidəsi (X əsr)
13. Vorotan abidəsi

17. Qaranlıq (Martuni) rayonu

1. Kolagirən qalası (e.ə. VIII əsr)

18. Qəmərli (Artaşat) rayonu

1. Dvin sarayı (VII əsr)
2. Xorvirab məbədi (VI əsr)

19. Meğri rayonu

1. Buğakar piri (IX əsr)
2. Meğri qalası (XI əsr)
3. Qarqadaş yazılı daş kitabəsi (e.ə. I əsr)

Mənbə: Ə.Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı: Nurlan, 2007;
H.Mirzəyev. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı, Bakı:Elm,2004.

20. Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonu

1. Dəmirov piri (IV-V əsr)
2. Her-Her abidəsi
3. Gindivaz məbədi (X əsr)
4. Qoşavəng məbədi (VIII-IX əsr)
5. Soylan körpüsü (XVII əsr)

21. Sevan rayonu

1. Sevvəng qalası (IX əsr)

22. Sərdarabad (Oktemberyan) rayonu

1. Sərdarabad qalası (XVIII əsr)

23. Şəmsəddin (Berd) rayonu

1. Xoranaşad məbədi (XII əsr)

24. Talın rayonu

1. Qamsarakan məbədi (VII əsr)
2. Masdərə məbədi (V-VII əsr)
3. Talın məbədi (VII əsr)

25. Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonu

1. Göy mələklər məbədi (VII əsr)
2. Şaqakat məbədi (V əsr)
3. Üçkilsə məbədi (VII əsr)

26. Zəngibasar (Masis) rayonu

1. Ağadədə ocağı (XX əsr)
2. Pir Hüsryn sərdabəsi (XV əsr)

ƏXİ TƏVƏKKÜL ZAVİYƏSİ

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunun Ələyəz kəndinin ərazisində yerləşir. 13-14-cü əsrlərə aiddir.

Əxi Təvəkkül zaviyəsinin ilkin görünüşü

Əxi Təvəkkül zaviyəsinin erməniləşdirildikdən sonrakı görünüşü

PIR HÜSEYN SƏRDABƏSİ

Zəngibasar (Masis) rayonunun Cəfərabad (Arqavand) kəndinin ərazisində yerləşir.
15-ci əsrə aiddir.

DƏMİRBULAQ MƏSCİDİ

İrəvan şəhərinin azərbaycanlılar yaşamış Dəmirbulaq məhəlləsində inşa edilmiş müsəlman məscidi olmuşdur. 17-18-ci əsrlərə aiddir.

URUD ABİDƏLƏRİ

Zəngəzur mahalının Qarakilsə (Sisyan) rayonunun Urud kəndi ərazisində yerləşən qoç heykəlli və sənduqə formalı məzar daşlarıdır. 15-16-cı əsrlərə aiddir.

SƏLİM KARVANSARASI

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunun ərazisindəki Ələyəz dağının Səlim aşırımında, Ağkənd kəndinin yuxarısında tikilmiş karvansara. 14-cü əsrə aiddir.

QABAXLI KƏNDİNDƏKİ QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏR

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunun Qabaxlı kəndinin ərazisində yerləşir. 14-cü əsrə aiddir.

İrəvan şəhərində yerləşən və azərbaycanlılara məxsus Göy məscidin günbəzi.
Göy məscid 18-ci əsrdə tikilmişdir.

Dərələyəz mahalının Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunun Qndevaz kəndinin ərazisində
qəbirüstü abidə. 14-cü əsrə aiddir.

N Ə T İ C Ə

Azərbaycan türkləri ta qədimdən indiki Ermənistan ərazisində yaşamışdır. Bu da Azərbaycan türklərinin indi Ermənistan adlanan ölkənin köklü, aborigen xalqı olduğunu təsdiqləyir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən indiki Ermənistanda Çar Rusiyası müxtəlif illərdə kameral siyahıyalmalar aparmışdır.

İndiki Ermənistan ərazisində ilkin siyahıyaalma 1831-ci ildə keçirilmişdir. Bu siyahıyaalmadan aydın olur ki, indiki Ermənistan ərazisində 1830-cu ilə kimi 54857 nəfər azərbaycanlı, 14469 erməni yaşamışdır [344, 543-650; 348, 166]. Ermənilər kütləvi surətdə bu əraziyə 1828-ci ildən sonra İran və Türkiyədən köçürülmüşdür (344, 543-650). Məhz bunun nəticəsidir ki, indiki Ermənistan ərazisində XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinə kimi yaşayan əhalinin say və etnik tərkibini özündə əks etdirən Z.Qorqodyanın "1831-1931-ci illərdə Sovet Ermənistanının əhalisi" (İrəvan, 1932, erməni dilində) kitabında qeydə alınan 2310 oykonimin (yaşayış məntəqəsinin) 2000-dən çoxu türk mənşəli, 300-ə yaxını isə ərəb və fars mənşəlidir. Bu da təbiidir. Belə ki, hər bir xalq yaşadığı əraziyə öz ana dilində ad verir. İndiki Ermənistan ərazisi Azərbaycan türklərinin tarixi vətənləri, özləri isə buranın aborigen xalqı olduğu üçün toponimlərin 90%-dən çoxu da yalnız türk mənşəli olmuşdur. Məhz ərazinin toponimləri tarixi həqiqətlərə şahidlik edir ki, ermənilər gəlmədir. Əgər ermənilər buranın köklü sakinləri olsa idi, burada erməni dilinə məxsus toponimlər olardı. Erməni toponimləri indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanda 1935-ci ildən sonra türk mənşəli toponimlərin kütləvi surətdə dəyişdirilməsindən sonra yaranmağa başlamışdır.

İndi Ermənistan adlanan ərazidə hun, sak, şirak, kimmer (qəmər), qarqar, gencek, peçeneq, abar, qazan, abdal, quşçu, kApan, qıpçaq, oğuz, avşar, bayat, bayandur, yayçı, iva, qayı, qıpçaq, çəpni, kəngər, qaşqay, ayırım, qaraqoyunlu, sarıçalı, barani, baharlı və s. türk tayfaları yaşamışdır. Türk tayfalarının Qərbi Azərbaycanda yaşamaları bizim eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdən başlayır. Bunu yazılı qaynaqlar, antik mənbələr, daş kitabələrlə yanaşı, ərazinin türk etnonimləri əsasında formalaşan toponimləri də (Hunud, Şəki, Gümrü, Ozanlar, Qəmərli, Qarqar, Şirak, Abaran, Qafan, Bayat, Çəpni, Qıpçaq, Afşar, Abdalağalı, Bcni, Polad Ayırım, Qaraqoyunlu, Barana, Yayçı, Baharlı və s.) təsdiq edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Ağasıoğlu F. İrəvan mahalının qədim əhalisi / Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan – indiki Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1998, s.110-115.
2. Ağasıoğlu F. Azər xalqı (seçmə yazılar). Bakı: Ağrıdağ, 2000, 436 səh.
3. Ağasıoğlu F. Vedibasar mahalının qədim türk tayfaları. «Vedibasar» qəz., Bakı, 27 fevral 2003-cü il.
4. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 183 səh.
5. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 səh.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cildə, IV c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1980, 592 səh.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cildə, VI c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1982, 608 səh.
8. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c., Bakı: Azərənşr, 1994, 688 səh.
9. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (prof. S.S.Əliyarov və dos. Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə). Bakı, ADU, 1989, 328 səh.
10. Bayramov A.Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı tarixi yer-yurd adlarımız. Pedaqoji Universitet Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası) / «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. №1, Bakı: ADPU, 1999, s.45-60.
11. Bayramov İ.M. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı Altuntaxt toponimii // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). Bakı: ADPU, 1999, s.61-68.
12. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 696 səh.
13. Bayramov İ.M. «Göyçə gölü» hidronimi haqqında // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, №4, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2002, s.197-204.
14. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi. Bakı: Elm, 2005, 432 səh.
15. Bayramov İ.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» kitabında Qərbi Azərbaycan toponimləri və ya «Dədə Qorqud» kitabının coğrafi muhiti haqqında // Dədə Qorqud (elmi-ədəbi topla), №2, 2007, s.21-23.
16. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1998, 452 səh.
17. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərənşr, 1989, 336 səh.
18. Cəlilov F.A. Qədim türk etnonimləri (2 Qamər «kimmer») / Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: APİ, 1987, s.81-83.
19. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası (B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktəsi ilə), Bakı: Gənclik, 1995, 464 səh.
20. Erməni terror və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XX əsrlər). Bakı: Elm, 2003, 367 səh.
21. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərənşr, 1993, 301 səh.
22. Əliyarov S. «Dədəm Qorqud» kitabında «Boriağız», «Şiröküvəz» anlayışları // Türk dilinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, 1982, s.10-23.
23. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan, 2007, 272 səh.

24. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Azərnəşr, 1997, 224 səh.
25. Əliyev V.H. Zəngəzürdə qalan izimiz, Bakı: Nurlan, 2004, 295 səh.
26. Əsədov F., Kərimova S. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər, Bakı: Gənclik, 1993, 144 səh.
27. Həməzə Vəli. Nüvədi kitabələri. Bakı: Oğuz eli, 1998, 56 səh.
28. İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, Bakı: Azərbaycan, 2009, 576 səh.
29. İsmayılov M., Əliyev F. İrəvan xanlığı. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 30 mart, 12 aprel 1991-ci il.
30. Kərimova S. Çarizmin Azərbaycan işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu, Bakı: Azərnəşr, 1995.
31. Köçərli T.Q. Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə). Bakı: Elm, 2002, 472 səh.
32. Qaraçanta K. Ölümlə üzləşdi xalq, «Vətən səsi» qəzeti, 27.11.1992.
33. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 səh.
34. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994, 102 səh.
35. «Qızıl şəfəq» qəzeti. İrəvan, 1929-cu il 20 avqust.
36. Qurbanov A.M. Cücəkənd yazılı abidələri nədən bəhs edir // Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı: ADPU, 1996, s.3-9.
37. Mehdiyev R. Ə. Gorus-2010: Absurd teatri mövsümü, Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 96 səh.
38. Məmmədov İ.S., Əsədov S.C. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi oçerk). Bakı: Azərbaycan, 1992, 72 səh.
39. Məmmədov İ.S. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002, 700 səh.
40. Məmmədov S.A. Qərbi Azərbaycan deportasiyaya məruz qalan azərbaycanlıların qədim diyarıdır / Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan – indi Ermənistan adlandırılan ərazidəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: ADPU, 1998, s.43-53.
41. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1993, 262 səh.
42. Məşədiyev Q.İ. «Kitabi-Dədə Qorqud»da Azərbaycanın paleotoponimləri. Kitabi-Dədə Qorqud (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 1999, s.228-231.
43. Muradverdiyev A. Zəngəzür – tariximizin yaddaşı, Bakı: Xəzər, 2007, 1024 səh.
44. Mustafa N. Xalqımıza qarşı tarixi cinayət. 1948-1953-cü illər deportasiyası, «Dövrən» qəzeti, 6-9 yanvar 1998.
45. Mustafa N. Cümrünün tarixindən səhifələr // Elturan, 1993, №1-2, s.36-37.
46. Nemətova M., Heydərov M. Nadir tapıntı // Elm və həyat, 1977, №5, s.13-14.
47. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qarabağa Xalq Yardımını Komitəsi, 1991, 144 səh.
48. Paşayev A. Tarixi hadisələr və erməni uydurmaları. «Yeni fikir» qəzeti, 16 noyabr 1995-ci il.
49. Rəhimov H. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar. Bakı: Azərnəşr, 1997, 260 səh.
50. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı, Bakı: Gənclik, 1989, 368 səh.
51. Seyidov M.Ə. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 səh.
52. Sümər Fəruq. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 səh.
53. Təkləli (Nuriyeva) M. Qərbdən-Şərqə. Ulu türk adlarının dəyişdirilməsi tarixindən, Bakı: Elm, 1999, 243 səh.
54. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı (tərtib edən: Nazim Mustafa), Bakı: Təhsil, 2006, 92 səh.

55. Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi, Bakı, 1993, 133 səh.

56. Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı, Bakı: Gənclik, 1996, 172 səh.

57. Yunusov A. 1988-1989-cu illərdə Ermənistandakı qırğınlar, «Vətən səsi» qəzeti, 24.04.1991

58. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 347 səh.

59. Zeynalov Ə. İrəvan ziyahları. Bakı: Oğuz eli, 1999, 368 səh.

Türk dilində

60. İğdıroğlu. Torpağın dili olsaydı //Azərbaycan türkləri , Nisan 1990, №1, s.37-40.

61. Kırzioğlu Fahrettin M. Kars tarixi, I c., İstanbul: İşil matbaası, 1953, 560 səh.

Rus dilində

62. Акты собранные Кавказского Археографического Комиссию: В 12-х т., т. I, Тифлис, 1866, с.462-614.

63. Акты собранные Кавказского Археографического Комиссию: В 12-х т., т. II, Тифлис, 1868, с.572-581.

64. Акты собранные Кавказского Археографического Комиссию: В 12-х т., т. III, Тифлис, 1869, с.227-497.

65. Армянская ССР. Административно-территориальное деление, Ереван: Айастан, 1976, 283 стр.

66. Асадов С. Миф о «Великий Армении», Баку: Азербайджан, 1999, 280 стр.

67. Договоры России с Востоком политические и торговые. Собрал и издал Т.Юзефович, СПб, 1869.

68. Долженко И.В. Хозяйственный поет русской крестьян восточной Армении конец XIX-нач.XX вв. Ереван: АН Арм.ССР, 1985, 179 стр.

69. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 стр.

70. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории («Киммерийцы») // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.). Труды международной симпозиума по этническим проблемам истории Центральной Азии в древности (II тысячелетие до н.э.). Душанбе, 17-22 октября 1977 г. М.: Наука, с. 90-100.

71. Глинка С. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России, М., 1831, 142 стр.

72. Ереванци С.Джамбр. Памятная книга. Зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола. Эчмиадзина и окрестных монастырей. М.: Изд.-во вост.литер. 1958, 400 стр.

73. Записи о переселении армян из Персии в наши области – Грибоедов А.С. Сочинения, т.2, М., 1971,с.339-341.

74. История армянского народа (с древнейших времен до наших дней), под ред. М.Т.Нерсесяна, Ереван: Луйс, 1980, 287 стр.

75. История народов Северного Кавказа. Конец XVIII века – 1917 г., М., 1988.

76. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 384 стр.

77. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье, М., 1982.

78. Кавказский календарь. Тифлис: Типография канцелярии наместника Е.И.В. на Кавказе, 1916, с.95-134.

79. Парсамян В.А. История армянского народа. Ереван: 1801-1900 гг. кн. I., Аястан, 1972, 398 стр.
80. Суперепская А.В. Как вас зовут? Где вы живете, М.:Наука, 1964, 95 стр.
81. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье, СПб, 1911, 156 стр.
82. Страбон. География. В 17 книгах. Книга XI, Л., 1964, 943 стр.
83. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в ее присоединения к Российской империи. СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 стр.
84. Эзов Г.А. Сношение петра Великого с армянским народом, СПб, 1898, 468 стр.

Erməni dilində ¹

85. Qorqodyan Z.Ç. Son yüz ildə Sovet Ermənistanının əhalisi. 1831-1931, İrəvan: Melkonyan fond, 1932, 188 səh.
86. Ermənistan Sovet Ensiklopediyası. 12 cilddə, I c., İrəvan: Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, 1974, 697 səh.
87. Ermənistan Sovet Ensiklopediyası. 12 cilddə, III c., İrəvan: Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, 1977, 550 səh.
88. Ermənistan Sovet Ensiklopediyası. 12 cilddə, V c., İrəvan: Ermənistan SSR Elmlər Akademiyası, 1979, 728 səh.
89. Ermənistan SSR. İnzibati ərazi bölgüsü. İrəvan:Hayastan,1976, 283 səh.
90. Ermənistan və ətraf vilayətlərin toponimlər lüğəti, I c., İrəvan:İrəvan Universiteti, 1986, 991 səh.
91. Hakopyan Q.X. Ermənistanın tarixi coğrafiyası (oçerklər), II nəşri, İrəvan: Hayastan, 1986, 508 səh.

¹ Qeyd: erməni dilində istifadə olunan ədəbiyyatlar erməni əlifbası ardıcılığı ilə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasında verilir.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz	4
G İ R İ Ş. Qərbi Azərbaycanın tarixi coğrafiyası və etnik tərkibi.....	8

I F Ə S İ L. QƏRBİ AZƏRBAYCANIN ÇAR RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI VƏ RUSLARIN BU ƏRAZİLƏRƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ.....	23
---	----

II F Ə S İ L. ERMƏNİLƏRİN KÜTLƏVİ SURƏTDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ.....	34
---	----

1931-1988-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda yaşamış azərbaycanlılar haqqında M Ə L U M A T.....	70
I. Abaran rayonu.....	70
II. Axta (Razdan) rayonu.....	71
III. Allahverdi (Tumanyan) rayonu.....	75
IV. Alagöz (Araqadz) rayonu.....	76
V. Amasiya rayonu.....	77
VI. Ağin (Ani) rayonu.....	80
VII. Artik rayonu.....	81
VIII. Basarkeçər (Vardenis) rayonu.....	82
IX. Barana (Noemberyan) rayonu.....	86
X. Çəmbərək (Krasnoselo) rayonu.....	87
XI. Dilican rayonu.....	90
XII. Düzkənd (Axuryan) rayonu.....	91
XIII. Əştərək rayonu.....	92
XIV. Ellər (Abovyan) rayonu.....	95
XV. Gorus rayonu.....	98
XVI. Hamamlı (Spitak) rayonu.....	101
XVII. Kalinino (Taşir) rayonu.....	102
XVIII. Karvansaray (İcevan) rayonu	104
XIX. Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonu.....	106
XX. Kəvər (Kamo) rayonu.....	110
XXI. Qafan rayonu.....	111
XXII. Qaranlıq (Martuni) rayonu.....	118
XXIII. Qəmərli (Artaşat) rayonu.....	119
XXIV. Qızılqoç (Qukasyan) rayonu.....	123
XXV. Quqark rayonu.....	124
XXVI. Məğri rayonu.....	126
XXVII. Nairi rayonu.....	129
XXVIII. Paşalı (Əzizbəyov, Vayk) rayonu	130
XXIX. Sevan rayonu.....	134
XXX. Sərdarabad (Oktemberyan) rayonu.....	135
XXXI. Sisyan rayonu.....	138
XXXII. Şəmsəddin (Berd) rayonu.....	142
XXXIII. Talin rayonu.....	143
XXXIV. Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonu.....	147
XXXV. Vedi (Ararat) rayonu.....	150
XXXVI. Zəngibasar (Masis) rayonu.....	155

XIX –XX əsrlərdə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycana xarici ölkələrdən köçürülən ermənilər.....	159
1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə qalan təhsil, səhiyyə, mədəniyyət müəssisələri və ictimai əmlak.....	164

III F Ə S İ L. AZƏRBAYCANLILARIN QƏRBİ AZƏRBAYCANDAN – TARIXI- ETNIK TORPAQLARINDAN DEPORTASIYASI VƏ ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ SOYQIRIMI.....	166
--	-----

1988-ci ildə indi Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisində deportasiya edilmiş azərbaycanlılar.....	183
---	-----

QAÇQINLARA DÖVLƏT QAYĞISI.....	195
--------------------------------	-----

Azərbaycan Respublikası Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin 1990-1995-ci illərdə Respublikanın rayonlarında qaçqınlar üçün yaşayış evlərinin tikintisi haqqında M Ə L U M A T.....	203
---	-----

IV F Ə S İ L. MƏNƏVİ SOYQIRIMI: TARİXİN DAŞ YADDAŞI.....	213
1. XIX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ilə qədər dəyişdirilən toponimlər.....	214
2. 1918-20-ci illərdə dəyişdirilən toponimlər.....	215
3. 1920-30-cu illərdə dəyişdirilən toponimlər	216
4. 1930-1960-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər	217
5. 1960-1980-cı illərdə dəyişdirilən toponimlər	232
6. 1991-ci ildən sonra dəyişdirilən toponimlər.....	237
Adları iki dəfə dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələri.....	240
Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan) dəyişdirilmiş türk mənşəli toponimik adların siyahısı.....	244

V F Ə S İ L. QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ ABİDƏLƏRİ.....	265
--	-----

NƏTİCƏ.....	281
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	282

Çapa imzalanmışdır 21.12.2012
Formatı 60x84 1\16. Fizika çap vərəqi 36.
Ofset çap üsulu. Sifariş 4064. Tirajı 500.

«Şərq-Qərb» Nəşriyyat evinin mətbəsinə çap olunmuşdur.
AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.
Tel.:(+99412) 370 68 03, 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03, 370 18 49
www.eastwest.az